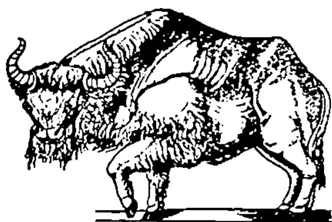
Ježis OCHMANSKIS

Senoji Lietuva





VILNIUS „MINTIS" 1996

UDK 947.45
Oc-12

Versta iš:
Jerzy Ochmański.
Dawna Litwa, Wydawnictwo
Pojezierze, Olsztyn, 1986

Iš lenkų kalbos vertė
REDA GRIŠKAITĖ ir ONA MICKEVIČIŪTĖ
Vietovardžius recenzavo
MARIJA RAZMUKAITĖ

Ochmanskis J.

Oc-12 Senoji Lietuva: [Str. rinkinys / Baig. str. „J. Ochmanskis ir Lietuvos istoriografija", p. 263—264, R. Strazdūnaitės].— V.: Mintis, 1996.— 264,[1] p.

Bibliogr. straipsnių gale.

Senoji Lietuva — tai rinkinys mokslinių straipsnių, kuriuose aptariamos ir mėginamos išspręsti svarbiausios, o kartais ir ginčytinos, senovės viduramžių bei naujųjų laikų Lietuvos istorijos problemos: kitakalbių kolonijos viduramžių Lietuvoje, XVI a. antrosios pusės didikų bei bažnytinės žemės reforma, seniausios Lietuvos mokyklos, žemaičių didikų gyvenimas po švedų „tvano". Straipsniai tematikos požiūriu gana įvairūs, nes gvildena politikos, visuomenės, ūkio, karybos, kultūros ir tautinio gyvenimo klausimus.

UDK 947.45

5-417-00285-2

Šią studiją skiriu
savo mokytojo — profesoriaus Henriko Lovmianskio
šviesiam atminimui

Autorius

PRATARMĖ

„Senoji Lietuva" — mokslinių straipsnių apie šio krašto, valstybės bei tautos istoriją rinkinys. Jame aptariamos ir mėginamos išspręsti svarbiausios, o kartais ir ginčytinos, senovės, viduramžių bei naujųjų laikų Lietuvos istorijos problemos.

Knygoje yra pateikta keturiolika mokslinių darbų, parašytų beveik per ketvirtį amžiaus. Tai ir didesnių veikalų ištraukos, ir išsamios šaltinių studijos, ir tyrimų duomenys, ir apibendrinantys straipsniai. Trisdešimt metų domėdamasis įvairiais Lietuvos istorijos tarpsniais, autorius ne kartą kritiškai vertino įprastas istoriografijos tezes bei nuomones. Todėl jo išvados apie Lietuvos ištakas, Gediminaičių dinastijos pradžią ir mįslingą Mykolo Lietuvio (XVI a.) asmenybę yra kitokios. Autorius gvildena istorijos mokslo iki šiol beveik nenagrinėtas temas: kitakalbių kolonijos viduramžių Lietuvoje, XVI a. antrosios pusės didikų bei bažnytinių žemių Valakų reforma, seniausios Lietuvos mokyklos, žemaičių didikų gyvenimas po švedų „tvano". Autorius imasi ir literatūroje jau nagrinėtų klausimų — bando įvertinti didžiųjų Lietuvos kunigaikščių Algirdo ir Jogailos asmenybes, įvairius Lietuvos valstybės kūrimo modelius, aptaria XVI a. ūkių žemės Valakų reformą ir senosios Lietuvos gyventojų sudėtį. Beje, stengiasi ne kartoti ankstesnes, šiek tiek jau pasenusias nuomones, bet pateikti naują sampratą, praturtintą neseniai atrastų šaltinių duomenimis. Tematikos požiūriu šios studijos yra itin įvairios, nes gvildena politikos, visuomenės, ūkio, karybos, kultūros ir tautinio gyvenimo klausimus. Kadangi iki šiol kai kurios jų buvo skelbtos moksliniuose žurnaluose, o dalis niekur neišspausdinta, studijos buvo sunkiai pasiekiamos netgi profesionaliems

istorikams, o istorijos mėgėjų daugumai ir broliškosios Lietuvos bičiuliams buvo, tiesą sakant, nežinomos.

Šiame rinkinyje skelbiamus straipsnius autorius rašė vadovaujamas žymaus savo mokytojo — profesoriaus Henriko Lovmianskio, kurio geranoriški patarimai bei kritika visada skatino labiau įsigilinti į studijų objektą.

Poznanė, 1982 m. kovas

Ježis Ochmanskis

GINČYTINOS LIETUVOS IŠTAKOS

Etninių Lietuvos žemių praeitis yra be galo dėkingas mokslinių tyrinėjimų objektas. Kadangi iki šiol istorikai ir kalbininkai mažokai domėjosi priešistorine Lietuva, šiandieninės žinios apie jos ištakas tebėra daugiausia archeologų kompetencija. Pati archeologija, nors ir tobulina tyrimų metodus, kaupia vis turtingesnes senovės iškasenų atsargas, nėra pajėgi atskleisti etninės Lietuvos praeities paslaptis. Vien archeologinių iškasenų nepakanka politiniams įvykiams tirti ir žmonių, padariusių tuos daiktus, etninei priklausomybei nustatyti. Archeologijos šaltiniai reikšmingi tik tais atvejais, kai yra tyrinėjami kartu su raštijos šaltiniais bei kalbininkų išvadomis. Nepaisydama istorijos ir kalbos šaltinių, archeologija paprastai nuklysta spėlionių bei nepasitvirtinančių hipotezių klystkeliais ir gali ne tik nuskurdinti, bet ir iškraipyti istorijos procesą.

Remiantis dabartinių Lietuvos archeologijos tyrinėjimų rezultatais, pateiktais Petro Kulikausko, Reginos Kulikauskienės ir Adolfo Tautavičiaus parengtuose „Lietuvos archeologijos bruožuose", etninė Lietuvos praeitis atrodo visiškai paprastai. Seniausia žinoma Lietuvos žemėse etninė grupė — finougrai, priklausantys šukinės duobėtosios keramikos kultūrai. Jie gyveno Lietuvoje III ir II tūkstantmečių p. m. e. sandūroje. II tūkstantmečio p. m. e. pradžioje į Lietuvą atplūdo nauji žmonės — virvelinės keramikos ir nedegintų mirusiųjų kapų kultūros atstovai. Jie pasklido dideliuose Rytų ir Vidurio Europos plotuose. Viena šios kultūros atšaka, apsigyvenusi tarp Baltijos jūros ir Volgos bei Okos aukštupių, yra laikoma Pabaltijo kultūra. Iš šios kultūros bronzos amžiuje (XVI—VI a. p. m. e.) turėjo išsivystyti rytinių ir vakarinių baltų gentys, vėlesniųjų lietuvių, jotvingių, prūsų ir latvių protėviai[1]. Lietuvos archeologų manymu, Lietuvos teritorijoje etninė

gyventojų sudėtis nekito nuo II tūkstantmečio p. m. e. pradžios iki pat tų laikų, kai XI a. lietuviai iškilo istorijos arenoje.

Tačiau tezė apie nekitusią baltų etninę sudėtį Lietuvos teritorijoje vis dėlto turi būti iš pagrindų patikrinta. Pirmiausia, neįtikėtinas yra paplitęs mokslo požiūris, kad senų senovėje Europoje buvo tik viena indoeuropiečių migracija, kurios metu ji ėmė skirtis kalba ir visuomenės santvarka. Istoriko Henriko Lovmianskio yra įrodyta, kad buvo mažų mažiausiai dvi migracijos[2]. III ir II tūkstantmečių p. m. e. sandūroje buvusioje migracijoje dalyvavo venedai (senieji indoeuropiečiai arba senieji europiečiai)[3]. Kita migracija vyko II tūkstantmečio p. m. e. antrojoje pusėje, kai į savo istorines gyvenamąsias vietas atkeliavo baltų, slavų bei germanų[4] gentys. Baltų ir slavų gentys atkeliavo į Vidurio ir Rytų Europą tuo laikotarpiu, kai šiose žemėse paplito mirusiųjų deginimo apeigos, t. y. XIII—XII a. p. m. e.[5]

Mokslinėje literatūroje jau ne kartą buvo įrodyta, kad venedai gyvenę Lietuvos teritorijoje prieš baltus. Venedų gyvenimo Lietuvos teritorijoje klausimą plačiausiai išnagrinėjo Francišekas Bujakas, kuris rėmėsi istoriniais duomenimis ir vietovardžiais. Deja, Bujako išvados buvo paremtos klaidinga prielaida, kad venedai — tai buvusi slavų gentis. Šis mokslininkas teigė, kad venedai lietuviškas žemes buvo apgyvenę net iki V m. e. a., po to buvę lietuvių išstumti arba asimiliuoti, tačiau jų palikuonys išliko net iki istorinių laikų[6].

Su Bujako išvada, neva Pabaltijo venedai buvę slavų kilmės, nesutiko H. Lovmianskis. Kaip ir Bujakas, jis mano venedais esant senuosius indoeuropietiškuosius Lietuvos ir Latvijos gyventojus, tačiau, priešingai Bujakui, teigia, kad venedų gentis skyrėsi nuo slavų ir baltų[7].

Nuomonę apie venedų įsikūrimą prie Baltijos vieningai patvirtina istorijos ir kalbos šaltiniai. Venedus, gyvenančius Pabaltijyje, pirmasis aprašė graikų geografas Ptolemėjas („Geografija") II m. e. a. Antrą kartą — XIII a. pradžioje juos paminėjo kronikininkas Henrikas Latvis. Pasak Ptolemėjo žemėlapio, venedai užėmė nedidelį plotą prie Baltijos dešiniajame Vyslos[8] krante, o anot Henriko

Latvio, jie buvo apsistoję prie Ventos. Ir jeigu, pasak H. Lovmianskio išvadų, venedai buvę pirmieji indoeuropietiškieji Lietuvos, Lenkijos ir apskritai Vidurio Europos gyventojai, tai jiems — o ne baltams — priskirtina virvelinės keramikos ir laidojimo pilkapiuose kultūra. Baltams būdinga brūkšniuotosios keramikos ir degintinių kapų kultūra, atsiradusi Lietuvoje ir Prūsijoje XII a. p. m. e.[9] Ši kultūra buvo paplitusi Baltarusijoje, Lietuvoje, dalyje Latvijos ir Prūsijoje. Naujieji atvykėliai, baltai, atsikraustė, panašiai kaip ir venedai, iš Rytų ir veikiausiai nukeliavo, kas atrodo įtikinamiausia, iki Prūsijos[10]. Vis dėlto negalima tvirtinti, kad Lietuvos teritorijoje nuo XII a. p. m. e. iki mūsų eros pradžios viešpatavo vien tik baltiškoji kultūra. Vienu metu Lietuvoje gyvavo dvi kultūros: senoji pilkapių ir lygiosios keramikos kultūra (veikiausiai išsivysčiusi iš virvelinės keramikos kultūros) ir naujoji, brūkšniuotosios keramikos ir degintinių kapų kultūra[11]. Negausios bronzos amžiaus iškasenos neleidžia tiksliau nustatyti abiejų kultūrų paplitimo teritorijos. Tačiau pastebima, kad kultūros ir etninės grupės buvo susipynusios. Tai akivaizdžiai matoma iš viename plote greta esančių pilkapių ir degintinių kapų. Šių „susipynimų" randama taip pat ir ankstyvajame geležies amžiuje (V—I a. p. m. e.)[12].

Romėniškuoju laikotarpiu (I—IV m. e. a.) lietuviškose žemėse vyksta sunkiai paaiškinami kultūriniai ir etniniai pakitimai. Nuo II m. e. a. vidurio Vakarų ir Šiaurės Lietuvoje mirusieji pradedami laidoti plokštiniuose kapinynuose, o rytinėse Lietuvos žemėse iškyla pilkapiai. Deginimo paprotys dar gyvuoja, tačiau galima pastebėti, kad jo paplitimo plotas vis mažėja[13]. Nuo I m. e. tūkstantmečio vidurio lietuviškose žemėse vėl grįžtama prie mirusiųjų deginimo papročių. Dar prieš V—VI m. e. a. deginimas buvo labiau paplitęs rytinėje Lietuvos teritorijoje, o po VII—VIII a. pastebimas ir Vidurio bei Vakarų Lietuvoje[14]. II m. e. tūkstantmečio pradžioje mirusiųjų laidojimas Lietuvoje išliko jau tik tarp Ventos ir Mūšos aukštupio, kur jo pėdsakų randame net iki XII—XIII a.[15]

Spėjama, kad tos didžiulės kultūrinės permainos, kurios prasidėjo Lietuvoje tarp II ir V m. e. a. ir truko net iki isto-

rinių laikų, negalėjo vykti vienos etninės grupės gyvenime. Tačiau archeologai mano, kad pakito tik vienos etninės grupės — baltų — laidojimo papročiai. Jų nuomone, II—V m. e. a. deginimą pakeitęs mirusiųjų laidojimas, o po to vėl įsigalėjęs deginimo paprotys gali būti paaiškinamas baltų gamybinių jėgų išsivystymu. Ūkio pažanga turėjo skatinti papročių, pasaulėžiūros ir religijos pokyčius[16]. Tačiau keistas ir nesuprantamas atrodytų tuo metu Prūsijoje ir kaimyninėse slavų žemėse be pertrūkio gyvavęs deginimo paprotys. Juk tos gentys vystė savo ūkį daug sparčiau nei lietuviai, tačiau jos neatsisakė mirusiųjų deginimo papročio. Taigi atrodo, kad per I m. e. tūkstantmetį dukart pakitusius laidojimo papročius Lietuvoje galima būtų paaiškinti tik etniniais pokyčiais.

Tebėra paslaptinga ir II—V m. e. amžiais staiga paplitusi plokštinių kapų ir gruoblėtosios keramikos kultūra. Rytuose ji buvo įsivyravusi iki Smurgonių apylinkių, pietuose — iki Narevo (apėmė netgi čia atkeliavusius jotvingius)[17], vakaruose — lietuviškame pajūryje, o šiaurėje — dalyje Latvijos[18]. Remiantis žiniomis apie mirusiųjų laidojimo kultūrą, šią gentį reikėtų laikyti venedais. Taip pat galimas dalykas, kad tuo metu venedai Lietuvoje įsivyravo dėl tam tikrų etninių pakitimų, kurie galėjo atsirasti dėl gotų spaudimo, nes gotai būtent II m. e. a. nuo Vyslos žiočių pajudėjo Juodosios jūros link. Traukdamiesi gotai galėjo išvaryti iš Prūsijos žemių kurią nors venedų genčių dalį, kuri ir pasitraukė į Lietuvą. Neatsitiktinai kai kurios venedų kultūros liekanos tarp Ventos ir Mūšos Lietuvoje išliko ilgiausiai, bemaž iki XII—XIII a. Henrikas Latvis, aprašęs nuostabų ir tragišką anuomet mažos genties gyvenimą, maždaug apie 1206-uosius rašė: vendai (venedai) anuo laiku nereikšmingi ir neturtingi buvo; nustumti nuo Ventos upės, jie apsistojo vietovėje, kur vėliau buvo įkurta Ryga; betgi ir čia neturėjo ramybės, nes užpuolė juos kuršiai (baltų gentis) ir išvarė, daug išžudė; išlikę venedai pabėgo pas latvius (kaimyninė baltų gentis), gyvendami kartu su jais, sulaukė atvykstančių dvasininkų (krikščioniškųjų) ir apsikrikštijo[19]. XII a. vendai-venedai buvo apsigyvenę žemėse prie Vindavos (Vindos) upės (dabart. Venta), ir tikriausiai ne tik prie jos

dabartinės, Latvijos žemėse esančios, vagos, bet ir prie aukštupio, esančio šiaurinėje Žemaitijoje, kur, beje, anuo metu taip pat buvo įsikūrę kuršiai. Tai patvirtina ir tokie pavadinimai kaip Kuršėnai. Ir būtent šitose vietovėse iki pat Henriko Latvio laikų išliko mirusiųjų laidojimo paprotys. Tapatinti šią kultūrą su venedais-vendais galime remdamiesi istorija. Venediškoji žemių palei Ventos upę kilmė gali būti svariai paremta upėvardžiu Vinda-Vindava-Ventė, kuris sutampa su etninės grupės, *gyvenančios jos* pakrantėse, pavadinimu[20].

Ventės-Ventos upėvardis nėra vienintelis kalbinis įrodymas, kad venedai gyvenę Lietuvoje. Vidurio Lietuvoje, prie dešiniojo Nevėžio intako Urkos, yra išlikusi vietovė, kuri lietuviškai vadinama Vandžiogala (Vendžiogala) (XIV a. ji buvo žinoma *Vandyagol* pavadinimu), o šiandien yra lygiai to paties pavadinimo miestelis ir kaimas. Šaknis *vend-* visiškai atitinka venedų-vendų etninės grupės vardą, o antroji sudurtinio žodžio dalis *-gala(s)* baltų kalbose reiškia vietą, ribą, pakraštį, pabaigą[21]. Vendžiogala reiškia venedų vietą[22]. Kita vietovė panašiu pavadinimu, Vendžgalis, yra kitapus Nevėžio, prie Kraujupio upelio. Netoli Panevėžio įsikūręs Vienžindžių kaimas, prie Betygalos yra Vandžiai, prie Dūkšto — Vendžioniškė, prie Šilutės išlikęs kaimas Ventė (vok. *Wenden*); be to, Lietuvoje žinomos dvi Vindeikių[23] gyvenvietės. Galima būtų paminėti daug vandenvardžių, turinčių šaknį *vend-* : Vindupis (veikiausiai vendų upė?), Vintara, Vindaraikas (du ežerai prie Vievio), Vendrykštis ir pagaliau antroji Ventė — nedidelis upelis Klaipėdos apylinkėse[24].

Keliolika Lietuvoje aptinkamų pavadinimų su šaknimis *vent-* ir *vend-* iš tikrųjų yra baltiškųjų gyventojų sukurti žodžiai; šiais vardais jie vadindavo gyvenvietes ir vandenis, kur buvo įsikūrę venedai (patys venedai savo gyvenamosioms vietovėms ir vandenims tikriausiai nebuvo sugalvoję pavadinimų), tačiau kartu tie žodžiai yra įrodymas, kad venedai yra ilgai gyvenę lietuviškose žemėse. Galime drąsiai daryti prielaidą, kad venedai paliko Lietuvoje ir savo pavadinimų, kadangi daug Lietuvos vandenvardžių pasižymi archaiška priešbaltiška kilme[25]. Yra žinoma nemaža pavadinimų, turinčių indoeuropietišką šak-

nį, kuri paplitusi bemaž visoje Europoje. Šiai grupei priklauso pavadinimai su šaknimis *al-* (šaltinis, versmė), *rav-* (srovė), *ner-*, *nar-*, *nur-* (srovė, tėkmė), *vis-* arba *veis-* (vanduo). Tokio pobūdžio šaknis turinčių pavadinimų yra palyginti gausu lietuviškose žemėse. Tokių pavadinimų kaip Ravas (slavų *Rava*, *Rov*) Lietuvoje yra 19; Alupės, Aluonos, Alantos tipo pavadinimų žinoma apie 39; pavadinimų Narupis, Neris ir pan. yra 32; tokių pavadinimų kaip Visinčia, Viešintis yra apie 17; pagaliau yra ir 15 labai senų pavadinimų, skambančių kaip Dunojus, Dunajus[26]. Taigi senųjų indoeuropietiškų priešbaltiškųjų vandenvardžių Lietuvoje tikrai yra labai daug.

Apie tai, kad venedai lietuviškose žemėse gyveno ilgai, galima taip pat spręsti ir iš sutampančių istorijos, kalbos ir archeologijos šaltinių liudijimo. Šios gentys, nebaltiškos ir neslaviškos (nors germanai ir finai slavus vadindavo *Wenden*, *Venäjä*)[27], nuo to laiko, kai baltai atkeliavo į Lietuvą XII a. p. m. e., šimtus metų gyveno kartu su jais. I m. e. tūkstantmečio antrojoje pusėje venedai pamažėle traukėsi iš savo gyvenamųjų vietų, užleisdami jas lietuviškiems baltams, kol galų gale II m. e. tūkstantmečio pradžioje buvo jų visiškai asimiliuoti.

Dar kartą baltai užplūdo lietuviškas žemes nuo I m. e. tūkstantmečio vidurio. Tikriausiai juos stūmė slavai, kurie VI—VIII a. užėmė iki tol baltų gyventas Baltarusijos teritorijas[28]. Spaudžiami ryžtingesnių ir gausesnių slaviškųjų gyventojų, baltai išsikraustė iš dabartinės Baltarusijos žemių ir iškeliavo į vakarus nuo Lietuvos ir Jotvingijos. Dalis baltų tikriausiai pasiliko savo vietose ir pamažu susimaišė su slavais. Laikui bėgant Baltarusijos gyventojai buvo galutinai suslavinti, bet senesnieji baltarusiškų žemių gyventojai paliko gausybę savo vietovardžių ir vandenvardžių.

Trumpai apibendrinant šias pastabas apie venedus Lietuvoje, galima apie šio krašto priešistorinius įvykius pateikti tokią prielaidą: III ir II tūkstantmečių p. m. e. sandūroje lietuviškas žemes buvo apgyvenusi negausi finougrų etninės grupės žmonių gentis. XVIII a. p. m. e. Lietuvą užplūdo indoeuropietiškų venedų atšaka. XII a. p. m. e. patraukė į Lietuvą ir kiti indoeuropiečiai — baltai. Šimtus

metų baltai gyveno greta venedų, o II—V m. e. a. pasidavė venedams arba perėmė jų kultūrą. Nuo I m. e. tūkstantmečio vidurio, slavų spaudžiamas, patraukė į Lietuvą didelis būrys baltų iš Baltarusijos. Šie baltai sugebėjo nukariauti arba išsklaidyti ir asimiliuoti venedų gentį. Genties likučiai net iki XIII a. liko gyventi prie Ventos.

Anksčiau minėtą išvadą reikėtų dar nuodugniau ir kritiškiau patyrinėti. Vis dėlto, atrodo, nėra abejonių, kad venedai turėjo tam tikros įtakos lietuvių tautos kilmei[29], taip pat kaip ir kilmei slavų, „susiformavusių kaip atskira etninė grupė, susimaišius slaviškajai baltų-slavų genties atšakai su senaisiais indoeuropiečiais", kitaip tariant, venedais[30].

Neseniai Tadeušas Milevskis, remdamasis vandenvardžių tyrinėjimais, nustatė, kad „Pabaltijo venedai turėjo ne tik bendrą etnonimą su venedais, gyvenančiais prie Atlanto bei Adrijos, bet ir dabartinės Lenkijos šiaurinėje dalyje paliko geografinių pavadinimų, panašių į tuos, kuriuos Adrijos jūros pakrantėse tebegyvenantys venedai suteikė šiaurinėje Italijos dalyje įvairioms upėms ir miestams. Matyt, Pabaltijo venedai kalbėjo ta pačia tarme, kurią žinome iš Šiaurės Italijoje randamų užrašų". Venediškais pavadinimais jis laiko šiuos lenkų žemėje esančius: *Śrem, Sawa, Drawa, Noteć*[31]. Taip pat visi šie pavadinimai turi atitikmenis ir Lietuvoje: *Šermos, Šermis, Savėlis, Savinė, Savenė, Dravinė, Nota, Notė, Notija*[32].

Antropologija pateikia dar vieną svarų įrodymą, kad Pavenčio venedai etniškai skiriasi nuo baltų. Mat nustatyta, kad Vakarų Latvijoje, Ventspilio (kitaip tariant — „Venedų pilyje") vietovėje, randamas Viduržemio jūros pakrančių gyventojų tipas, besiskiriantis nuo baltiškojo. M. Vitovas sieja šią Ventspilio apylinkių grupę su žinomais iš Henriko Latvio kronikos venedais, tačiau nepagrįstai laiko venedus slavais[33]. Taip pat ir lietuvių tyrinėtojas V. Urbanavičius pastebi mįslingą fizinio žmonių tipo pasikeitimą Lietuvoje V—XV m. e. a. iš ilgagalvio į plačiagalvį. Autoriaus prielaida tokia: šie pokyčiai įvyko susimaišius seniesiems gyventojams su naujais, atkeliavusiais iš kitur. Ir netgi dar daugiau — minėtoje venedų teritorijoje, kitaip tariant, šiaurinėje Lietuvoje ir pietinėje Latvijoje,

V. Urbanavičius pastebi savotišką gyventojų tipą, kuris ir etniškai, ir kultūra skiriasi nuo kaimyninių baltiškųjų grupių. Nedegintų mirusiųjų laidojimą pakeitęs deginimo paprotys, V. Urbanavičiaus nuomone, sietinas su fizinio žmonių tipo pasikeitimu arba, tiksliau sakant, su etniniais pokyčiais[34]. Tuo būdu venediškąją lietuvių kilmės teoriją pagrindžia nauji lingvistikos ir antropologijos argumentai[35].

1966 m.

---

[1] *Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A.* Lietuvos archeologijos bruožai. V., 1961. P. 75, 82—86, 112, 142, 267, 359, 516—518. Baltų skirstymas į rytinius ir vakarinius, atrodo, yra pernelyg supaprastintas. Iki šiol kalbininkai skirdavo dvi baltų kalbų grupes: vakarinę — prūsų ir jotvingių; rytinę — lietuvių, latvių ir kuršių (žr.: *Otrębski J.* Gramatyka języka litewskiego. Warszawa, 1958. T. 1. S. 44). Tačiau neseniai atrasti žuvusios baltų kalbos, gyvavusios I m. e. tūkstantmetyje prie Okos ir Volgos aukštupių, pėdsakai (Žr.: *Серебренников Б.* О некоторых следах исчезнувшего индоевропейского языка в центре европейской части СССР, близкого к балтийским языкам // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Ser. A. 1. V., 1957. P. 69—71). Tai galėtų būti galindų, gyvenusių, anot XII a. rusų metraščių, prie Protvos upės (dabartinės RSFSR Gagarino ir Možaisko apylinkės), kalba. Remiantis B. Serebrenikovo atradimu, reikėtų pripažinti, kad baltai suskilo į tris atšakas: rytinę (galindų), vidurinę (lietuvių ir Baltarusijos teritorijoje gyvenusių latvių) ir vakarinę (prūsų).

[2] *Łowmiański H.* Początki Polski. Warszawa, 1963. T. 1. S. 50. Venedai dažnai tampa mokslo mįsle, nors, be jokios abejonės, jie yra indoeuropiečiai (žr.: *Devoto G.* Origini indo-europee. Firenze, 1962. S. 316—317).

[3] *Łowmiański H.* Min. veik. P. 61.

[4] Ten pat. P. 63, 91—92. Šis mokslininkas baltų ir slavų kelionę sieja su atsiradimu virvelinės keramikos kultūros (p. 69), kuri susiformavo Europoje jau III tūkstantmečio p. m. e. pabaigoje, kai slavai į Europą jau buvo atkeliavę, jo nuomone,— II tūkstantmečio p. m. e. antrojoje pusėje. Taigi virvelinės keramikos kultūros negalima priskirti baltams ir slavams, nes yra didelis laiko tarpas tarp šio laikotarpio ir jų pasirodymo Vidurio Europoje. O jeigu virvelinės keramikos kultūrą laikytume senąja indoeuropiečių kultūra, kitaip tariant, venediškąja, tai tiesiogiai derintųsi su H. Lovmianskio išvada, kad baltai ir slavai atkeliavo į Vidurio ir Rytų Europą tuoj pat po venedų, tačiau po ilgesnio laiko tarpo. Be to, nereikėtų pamiršti, kad H. Krahės (vokiečių kalbininkas; 1898—1965) įvestas „senovės europiečių" terminas yra klaidingas, nes teigia tai buvus pirmuosius Europos gyventojus, o šie iš tikrųjų nebuvo indoeuropiečiai. Tikrasis pirmosios indoeuropietiškų žmonių, atkeliavusių į Europą, bangos pavadinimas turėtų būti „senieji indoeuropiečiai".

[5] Vienu metu su atsiradusiomis laidojimo apeigomis — deginimu — Vidurio ir Vakarų Lenkijoje egzistavo vadinamoji lužitėnų kultūra, kurią žymiausias jos tyrinėtojas J. Kostševskis (lenkų slavistas; 1885—1969) manė esant proslavišką. Žr.: *Kostrzewski J.* Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach. Poznań, 1961. Tačiau, galimas dalykas, kad tai buvo mišri etninė kultūra, pavyzdžiui, venedų-slavų.

[6] *Bujak F.* Wenedowie na wschodnich wybrzeżach Baltyku. Gdańsk, 1948. S. 21, 22, 43—51.

[7] *Łowmiański H.* Min. veik. P. 60—61.

[8] Claudii Ptolomaei geographiae codex urbinas graecus 82, pars altera. Lipsiae, 1932. Tabl. IX; *Łowmiański H.* Min. veik. P. 169—173.

[9] *Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A.* Min. veik. P. 92, 108, 120.

[10] Galima spėti, kad prūsai, apsistoję savo istorinėse žemėse, neteko ryšių su kitais baltais. Lietuvos teritorijoje ir toliau išliko venedai, o lietuviai toliau gyveno Baltarusijos teritorijoje. Kadangi prūsai ir lietuviai ilgą laiką nebendravo, dėl to turėjo atsirasti skirtumų tarp abiejų šių baltiškųjų atšakų kalbų, nes iš esmės prūsų ir lietuvių kalbose nėra skolinių iš finų kalbų (žr.: *Otrębski J.* Min. veik. P. 44). J. Otrembskio hipotezė apie finų genčių intarpą tarp prūsų ir lietuvių turi būti atmesta.

[11] *Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A.* Min. veik. P. 92, 93, 108, 109.

[12] Ten pat. P. 120, 125—127, 131, 134.

[13] Ten pat. P. 158, 166—173.

[14] Ten pat. P. 283, 287, 294.

[15] Ten pat. P. 377, 379, 380.

[16] Ten pat. P. 117, 267—268; *Gimbutas M. (Gimbutienė).* The Balts. London, 1963. P. 112; *Jaskanis J.* Wyniki badań cmentarzyska kurhanowego we wsi Osowa powiat Suwałki // Rocznik Białostocki, 1962. T. 3. S. 292.

[17] Vėlesnėje jotvingių gyvenamoje teritorijoje II—V m. e. a. atkasami daugiausia nedegintų mirusiųjų kapai, kuriuos, manyčiau, reikia priskirti ne jotvingiams, bet seniesiems šių žemių gyventojams — venedams. Pėdsakas, likęs po venedų žemėse, kurias vėliau užėmė jotvingiai, gali būti genties pavadinimas *soudinoi* (sudinai). Jį paminėjo Ptolemėjas ir nurodė genties gyvenamąją vietą — tarp lietuvių ir prūsų,— kurioje istoriniu laikotarpiu, iki XIII a., buvo apsistoję sūduviai (vok. *Sudauen*). XIII—XIV a. sūduvių, arba sudinų, vardu buvo, tiesą sakant, vadinami jotvingiai. Mokslo nėra pastebėta, kad šis pavadinimas nebuvo pačių jotvingių sau duotas vardas, nes sūduviais jotvingius vadino tik prūsai, taip pat ir kryžiuočiai. Iš jų šį žodį perėmė lenkiški ir lietuviški rašytiniai šaltiniai. Šį faktą akivaizdžiai pateikia S. Zajončkovskis (*Zajączkowski S.* O nazwach ludu Jaćwingów w wiekach średnich // Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu. 1953. T. 18. S. 175—195). Sūduviai galėjo būti venedų, kurių žemes vėliau užėmė jotvingiai (nuo V m. e. a.), gentis. Kadangi prūsai gyveno su sūduviais kaimynystėje nuo XII a. p. m. e., šis pavadinimas buvo žinomas nuo senų laikų ir tada, kai sūduvių žemes užėmę jotvingiai, ėmę senuoju žodžiu vadinti kaimy-

nus. Toks reiškinys, kai senasis genties pavadinimas suteikiamas naujai, nėra visiškai retas. Žinoma, kad venedų vardą germanai ir finai suteikė slavams. Dar įdomesnis atvejis, kai vienu žodžiu įvardinama kita gentis, yra žinomas šiandien dabartinės Vengrijos teritorijoje. Kai V a. išnyko hunai, hunais imta vadinti naujuosius atvykėlius — avarus; kai jų vietą užėmė vengrai, avarais imta vadinti vengrus. Archeologinėje literatūroje jau yra atsiradusi prielaida, kad pilkapiai su nedegintais mirusiaisiais Narevo upės aukštupio pakrantėse I m. e. tūkstantmečio pirmojoje pusėje priskirtini „nenustatytos etninės grupės genčiai" (žr.: *Gardawski A.* Polska starożytna i wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1961. S. 103, 122). Reikėtų iškelti tezę, kad šios žemės senovėje buvusios jotvingių.

[18] *Tautavičius A.* Rytų Lietuvos pilkapiai // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Ser. A. 1. V., 1955. P. 91—92.

[19] Heinrici Chronicon Lyvoniae („Livonijos kronika" vok. ir lot. k.). Hannoverae, 1874. Rozdz. 10. Pkt. 14. S. 40.

[20] Indoeuropietiškąją Vindavos-Ventos etimologiją iškėlė K. Būga (Lietuvių kalbos žodynas. Sąs. 1—2 (1924—1925); perspausd.; *Būga K.* Rinktiniai raštai. V., 1961. T. 3. P. 243—244, 546). Jis įrodinėjo, kad šis pavadinimas kilęs iš indoeuropietiškojo wen(d)to-s — didelis, tačiau kartu nepagrįstai aiškino, kad šaknis *vent-* reiškia lenkti, todėl Venta — lenkta, vingiuota upė.

[21] *Būga K.* Rinktiniai raštai. V., 1958. T. 1. P. 251; *Gudelis V.* Žodžio ir vietovardžio „gala(s)" etimologijos ir priešistorinės geografijos klausimu // Geografijos metraštis. V., 1960. T. 3. P. 68—87. Čia iš Baltarusijos vietovardžių sprendžiama, kad žodis „gala(s)" pirmų pirmiausia reiškė vandenį, pelkę, liūną, kadangi vietovardžiai su šia dalele buvo išsidėstę prie vandenų, tai baltarusių *gol* ir sanskrito *gōlo* — Wasserkrug (vandenvietė). Tačiau sunku daryti prielaidą, kad vėliau (prieš X—XI a) šis žodis taip iš pagrindų būtų pakeitęs prasmę. Turbūt reikėtų manyti, kad baltų kalboje vyravo du panašiai skambantys, tačiau skirtingas prasmes turintys žodžiai: galas ir gala. Prūsų kraštas Galindia turėtų reikšti tik pelkėtą žemę. Šaknis *gala-* išliko Lietuvoje dažniausiai vandenvardžiuose, pvz., *Gala, Gal*-upis, *Gal*-upiai — pelkėta upė.

[22] S. Tarvydas (*Tarvydas S.* Lietuvos vietovardžiai. V., 1958. P. 14) šį pavadinimą kildina iš asmenvardžio Vandys. Mano supratimu, net jeigu toks baltų vardas ir egzistavo, tai reiškė jis tą patį, kaip ir Veneta. Lietuviška venedų pavadinimo atmaina, sprendžiant iš vietinių pavadinimų, buvo Vendis, Vendžiai (arba Vendjai).

[23] Vietovardžiai su šaknimi *vend-* pateikti iš: Lietuvos TSR administracinis suskirstymas. V., 1959. P. 990, 995; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa, 1893. T. 13. S. 209.

[24] Pavadinimai pateikti iš: Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas. V., 1963. P. 190, 197.

[25] Minėtų pavadinimų chronologiją sudarė H. Krahė (*Krahe H.* Alteuropäische Flussnamen, Beiträge zur Namenforschung. Heidelberg, 1949—1955. B. 1—6).

[26] Pavadinimai sugretinti remiantis leidiniu „Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas" (P. 3, 5, 36, 107, 109, 133, 134, 194, 199). Dėl Dunojaus pavadinimo žr.: *Rozwadowski J.* Studia nad nazwami wód słowiańskich. Kraków, 1948. S. 249; *Cherer A.* Hauptprobleme der Indogermanischen Altertumskunde (seit 1940). Kratylos (Wiesbaden), 1956. J-g. 1. H. 1. S. 9.

[27] *Łowmiański H.* Min. veik. T. 1. P. 90.

[28] *Łowmiański H.* Min. veik. T. 2. P. 215—219; *Būga K.* Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje (1924); taip pat „Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje" (1924), perspausd.: *Būga K.* Rinktiniai raštai. T. 3. P. 551—583, 728—742. Remiantis vandenvardžiais įrodinėjama, kad iki V m. e. a. lietuviai gyveno dabartinės Baltarusijos žemėse ir tik VI—VII a., spaudžiami slavų (krivičių ir dregovičių), persikėlė į savo istorines vietas, išstumdami iš Lietuvos latvių gentis. Būgos požiūris apskritai sutampa su mano išvadomis, kurios remiasi archeologijos duomenimis, ir yra vertas įdėmaus istoriko žvilgsnio. Žr.: *Ochmański J.* Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 12; *Загорульский Е.* Древняя история Белоруссии. Очерки этической истории и материальной культуры (до IX в.). Минск, 1977. C. 70. Tačiau tenka suabejoti, ar visos baltų gentys, žinomos iš XIII a. šaltinių, išsiskyrė jau prieš I m. e. tūkstantmečio vidurį, kaip teigia Būga. Galutinai baltų gentys išsiskyrė (apie tai galima spręsti iš slavų) maždaug I m. e. tūkstantmečio antrojoje pusėje. Palyg. *Łowmiański H.* Min. veik. T. 2. Būga, matyt, nė neįtarė Lietuvoje esant venedus (senuosius indoeuropiečius) ir tvirtino, kad slenkantys į dabartines lietuviškas žemes baltai buvo susiję tik su finougrų gentimis. Tačiau stebina finougrų vietovardžių menkas skaičius ir daug senųjų indoeuropietiškų pavadinimų — vandenvardžių. Turbūt finougrų ir baltų kalbų kontaktai Lietuvoje iš tikrųjų egzistavo, tačiau pirmiausia Pavolgyje. Žr. B. Serebrenikovo cit. kn. Tie menki finų kalbų skoliniai ir faktas, kad jie lietuvių kalboje atsirado daugiausia per latvius, turi paneigti tezę, neva baltai (lietuviai) apsigyveno Lietuvoje tuoj pat po finougrų; tai yra paskelbta „Lietuvos archeologijos bruožų" autorių. Apie finų ir baltų kalbinius kontaktus žr.: *Sabaliauskas A.* Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1963. T. 6. P. 109—136 (o ypač p. 131—135).

[29] Galbūt lietuvių kalbos žodis *tauta* yra pasiskolintas iš venedų, kadangi Adrijos jūros pakrančių venedų kalba *teuta* reiškia tą patį: tautą, liaudį (vok. *Volk*). Privalu būtų išsiaiškinti, ar Adrijos ir Baltijos venedai kalbėjo viena kalba. Adrijos venedų kalbos tyrinėjimų būklę yra nurodęs J. Untermanas (*Untermann J.* Die venetische Sprache (seit 1950). Kratylos (Wiesbaden), 1961. Jg. 6. H. 1. S. 1—15). Jis mano, kad venedų *voltiio* yra lietuviško žodžio *viltis* atitikmuo (vok. *Hoffnung*); Žr.: *Milewski T.* Nazwy z obszaru Polski podejrzane o pochodzenie wenetyjskie lub illiryjskie // Slavia Antiqua. 1964. T. 11.

[30] *Łowmiański H.* Min. veik. T. 1. P. 94.

[31] *Milewski T.* Min. veik. P. 79.

[32] Žr. J. Otrembskio pastabas kn.: Lingua Posnaniensis. 1959. T. 7. P. 284—286; *Топоров В.* Несколько иллирийско-балтийских параллелей из области топономастики // Проблемы индоевропейского

языкознания. М., 1964. С. 52—58; *Krahe H.* Die Sprache der Illyrier. Wiesbaden, 1955. Bd. 1. S. 40—119, kur surinkta iš tikrųjų daug faktų (apie 90 vandenvardžių), kurie kartojasi baltų ir ilyrų (arba ir venedų) gyvenamosiose teritorijose.

[33] *Витов М.* Антропологическая характеристика населения Восточной Прибалтики // Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. М., 1959. С. 575.

[34] *Урбанавичус В.* О возможности применения метода восстановления лица по черепу в решении этногенеза литовцев // 20 лет. Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций Института истории АН Литовской ССР 1948—1967 гг. Вильнюс, 1968. С. 78—79.

[35] Stebėtina, kad į šiuos faktus nekreipia dėmesio A. Tautavičius (*Таутавичус А.* Территория жемайтов по археологическим данным V—XII веков // 20 лет. С. 56—62), kuris, atmesdamas mano argumentaciją, neigia tezę apie venedus Lietuvoje, suformuluotą veikale „Acta Baltico-Slavica" (1966. T. 3. P. 151—158).

GEDIMINAIČIAI — „SKALMANTO PROVAIKAIČIAI"

Istoriografijoje ilgai vyravo nuomonė, kad Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas, Jogailaičių protėvis, buvęs Vytenio, apie kurio tėvą — „rex" (karalių) Pukuverą apie 1291 m. yra rašęs kryžiuočių kronikininkas Dusburgietis, sūnus[1]. Tik XIX a. pabaigoje prieita prie kitos išvados: paaiškėjo, kad Rygos miesto tarybos narių laiške, rašytame Gediminui 1322 m., Vytenis vadinamas „frater vester (skait. Gedimino) et antecessor"[2] („jūsų brolis ir pirmtakas"). Taip pat paaiškėjo, kad Pukuveras turėjęs dar du sūnus — Vainių, Polocko kunigaikštį, ir Teodorą, Kijevo kunigaikštį[3].

Stebina tai, kad daugiausia žinių apie Gedimino kilmę ir jo protėvius pateikia ne lietuvių, bet kitų kraštų šaltiniai. Tuo tarpu lietuviškoji tradicija, tiek tautosaka, tiek Jogailaičių kronikos, tai visiškai nutyli. Vytauto metraštis mini Gediminą kaip Kęstutaičių ir Algirdaičių protėvį, tačiau apie senesnius protėvius nė neužsimena. Žinoma, metraštyje nebuvo ketinta pateikti visos dinastijos istorijos, tik norėta išsiaiškinti Jogailos ir Vytauto ginčo, kuris kilo tada, kai Gediminas padalino savo valstybę tarp sūnų, priežastis. Gedimino senelio taip pat nemini „Didžiosios Lietuvos ir Žemaitijos kunigaikštystės metraštis", atsiradęs vėliau, XVI a. pirmajame ketvirtyje. Jame Vytenis laikomas Gedimino[4] tėvu klaidingai, taigi metraštyje atsispindi išlikusi tenykštė Gedimino protėvių tradicija. Metraštyje taip pat yra patikima versija apie tai, kad iki Gedimino pasikeitė Lietuvos valdovų dinastija: mat Traidenis, nesusilaukęs įpėdinių, turėjo perduoti valdžią iš kitos giminės kilusiam Vyteniui. Taigi Lietuvoje buvo žinoma istorinė tradicija apie Gedimino[5] protėvius bei pirmtakus, beje, jau nueinanti į užmarštį. Tas žinias, be abejonės, išsaugojo gausybė Gediminaičių palikuonių.

Argi jos iš tikrųjų nebuvo užrašytos? Iki šiol istorikai neužtiko jų pėdsakų, išskyrus tai, apie ką pasakoja metraštis.

Dėl stebėtino aplinkybių sutapimo tyrinėjant Gedimino giminės istoriją[6] iki šiol nebuvo peržiūrėta informacija, esanti prieinamame šaltinyje. Tai — vadinamoji Sofonijaus Riazaniečio „Zadonščina, arba sakmė apie Kulikovo mūšį". Šiame įdomiame istorijos ir literatūros paminkle randama pastraipa, skirta mūšyje (rusų pusėje) dalyvavusiems dviem lietuvių kunigaikščiams — Andriui ir Dmitrijui Algirdaičiams, vieno tėvo sūnums, vyresniesiems Jogailos broliams. Prieš prasidedant mūšiui, broliai Algirdaičiai kalbasi: „Ir tarė Andrius Algirdaitis savo broliui Dmitrijui: mes patys du broliai — Algirdo sūnūs, Edimanto vaikaičiai, o Skolomendo provaikaičiai"[7].

Edimantas — tai Gediminas, minėtųjų kunigaikščių senelis. Bet kas yra Skolomendas (Skalmantas)? Jo, giminės protėvio, vardas nieku gyvu neprimena istorinio Pukuvero vardo. Tai kelia abejonių dėl „Zadonščinoje" pacituotos Gedimino giminės genealogijos. Patikima atrodo Dusburgiečio pastaba apie Pukuverą. Bet, antra vertus, įrašas apie Skolomendą — Algirdaičių protėvį — yra toks masinantis, kad privalo būti itin dėmesingai išstudijuotas. „Zadonščinoje" Algirdaičių giminė paminima taip lakoniškai, kad jau vien tai kelia pasitikėjimą[8]. Jeigu tikri yra pirmieji du vardai — Algirdas ir Gediminas, tai būtų logiška, kad tikras yra ir trečiasis — Skalmanto — vardas. Tačiau ar galima tikėti „Zadonščinos" autoriaus pateiktomis žiniomis?

Pagrindinis „Zadonščinos" tekstas pateikia daug autentiškų smulkmenų, taip pat ir niekur iki tol neminėtų didvyriškųjų rusinų vardų. Tad atsirasti šis tekstas turėjo, kaip pripažįstama, tada, kai dar buvo gerai atsimenamas tas didis įvykis — rusų pajėgų mūšis su totorių (Mamajaus vadovaujamais) pulkais Kulikovo lauke 1380 m. rugsėjo 8-ąją[9]. Abu Algirdaičiai, pagyvenę dar kelerius metus Maskvos Rusioje, grįžo į Lietuvą, kur jų likimai susiklostė skirtingai. Andrius kovojo su Jogaila (1385—1387 m.) ir pralaimėjo, o Dmitrijus pateko į didžiojo kunigaikščio malonę. Galų gale jie abu žuvo tą pačią 1399 m. dieną

Vytauto kariuomenės mūšyje su totoriais prie Vorsklos upės. Abu buvo gerai žinomi ir gerbiami žmonės Maskvos Rusioje. Panašu į tiesą ir tai, kad būtent jie — arba vienas iš jų — pasakė „Zadonščinos" autoriui arba kam nors kitam apie savo protėvius, iš kurių Algirdą Rusioje dar itin gerai prisiminė. Kulikovo mūšio metu ir gyvendamas Maskvoje Andrius Algirdaitis jau buvo senas, tikriausiai turėjo apie šešiasdešimt metų. Kaip pirmosios Algirdo žmonos, Vitebsko kunigaikštytės Onos Marijos, pirmagimis sūnus, jis turėjo būti gimęs maždaug apie 1320-uosius arba šiek tiek vėliau, nes jau 1342 m. jis buvo žinomas kaip Pskovo kunigaikštis vietininkas[10]. Vadinasi, tuo metu turėjo būti jau suaugęs. Tikriausiai jis buvo pilnametis ir Gedimino žūties metais (1340—1341 m.), galbūt netgi senelio rūpesčiu buvo pasodintas į Pskovo kunigaikščio sostą. Kad ir kaip ten būtų, prisiminė įžymųjį senelį, iš jo galėjo būti girdėjęs — kaip tad įprasta šeimoje — apie savo tolimesnius protėvius, kitaip tariant, apie Gedimino tėvą ir senelį. „Zadonščina" tikriausiai perteikia tik dalelę to, ką Andrius Algirdaitis yra pasakojęs apie savo giminės ištakas.

Skalmanto vardas yra akivaizdžiai lietuviškas[11]. Jo negalėjo sugalvoti lietuvių kalbos nemokantis rusinas, kuris, sudarinėdamas Gedimino protėvių sąrašą, pridūrė išgalvotus, užgaulius Volko, Chvosto (Vilko, Uodegos) ir kt.[12] „vardus". Be to, jeigu „Zadonščina" buvo parašyta XIV a. pabaigoje, kitaip tariant, abiem gerbiamiems Maskvoje kunigaikščiams dar gyviems esant, kam gali kilti įtarimas, kad autorius būtų išdrįsęs pateikti netikslius genealoginius duomenis apie jų protėvius. Juk Maskvos valstybėje visam laikui pasiliko Algirdaičių — Andriaus ir Dmitrijaus — vaikai. Taip pat yra žinoma, kad žinios apie protėvius buvo išsaugomos per daugybę kartų[13]. Vienu žodžiu, intarpas apie Skalmantą atrodo tikras.

Reikia paminėti ir dar vieną svarbią ypatybę: žodžiai „Skalmanto provaikaičiai" yra rasti tik dviejuose iš šešių žinomų „Zadonščinos"[14] tekstų. Randami jie Kirilo Belozeriečio vienuolyno kodekse, parašytame maždaug 1470—1480 m., ir taip pat XVII a. vidurio testamente[15] — Vukolo Undoliečio metraščių kolekcijoje. Nėra jų kituose ketu-

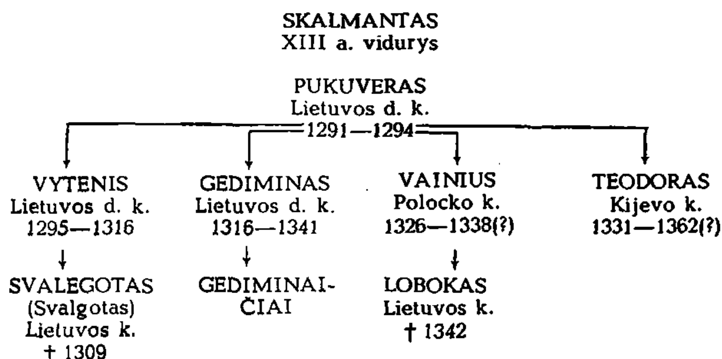
riuose nuorašuose, iš kurių seniausias yra datuojamas XV a. pab.— XVI a. pr. Kadangi abu tekstai — Kirilo Belozeriečio (seniausias) ir Undoliečio — buvo parašyti kiekvienas atskirai, intarpas apie Skalmantą turėjo būti „Zadonščinos"[16] pirmaraštyje.

Tad „Zadonščinos" citata apie Algirdaičius kelia pasitikėjimą, o intarpas apie Skalmantą verčia peržiūrėti genealoginį Gediminaičių medį. Tačiau kaip suderinti nepaneigtą kryžiuočių teiginį apie Pukuverą kaip apie Vytenio ir Gedimino tėvą su Algirdaičių, vadinančių save „Skalmanto provaikaičiais", giminės tradicija? Atrodo, kad šio paslaptingo prieštaravimo sprendimą galima rasti pačioje „Zadonščinoje". Mįslės raktas yra žodis „provaikaičiai". Juk autorius pavartojo šį žodį keturis kartus, tačiau tik vieną kartą — tiesiogine to žodžio prasme. Didįjį Maskvos kunigaikštį Dmitrijų Ivanovičių autorius vadina „šventojo didžiojo Kijevo kunigaikščio Vladimiro provaikaičiu"[17]. Iš šių žodžių aišku, kad „provaikaitis" šiuo atveju neturi tiesioginės prasmės, tik perkeltinę, ir reiškia tolimesnį palikuonį. Patvirtina šią išvadą ir kitas skirsnis, išvardinantis pirmuosius didžiuosius Kijevo kunigaikščius: Igorį Riurikovičių, Vladimirą Sviatoslavovičių ir Jaroslavą Vladimirovičių. Kunigaikštį Vladimirą Ivanovičių ir jo pusbrolį Vladimirą Andrejevičių šaltinis tituluoja vėlgi „tų kunigaikščių provaikaičiais", o Kijevo kunigaikštį Vladimirą vadina jų „proseniu", kitaip tariant, „protėviu", bet ne paraidžiui — „proseneliu"[18].

Taigi, remiantis išvada, išplaukiančia iš apibūdinimo „provaikaičiai" analizės, reikia pripažinti, kad tasai žodis turėjo dvi reikšmes: tiesioginę ir perkeltinę — apskritai „palikuonys". Kadangi tikrasis Algirdaičių prosenelis buvo Pukuveras, Skalmantą tenka pripažinti pirmuoju istoriniu Algirdaičių protėviu, galbūt — Pukuvero tėvu[19]. Skalmantas galėjo gyventi XIII a. viduryje[20], dar Mindaugo laikais. Jame galime įžiūrėti Jogailaičių prosenį. Bet kadangi jo nemini kiti šaltiniai, galima manyti, kad jis nesuvaidino didesnio vaidmens Lietuvos politiniame gyvenime; tai yra visiškai suprantama, nes tik jo įpėdiniai, sūnus arba vaikaitis (Pukuveras — pirmasis), paėmė į rankas monarcho valdžią Lietuvoje XIII a. pabaigoje.

Šaltiniuose atradus Gediminaičių protėvį Skalmantą, taip pat ir trečiąjį Gedimino brolį Teodorą, Kijevo kunigaikštį, sudaryta genealoginė lentelė, į kurią įtraukti ir seniausi šios giminės nariai.

GEDIMINAIČIŲ GIMINĖS PROTĖVIAI



1974 m.

[1] *Dusburg P.* Chronica terrae Prussiae // Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1861. Bd. 1. S. 155; *Narbutt T.* Dzieje narodu litewskiego. Wilno, 1838. T. 4. S. 461.

[2] Русско-литовские акты. Санкт-Петербург, 1869. № 53. С. 30—31; *Никитский А.* Кто такой был Гедимин. Русская Старина. Петербург, 1871. Т. 4; *Wolff J.* Ród Giedymina. Kraków, 1886. S. 5.

[3] *Paszkiewicz H.* Jagiellonowie a Moskwa (toliau — Jagiellonowie...) // Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. Warszawa, 1933. T. 1. S. 330. Čia autorius atrado iki tol nežinomą Gedimino sūnų, Kijevo kunigaikštį Teodorą. H. Paškevičiaus atradimą pražiopsojo V. Dvožačekas (*Dworzaczek W.* Genealogia. Tablice. Warszawa, 1959). Yra ir keli kiti netikslumai: nepilnas Gedimino dukterų sąrašas, Vytenio sūnaus Svalegoto vardas pateiktas tik sugadinta forma — Gvalezute, be to, su netikslia 1319 m. data (t. b. 1309).

[4] Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1907. Т. 17. С. 257. Dėl šio senovės paminklo datos žr.: *Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca. Studia Źródłoznawcze. 1967. T. 12. S. 159.

[5] Metraščių, kaip lietuvių giminės istorinės tradicijos liudijimo, iki galo neįvertino K. Chodynickis (*Chodynicki K.* Tradycja jako źródło historyczne // Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brück-

nera. Kraków, 1928. S. 173—190). Visur autorius rėmėsi ne tradicija, t. y. ne istorijos šaltiniais, o literatūrinės kilmės šaltiniais.

[6] *Chodynicki K.* Geneza dynastii Giedymina // Kwartalnik historyczny. 1926. T. 40. S. 541—566; *Zajączkowski S.* Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Giedymina ze Żmudzi // Ateneum Wileńskie. 1927. T. 4. S. 392—416; *Paszkiewicz H.* Jagiellonowie... S. 151—156; *Puzyna J.* Kim był i jak się naprawdę nazywał Pukuwer ojciec Giedymina // Ateneum Wileńskie. 1935. T. 10. S. 1—43; *Kučinskas J.* Gedimino dinastijos kilmė // Mūsų žinynas. Kaunas, 1934. P. 138—149, 194—204; *Šležas P.* Ar Gediminaičiai kilę iš Žemaičių? // Atheneum (Kaunas), 1935. T. 6. P. 3; *Jakštas J.* Naujausi Gedimino dinastijos kilmės tyrinėjimai // Lietuvos praeitis. 1940. T. 1. Sąs. 1. P. 29—56. Šležo, o ypač Jakšto studijos buvo svarbiausia ir turbūt labiausiai triuškinanti hipotezės apie Gedimino giminės kilmę iš žemaičių kritika.

[7] Воинские повести древней Руси. М., 1949. С. 35; Повести о Куликовской битве. М., 1959. С. 11.

[8] Yra vertas pasitikėjimo ir lakoniškas Mečislovo I protėvių sąrašas: Siemovitas, Lechas, Siemomyslas arba čekų valdovų sąrašas iki Božyvojaus. Žr.: *Łowmiański H.* Dynastia Piastów we wczesnym średniowieczu // Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia. Poznań, 1962. T. 1. S. 111—122.

[9] Воинские повести древней Руси. Комментарий. С. 152.

[10] *Sladnicki K.* Bracia Władysława Jagiełły. Lwów, 1867. S. 16—35.

[11] Pirmąją šio vardo dalį galima atsekti pagal lietuvišką vyro, žuvusio mūšyje su kryžiuočiais 1313 m., vardą — Skaldas. Žr. cit. P. Dusburgiečio kn., p. 180. Palyg. taip pat vienos iš prūsų žemių pavadinimą: Skolwa, Scalovia. XVI a. Lietuvoje yra žinomas Alekna Skolondevičius ir jo brolis Meilus, taip pat prisimintinas „Stanislavo Skolombaškio namas". Žr.: Istorijos archyvas. Kaunas, 1934. Skilt. 12, 418. Kita vardo dalis *mend* atitinka lietuvišką — *mantas.* Pats vardas gali būti lietuviškai taisyklingai rekonstruojamas Skalmantas. Nėra pagrindo Skalmanto vardą sieti su išgalvotu lietuvių kunigaikščiu Skirmantu, kuris, anot „Lietuvos didžiosios kunigaikštystės metraščio", buvo kilęs iš Kitaurasų (Alšėniškių) giminės, nors Jogailaičiai kildino save iš Kolumnų (žr.: Полное собрание русских летописей. Т. 17. Стлб. 50—251); palyg. knygos «Повести о Куликовской битве» 222 puslapyje esantį įrašo apie Skoldimerą komentarą.

[12] Полное собрание русских летописей. Т. 17. Стлб. 205, 601—603.

[13] Žr.: *Łowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931. T. 1. S. 352—353. Jis pateikia pavyzdžių, kurie rodo, kad XVI a. protėvių atminimas dar buvo gyvas per 5—6 kartas.

[14] Воинские повести древней Руси. С. 270 (tekstologinės pastabos p. 35).

[15] Ten pat. P. 255, 257. M. Tichomirovo leidinyje «Повести о Куликовской битве», p. 11 ir 22, žinia apie Skalmantą yra pateikta tik pagal Undoliečio rankraštį. Sunku suvokti, kodėl leidėjas ėmėsi šio, vėlesnio, rankraščio, ieškodamas įrašo apie Skalmantą, užuot pasinaudojęs Kirilo Belozeriečio ankstesniuoju įrašu. Šis įrašas metraštyje skamba

visai kitaip negu Undoliečio kodekse: „pravnučata Skoldimierovy" — Skoldimiero provaikaičiai. Turbūt Skolomendas (Skalmantas) — tai Skoldimieras; iš šių dviejų to paties vardo formų reikia pasirinkti pirmąją, kaip artimesnę savo forma lietuvių kalbai.

[16] Kirilo Belozeriečio „Zadonščinos" metraščio variantas kartais peikiamas, nes sukelia įspūdį, jog jis esąs ne perrašytas, o perpasakotas iš atminties, todėl netikslus. Tačiau būtent šis nuorašas yra ypač senas, nes jame pateikiamos ištraukos iš „Sakmės apie Igorio žygį" yra tikslesnės. Žr.: Культура древней Руси. М., 1966. С. 257—262.

[17] Воинские повести древней Руси. С. 34.

[18] Tokią pat perkeltinę prasmę turi lenkų posakis: „iš senelio prosenelio", kurį autoriui priminė J. Bardachas.

[19] Paneigiama kartu H. Paškevičiaus min. knygoje iškelta hipotezė, kad Gedimino dinastija yra kildinama iš Traidenio; taip pat žr. *Paszkiewicz H.* O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938. S. 8—9. Po Traidenio Lietuvoje įvyko dinastijų pasikeitimas — į valdžią atėjo Skalmanto giminė, kurią reprezentavo Pukuveras.

[20] *Срезневский И.* Несколько дополнительных замечаний к «Слову о Задонщине» // Известия Академии Наук по отделению русского языка и словесности. Санкт-Петербург, 1858. Т. 7. С. 98. Čia Skalmantas vadinamas „žymiu karvedžiu" (znatnym ratnikom); tai padaryta klaidingai sutapatinus jį su žymiu Lietuvos vyru — Skaldu, apie kurį yra rašęs Dusburgietis. Galimas dalykas, čia pateikta išvada, kad Skalmantas yra Pukuvero tėvas (arba lietuviškai turėtų būti taisyklingiau — Putavyras. Žr.: Lietuvių enciklopedija. Boston, 1961. T. 24. P. 226), taip ir liks hipotezė, tačiau turbūt labiau panaši į tiesą negu galima kita hipotezė, neva Skalmantas buvęs, pavyzdžiui, Pukuvero giminaitis. Skalmantas buvo vienas iš žymiausių XIII a. vidurio Lietuvos vyrų, tačiau dar ne toks garsus, kad patektų į savo meto istorijos šaltinių puslapius.

LIETUVOS DIDYSIS KUNIGAIKŠTIS ALGIRDAS LENKIJOS ISTORIOGRAFIJOJE

600-osioms žūties metinėms (1377—1977)

Viduramžiais Lietuva buvo vis stiprėjusi Europos valstybė, jos karinė galia ir tarptautinė reikšmė greitai didėjo. Tam įtakos turėjo palankiai susiklosčiusios aplinkybės (Aukso orda susilpnėjo, Rusia susiskaldė į kunigaikštystes), bet daugiausią — trys žymūs valdovai: Gediminas, Algirdas ir Vytautas. Kiekvienas iš jų — nepaprasta asmenybė ir savo protu, ir charakteriu. Jie nebuvo žymūs vadai, tačiau savo tautos ir valstybės istorijoje išliko kaip itin sumanūs ir drąsūs politikai. Valstybės didybę jie kūrė ne tiek ginklo jėga, kiek atkakliai ir nuosekliai įgyvendindami savo gerai sumanytas politines programas. Į vieną gretą su šiais didžiais lietuviais reikia statyti ir lietuvių tautos didvyrį, šlovingąjį karį, šalies nepriklausomybės gynėją kovose su kryžiuočiais Kęstutį, nors aukščiausiuoju šalies valdovu jis buvo labai trumpai. Kitas žymus lietuvis, Jogaila, nepelnė tokios savo gentainių pagarbos kaip jo pirmtakai, nors Lenkijos istorijoje yra įrašytas aukso raidėmis kaip Krokuvos universiteto, iki šiol vadinamo jo vardu, pertvarkytojas, taip pat šlovingojo Žalgirio mūšio laimėtojas. Kadangi jo kraštiečiai buvo priešiškai nusiteikę Lenkijos ir Lietuvos unijos atžvilgiu, Jogaila nesulaukė jų pagarbos. Iš šio didžiojo ketvertuko Gediminas ir Algirdas, nors yra istorikų puikiai vertinami ir visaip šlovinami, neturėjo — bent iki šiol — pakankamai laimės, kad patektų į istoriografiją, nes išsami, faktais pagrįsta monografija iki šiol nei apie vieną, nei apie kitą nėra parašyta.

Lenkijos istoriografija, tradiciškai, taip pat dėl kelis amžius trukusių istorinių ryšių skirianti daug dėmesio kaimyninei broliškai Lietuvai, nemažai prisidėjo prie vadinamosios pagoniškos Lietuvos istorijos ir jos valdovų gyvenimo tyrinėjimo. Lietuvos didžiojo kunigaikščio

Algirdo 600-osios žūties metinės (jis mirė 1377 m. gegužės mėn.) yra tinkama proga supažindinti su dalimi Lenkijos istorijos mokslo sukaupto turto — Algirdo laikų Lietuvos istorijos tyrinėjimais bei nuomonėmis apie šį valdovą.

Nesistemingai ir prabėgomis Algirdo veiklą jau yra tyrinėjęs Adomas Naruševičius (1733—1795 m.), pats save kildinęs iš lietuvių, visų laikomas Lenkijos mokslinės istoriografijos tėvu. Juk jis pirmasis iš lenkų istorikų rėmėsi kritiniu tyrinėjimo metodu ir stengėsi aiškinti, kad praeitis — tai ne antgamtinių jėgų įsikišimas, bet vidinis tautos gyvenimas. Svarbiausias jo veikalas — dešimt „Lenkų tautos istorijos" tomų — buvo pradėtas spausdinti 1780 m., paskutinis tomas buvo išleistas 1824 m., taigi praėjus daug metų po autoriaus mirties. Objektyviai žiūrint, Naruševičiaus „Istorijoje", kurioje aprašyti įvykiai vos iki 1386 m., turėjo būti aptarti ir Lietuvos įvykiai iki to laiko. Autorius, kalbėdamas apie Algirdo laikų Lietuvą, teigė, kad „didėjo jos galia valdant Algirdui, didžiajam kunigaikščiui, ir jo broliams, Liubartui ir Kęstučiui"[1], nors kryžiuočiai tada dažnai įveikdavo lietuvius. Naruševičius pažymėjo, kad Algirdas, *kaip Gedimino įpėdinis* Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, stengėsi pašalinti iš jos daugybę giminaičių, o savo brolėnus Karijotaičius nusiuntė į Podolę, „kad ten šlovės ir naudos ieškotų"[2]. Istorikas ypač pabrėžė, kad iš Gedimino palikuonių Algirdas ir Kęstutis „kitus protu, veiklumu ir visokiais gabumais" buvo pralenkę[3]. Nušalinęs nuo didžiojo kunigaikščio sosto Jaunutį, „Algirdas užėmė jo vietą (su titulu ir aukščiausia valdžia), bet pirma sudarė sutartį su Kęstučiu nesikėsinti vienam į kito gyvybę ir valstybę, o iš priešų įsigytą žemę bendrai dalytis"[4]. Autorius kartojo Jano Dlugošo kroniką, tačiau ištaisė klaidingai šio metraštininko pateiktą Algirdo mirties datą (1381 m.), nes Jogaila jau 1380 m. buvo žinomas kaip „Magnus rex Letoviae" — Didysis Lietuvos karalius. Naruševičius nuodugniau netyrinėjo Algirdo viešpatavimo laikų, kadangi apie šio laikotarpio Lietuvos gyvenimą mažai turėjo šaltinių duomenų.

Lietuviška tematika buvo artima ir didžiajam lenkų enciklopedistui bei demokratui Joachimui Leleveliui (1786—1861 m.). Šis autorius buvo artimai susijęs su Lie-

tuva, nes tris kartus po kelerius metus gyveno Vilniuje: 1804—1808 m. buvo Vilniaus universiteto studentas, 1815—1818 m.— Visuotinės istorijos katedros profesoriaus asistentas ir galiausiai 1821—1824 m.— šios katedros profesorius. Jis atsilygino svetingajai Lietuvai moksliniais darbais, skirtais jos istorinėms ištakoms, o pirmiausia veikalu „Lietuvos ir Rusios istorija iki pat unijos su Lenkija, sudarytos Liubline 1569 metais". Pirmą kartą veikalas buvo išleistas 1839 m. Paryžiuje ir Leipcige. Tyrinėdamas Lietuvos istoriją, Lelevelis pirmasis sumaniai, nors ir ne visada sėkmingai, taikė kritinį šaltinių tyrimo metodą. Susidaro įspūdis, kad mokslininkas labai populiariai aprašė Lietuvos istoriją, bet iš esmės, anot Henriko Lovmianskio, „jo veikalas yra vienintelis gerai apgalvotas platus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos apibendrinimas, pasirodęs XIX amžiaus pirmojoje pusėje"[5]. Lelevelis nepripažino, kad istorija turi būti suvokiama per asmenybę, ir teigė, jog „letonų žemėse" ilgai, o Žemaitijoje net iki XV a. buvo bendruomeninė liaudies valdžia, kai žmonės buvo pagrindiniai istorijos veikėjai ir kūrėjai. Tačiau jis gerai suprato, kad istorijoje kunigaikščių ir kitų iškilių asmenybių įtaka buvo didelė.

Vienu iš tokių iškilių valdovų Lelevelis laikė Algirdą, kadangi tasai, tapęs didžiuoju kunigaikščiu, liepė visiems Lietuvos ir Rusios kunigaikščiams „būti klusniems". Didžiulėje savo valstybėje nuo Baltijos iki Juodosios jūros „jam teko daug kur kautis — prie Pskovo ir Maskvos, su kryžiuočiais, lenkais ir totoriais. Ilgalaikis jo viešpatavimas yra karinis [...]. Be kovų su kryžiuočiais, visur kitur Algirdas kariavo dėl rusų žemių". Lelevelis, pirmasis Lenkijos istoriografijoje apibūdinęs Algirdo asmenybę, rašė: „Narsus lauke, nemėgo trauktis ir pamažėle artintis, tačiau gana dažnai netikėtas išpuolis ir apsukriai slepiamas sumanymas padėjo įgyvendinti jo žygius"[6]. Istorikas pabrėžė, jog Algirdas tvirta ranka laikė visas jam pavaldžias kunigaikštystes, ir nors Algirdo pulkus „prie Aukaim", prie Strėvos ir prie Rūdavos kryžiuočiai triskart sumušė, jis vis tiek buvo jiems baisus. Kartodamas Dlugošą ir neatsižvelgdamas į Naruševičiaus išvadą, Lelevelis vis dėlto pateikė klaidingą Algirdo mirties datą — 1381-uosius[7].

Lelevelio nuomone, Gediminas ir Algirdas sustiprino Lietuvos galią, sukūrė neaprėpiamą valstybę, tačiau mirdamas Algirdas paliko ją „be tvirtų sienų"[8].

Juzefas Ignacas Kraševskis (1812—1887 m.) pirmiausia yra žinomas kaip istorikas, parašęs per šimtą istorinių kūrinių, daugelis iš jų buvo skirti lietuviškai tematikai, pvz., „Kunigas" (1881 m.), pasakojantis apie kovas su kryžiuočiais. Jo trijų dalių poema „Anafielas" („Vitolio rauda" — 1840 m., „Mindaugai" — 1843 m. ir „Vitolio mūšiai" — 1845 m.)[9] XIX a. pabaigoje darė didelę įtaką tautinei lietuvių savimonei, skatino tautinį jų atgimimą. Garsus grožinės literatūros kūrėjas buvo ir puikus Vilniaus istorijos specialistas (1829—1830 m. jis studijavo Vilniaus universitete). Jo keturių tomų kūrinys „Vilnius nuo jo įkūrimo iki 1750 metų" (1840 m.) iki šiol yra vertingas. Tačiau tyrinėtojai retai remiasi kitu istoriko veikalu — „Lietuva. Senovės istorija, įstatymai, kalba, tikėjimas, papročiai, dainos, priežodžiai, padavimai". Čia autorius stengėsi pateikti išsamią Lietuvos politinių ir vidaus įvykių apžvalgą, taip pat apibūdinti šalies kultūros raidą nuo jos ištakų iki 1385 m., kitaip tariant, iki sutarties su Lenkija. Antrajame „Senovės istorijos" tome plačiai nušviečiama Lietuvos politinė padėtis. Daugiau negu šimto puslapių skyriuje autorius išsamiai nagrinėja Algirdo valdymo laikotarpį kaip metą, kada „augo Lietuvos galia"[10]. Kalbėdamas apie Jaunučio nuvertimo nuo sosto priežastis Kraševskis pažymėjo, kad Kęstutis, kaip pagrindinis pasikėsinimo iniciatorius, ir Algirdas, „atimdami iš brolio Jaunučio valdžią, darė tai ne trokšdami viešpatauti, bet siekdami apsaugoti šalies vienybę ir ginti jos nepriklausomybę, kuriai iš visų pusių grėsė pavojai"[11]. Taigi po perversmo „Lietuva gauna du gynėjus, o pati neskyla į dvi dalis"[12].

Nors Kraševskis ir kritiškai vertino šaltinių žinias, ypač tas, kuriomis Teodoras Narbutas rėmėsi „Lietuvių tautos istorijoje", tačiau tikėjo legenda, jog Algirdas žiauriai pasmerkė myriop du savo dvariškius, krikščionybės išpažinėjus, lietuvius „Kuhlėjų" ir „Muhlėjų"[13], neabejojo nei pergalingu Algirdo žygiu prieš totorius iki pat Krymo, nei tuo, kad 1363 m. buvo paimtas Chersonesas[14], nors vė-

lesniuose šaltiniuose kalbama tik apie totorių sumušimą prie Mėlynųjų Vandenų[15].

Kraševskio kūriniuose daugiausia aprašomos kovos su Kryžiuočių ordinu, o žinių apie Rusioje vykdytą Algirdo politiką yra mažai. Aukštindamas jo sumanumą, saikingumą, ištvermę, drąsą ir gudrumą, „netgi įžūlią" narsą, Kraševskis darė išvadą, kad „Algirdas pranoksta kitus savo amžininkus protu, kurį paveldėjęs iš tėvo; kaip Gediminas suvokia savo tautos politinės būties sąlygas ir rūpinasi, kad jos būtų sudarytos". Toliau autorius atkreipė dėmesį į tai, kad ginklas Algirdui jau nėra „vienintelis būdas nukariauti ir paveikti kaimynus. Jis geba įvertinti draugiškus santykius, sąjungas, taikią prekybą ir tam skiria savo narsą". Algirdas ir tokioje gausioje savo giminėje „mokėjo geležine ranka taiką išlaikyti"[16]. Artimi valdovo ryšiai su Rusia rodo, kad „Rusios kalba, papročiai, tikėjimas, teisė jam visiškai svetima nebuvo", taigi jį reikėtų laikyti labiau rusinu negu lietuviu. Stebina „paveldėtas iš pirmtakų pakantumas ir užkariautojo atlaidumas užkariautiesiems"[17]. Autorius atkreipė dėmesį į akivaizdžius Lietuvos gynybai skirtų statybų ir karinės technikos laimėjimus. Baigdamas Algirdo charakteristiką J. Kraševskis pabrėžė, kad Algirdą, kaip ir Kęstutį, buvo apėmusi „viena mintis — paversti Lietuvą nepriklausoma ir galinga šalimi"[18].

Mykolas Balinskis (1794—1864 m.), žymiausias XIX a. pirmosios pusės Lietuvos istorijos tyrinėtojas, pirmiausia žinomas kaip Vilniaus ir Vilniaus akademijos istorikas, iki šiol yra vertinamas kaip istorinės ir geografinės studijos „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė" autorius. Šis tomas buvo didelio veikalo „Senovės Lenkija" dalis; jį parengė Mykolas Balinskis ir Tadeušas Lipinskis. Knyga buvo išleista du kartus — 1849 ir 1886 m. Savo tomui M. Balinskis buvo parašęs išsamią įžangą „Lietuvos istorija"; joje aptarė įvykius iki 1386 m.

Kalbėdamas apie Algirdo valdymą autorius tvirtino, kad, gavęs Kęstučio sutikimą, jis atsisėdo į sostą 1341 m. (sic!) ir „pradėjo ilgametį karinį viešpatavimą, kuris Lietuvos valstybės sienas nuo Baltijos net iki Juodosios jūros pastūmėjo. Išsiplėtus valstybei, netrukus atsirado ir daugybė naujų santykių, ir įvairių priešų. Juk, be amžinų ir

nenurimstančių Lietuvos priešų kryžiuočių, su kuriais niekada nesiliovė kruvini ginčai, Algirdas turėjo atkreipti dėmesį ir į šiaurines Rusios teritorijas, ir į paveldėtas žemes, kadaise sudariusias Haličo valstybę. Santykių su pirmosiomis padariniai — karai su Livonija, o po to — Pskovo ir Naugardo valdymas, susirėmimai su Maskva ir totoriais, dėl kitų kilo karai ir nesutarimai su Lenkija dėl Voluinės, Belcų ir Podolės. Tokie įvykiai sudarė Algirdo viešpatavimo pagrindą, jie buvo paįvairinti kasmetinių mūšių su kryžiuočiais"[19].

Algirdo mirtį šis autorius, remdamasis Vygando kronika, kaip ir Dlugošas, datavo 1381 m.[20], nors nepriklausomai nuo jo Kraševskis teisingai yra nurodęs 1377-uosius. M. Balinskis pabrėžė Algirdo religinį pakantumą, nes jis „nedraudė atvykusiems [į Vilnių.— *J. O.*] krikščionims išpažinti Kristaus tikėjimą ir net apaštalaujantiems vienuoliams netrukdė skleisti Dievo žodį". Tačiau autorius tikėjo legenda, kad Algirdui valdant 1342 m. ir po 1345-ųjų Vilniuje du kartus buvo nukankinti pranciškonai ir kad 1347-aisiais buvę pasmerkti mirti keli jo dvariškiai stačiatikiai[21].

Karolis Šainocha (1818—1868 m.), Lenkijos istoriografijos romantinės krypties atstovas, šlovinęs tautos praeitį ir kartu siekęs atskleisti tikrus faktus, iškiliausiame, populiariame, nesyk tobulintame veikale „Jadvyga ir Jogaila" (I leidimas — 1855—1856 m., pataisytas leidimas — 1861 m.) daug vietos skyrė Lietuvos istorijai nuo Gedimino laikų iki 1413 m. Horodlės sutarties. Kitaip negu jo pirmtakai, šis autorius naudojosi daugeliu šaltinių. Nors kryžiuočių šaltinius Šainocha tyrinėjo remdamasis Johano Foigto veikalu[22], rusų metraščius citavo iš Nikolajaus Karamzino veikalo[23], o dažniausiai net iš Narbuto[24], tačiau įvykius jis aprašė daug išsamiau, spalvingiau, taip pat kritiškiau — tegul neretai ir klaidingai — negu ankstesnieji tyrinėtojai. Klydo aprašydamas tų laikų Lietuvą kaip didelę girią, kaip primityvią šalį, kurios gyventojai neva vertėsi vien gyvulininkyste ir rinko miško gėrybes, o žemdirbystės verslo veikiausiai nė nežinoję, nes žiema ten trukdavusi net devynis mėnesius[25]. Jo nuomone, Algirdas kaip valdovas pralenkė kitus „santūrumu, kuklumu,

netgi protu"[26], taip pat vakarietišku riteriškumu. „Jo akivaizdaus pranašumo ženklas,— rašė Šainocha,— tai stebėtinai sugebantis viską aprėpti žvilgsnis, neleidžiantis, nuolat kivirčijantis su šiaurės vakarų „vokiečiais", apleisti Lietuvos interesų kitoje pusėje, kur būtent atsivėrė galimybės daryti didelę įtaką rytuose ir pietuose". Šlovindamas Algirdo teigiamybes, Šainocha pakartojo Nikono metraštyje šio valdovo amžininkų pateiktą jo charakteristiką: „Iš visų brolių Algirdas aukščiausiai iškilo galia ir išmintimi, nesgi nei midaus gėrė, nei vyno, nei alaus, nei giros rūgščios, visiškai nieko negėrė ir per savo didžią išmintį tapo kaip reta santūrus ir tvirtą turėjo sielą, ir didį sumanumą įgijo per tokį susitvardymą savo, ir daugybę šalių ir žemių užkariavo, ir daugybę pilių ir kunigaikštysčių savo jėga paėmė, ir didelę sukūrė valstybę, iš kurios plačiai skleidė savo kunigaikštišką galią, ir to joks iš jo brolių nesugebėjo, ir taip pagarsėjo pasaulyje, kaip nei tėvas jo, nei senelis nebuvo pagarsėję". Pateikė ir dar vieną metraščio citatą, kurioje yra giriamas didis valdovo protas, kadangi tasai visus savo karinius planus siekė išlaikyti „kuo didesnėje paslaptyje"[27]. Anot Šainochos, „per Algirdo ir Kęstučio valdymo vidurį apgaubė Lietuvą nepaprasta didybės ir šlovės šviesa"[28].

Algirdas, kurį Šainocha, remdamasis Narbutu, laikė „didžiausiu iš Lietuvos kunigaikščių"[29], mirė „paslaptingomis aplinkybėmis apie 1377 metus", be to, jo manymu, mirė išpažindamas „pagonių tikėjimą"[30]. Tačiau Šainocha tikėjo klaidinančiais kai kurių vėlesnių šaltinių pranešimais, todėl S. M. Kučinskis teisingai pažymėjo: „Nei Smolensko kunigaikštystė tuo metu priklausė Lietuvai, nei Algirdas valdė Tverės Didžiąją Kunigaikštystę ar Možaisko kunigaikštystę, nei jis buvo surengęs žygį į Krymą"[31]. Šainochos veikale nėra pateikta sistemingų žinių apie Algirdo viešpatavimą. Kadangi daugybė šaltinių jam buvo dar neprieinami, tai padaryti buvo per anksti.

Nors Šainochos išvados meniniu atžvilgiu ir buvo įtaigios, tačiau jos neturėjo įtakos Kazimiero Stadnickio (1818—1886 m.) tyrinėjimams, jo vertingoms genealoginėms bei istorinėms studijoms „Gedimino sūnūs" (t. 1—3, 1849, 1853 ir 1875 m.), „Vladislovo Jogailos broliai"

(1867 m.) ir „Karijotas Gediminaitis ir Karijotaičiai" (1876 m.). Be abejo, šis istorikas, kruopščiai tyrinėjęs Gediminaičių dinastiją, negalėjo aplenkti dviejų ypač žymių šios dinastijos atstovų. 1870 m. pasirodė jo traktatas „Lietuvos d. kunigaikščio Gedimino sūnūs Algirdas ir Kęstutis"; tai buvo perdirbtas jo ankstesnis veikalas „Gedimino sūnūs". Palyginti su Šainocha, autorius panaudojo gerokai daugiau šaltinių duomenų, kadangi jau galėjo remtis žinomais kryžiuočių kronikų ir metraščių „Scriptores rerum Prussicarum"[32] leidimais, taip pat iki tol niekur neminėta Hermano Vartbergės kronika. Iš rusiškų šaltinių rėmėsi Voskresensko metraščiu[33], o Nikono metraštį citavo iš Karamzino veikalo.

1870 m. savo traktato įžangoje autorius pareiškė esąs įsitikinęs, jog „šiedu broliai yra retas istorijos reiškinys", nes jų veikla atskleidžia „tokį netrikdomos santarvės paveikslą", kad, „skaitant jų istoriją, jų pačių atskirti neįmanoma". Tačiau „Algirdas turėjo aukščiausią valdžią, o Kęstutis buvo vyriausiasis karinių pajėgų vadas". Pacitavęs metraštyje pateiktą Algirdo įvertinimą (netikėlis bedievis, rodęs blaivystės pavyzdį, o tvirta valia ir miklumu daug žemių nukariavęs ir išgarsėjęs labiau negu jo tėvas ir senelis), Stadnickis vis dėlto kritiškai pareiškė, jog, jo manymu, kronikininkas „čia kai kada perlenkė", jog pergalė prie Mėlynųjų Vandenų užtemdžiusi metraštininkui akis, nes ji buvo „vienintelis didelis įvykis valdant Algirdui ir dėl to Lietuva prisijungė Podolės žemes". Stadnickis nemanė, kad Algirdas buvęs didis valdovas, net nepripažino jį buvus gabų vadą, nes buvo trys ne itin sėkmingi žygiai į Maskvą. Autorius teigė, kad Algirdas siekęs tik „klastingo karo". Trūko Algirdui ir „aukščiausios (tų laikų supratimu) politinės nuovokos", kadangi jis nebesirūpino latvių išlaisvinimu, netgi naikino juos, be to, neteko dalies Rusios Lenkijos naudai. Tačiau Algirdas „mokėjo laikyti rankose didelę savo giminę ir kiekvieną žmogų panaudoti valstybei ginti, stiprinti [ir] kitiems tikslams". Kartu Stadnickis pripažino, kad Algirdas, gindamas Lietuvą nuo nuolatinių Prūsijos bei Livonijos kryžiuočių ir įvairių kitų Europos šalių kryžiuočių, susitelkusių po Ordino vėliava, išpuolių, „pateikė neginčijamus Lietuvos gyvy-

3. 120

bingumo įrodymus". Tačiau kaip politikas jis „stengėsi išlaikyti tai, ką jau turėjo, o ne užkariauti naujas žemes"[34]. Nors Stadnickis atkakliai, kaip ir Narbutas, tvirtino, kad Algirdas priėmė stačiatikių tikėjimą[35], vis dėlto manė, jog „širdyje Algirdas liko pagonis"[36]. Jis nelaikė Algirdo simpatiška asmenybe, nes „jam buvęs būdingas žiaurumas, kuris pasireiškė 1347 m. Vilniuje, kai buvo pasmerkti myriop trys neofitai, o 1345 m. buvo nukirsdintas latvių didikas, išdrįsęs valdovui patarti, kaip išvyti iš Livonijos magistrą ir visus vokiečius"[37]. Rašydamas apie 1348 m. prie Strėvos įvykusias kautynes, kurias kryžiuočiai buvo išgarsinę kaip didžią, nebūtą pergalę, Stadnickis suabejojo Ordino sėkmės didumu. Tai įvykę prie trapiu ledu apsitraukusios, bet mažos ir siauros upės, kurioje neva tūkstančiai lietuvių turėję paskęsti, o dėl to kryžiuočiai perėję ją sausi, matyt, Dievo Motinos dėka, kadangi mūšis vykęs vasario 2 d. (kitaip tariant, Grabnyčių Dievo Motinos dieną). Algirdo mirties datą, dar nestudijavęs E. Bonelio[38] darbų, nukėlė į 1377 m. gegužės pabaigą. Metai atitinka ir E. Bonelio nustatytą datą: jis tiksliau nurodė maždaug gegužės 24-ąją.

Stadnickio monografijoje „Algirdas ir Kęstutis" yra ne tik diskutuotinas Algirdo viešpatavimo vertinimas, bet ir daug taiklių pastabų apie viduramžių Lietuvos istoriją; vis dėlto pagrindinei autoriaus minčiai, kad Algirdo, kaip vado, talentas veikiausiai buvęs vidutinis, kiti tyrinėtojai nepritarė.

Stadnickio studiją genealoginėmis žiniomis papildė Juzefas Volfas (miręs 1900 m.) veikale „Gedimino giminė" (1886 m.). Ir šis autorius (kaip ir Narbutas) pakartojo, neva Algirdas „išpažinęs rytų pakraipos krikščionybę"[39]. Nei Volfas, nei Stadnickis neatkreipė dėmesio į tai, kad šį faktą veikiausiai būtų žinoję kryžiuočiai. Didžiausias Volfo nuopelnas yra genealoginių duomenų apie Algirdo palikuonis — septynias jo dukras ir dvylika sūnų — susisteminimas šiame veikale.

Palyginti su Stadnickiu, ne itin kritiškai Lietuvos istoriją daugybėje savo veikalų vertino Antonis Prochaska (1852—1930 m.). Jis parašė monografijas „Karalius Vladislovas Jogaila" (t. 1—2, 1908 m.), „Lietuvos d. kunigaikščio

Vytauto istorija" (1914 m.), buvo itin vertingų dokumentų sąvado „Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376—1430" (1882 m.) leidėjas.

Populiariame veikale „Nuo Mindaugo iki Jogailos", paskelbtame 1912 m. Vilniuje žurnalo „Litwa i Ruś" puslapiuose, jis taip pat rašė apie Algirdo epochą. Autorius pakartojo Stadnickio teiginį (neminėdamas jo veikalo), kad po pasikėsinimo į Jaunutį Algirdas paėmė didžiojo kunigaikščio valdžią, o „Kęstutis užėmė vyriausiojo Lietuvos vado vietą". Algirdo dvare (vėl kartojamos Stadnickio išvados) „vyravo rusų įpročiai, papročiai ir kalba". Jo manymu, Algirdas buvo „slapus, klastingas" valdovas, veikęs nepaprastai atsargiai, gerai apgalvodamas planus. Toks Prochaskos vertinimas švelnino griežtą Stadnickio nuomonę apie Algirdą. Prochaska pažymėjo, kad dėl sutartinės abiejų brolių — Algirdo ir Kęstučio — veiklos „sunkiausiomis akimirkomis, iš šiaurės ir vakarų kylant grėsmei, monarchija Lietuvoje ir valdžios vienybė [...] buvo apsaugota"[40]. Algirdo politika Rusioje buvo labai aktyvi, ypač kai jis rengė žygius į Maskvą, tačiau vyravo „pagoniškos Lietuvos ir nuo Ordos priklausančios Maskvos įtakų pusiausvyra"[41]. Prochaska manė, kad Algirdas užėmė Kijevą 1360—1363 m., o kautynėse su Lenkijos karaliumi Kazimieru dėl Haličo—Vladimiro Rusios Lietuva buvo nugalėta. Tačiau Lietuva „labiau sustiprėjo per grobimus rytuose", nes „visos Desnos paupio žemės priklausė lietuviams"[42]. Algirdo dėka visos užkariautos žemės „susijungė į vieną visumą, tapusią kliūtimi unifikaciniams Maskvos siekiams ir totoriams". Autorius puikiai suvokė, kad ta kliūtis nebuvo ilgalaikė, Algirdo laikų Lietuvą jis įsivaizdavo kaip „milžinišką statinį, bet iš esmės neturintį pagrindo"[43]. Algirdą jis vertino už paties autoriaus išsamiau neapibrėžtą „vakarietišką valdymo sistemą": rusų kunigaikštystės Lietuvos valstybėje džiaugėsi „daug didesne laisve" negu Maskvos valstybėje, kuri buvo paveldėjusi nekenčiamą totorišką „valdymo būdą". Ta mintis nebuvo originali, autorius buvo perėmęs ją iš Joachimo Lelevelio „Lietuvos ir Rusios istorijos"[44] skyrelio „Rusia suskilo į tris dalis". Jis pagyrė Vilniaus dvaro ir Vakarų kunigaikštysčių santykius, vis didesnį religinį pakantumą.

Prochaskos nuomone, Algirdas buvo vertinamas „už valdymo meną, tačiau ne mažiau buvo rusų dvasininkijos nekenčiamas"[45]. Autorius pridūrė svarbų argumentą, paneigiantį Stadnickio nuomonę, jog Algirdas buvęs stačiatikis, kadangi naudojosi jo pirmtakui nežinomais šaltiniais — Cargrado patriarchato aktais, kuriuose buvo ir 1370—1371 m. Algirdo laiškas patriarchui Filotėjui[46].

Aiškiausiai savo požiūrį į Algirdą ir jo valdomą valstybę Prochaska išdėstė veikale „Karalius Vladislovas Jogaila". Jis visiškai nesutiko su tuo, „kad Lietuva Algirdo laikais buvusi tokia galinga, kaip teigia kai kurie tyrinėtojai" (t. 1, p. 12), tačiau pats manė, jog „Algirdas buvo neabejotinai galingas monarchas; jis sukūrė absoliutinę valstybę, kuriai patvaldžio valia nurodydavo tikslą ir būdus, kokiais reikia jo siekti. Tas tikslas — tai valstybės išplėtimas iki tolimiausių pakraščių Rytų šalių valdovų pavyzdžiu, ir jis buvęs pasiektas"[47]. Taigi istorikas prieštaravo Stadnickiui, teigusiam, kad Algirdas veikiausiai nebuvęs itin sumanus politikas. Anot Prochaskos, Algirdas „norėjo visą Rusią sutelkti po savo skeptru, o Vilnių paversti milžiniškos valstybės centru; ši valstybė būtų autokratiškai valdoma remiantis pagoniškosios Lietuvos jėgomis". Tačiau iškilus grėsmei, kad gali būti atplėšta Žemaitija, kurią pavergti siekė kryžiuočiai, toji valstybė, dar įsivėlusi į ginčus su Lenkija ir Maskva, jam pasirodė esanti dirbtinė; joje kovojo vieni su kitais pagonys lietuviai ir stačiatikiai rusinai — dvi skirtingos religijos ir dvi svetimos tautybės. Tokia valstybė „tolesnių vystymosi kelių neturėjo, o išgelbėti ją buvo galima tik pakrikštijant"[48].

Boleslovas Limanovskis (1835—1935 m.), istorikas, sociologas, publicistas bei lenkų demokratinio judėjimo veikėjas, iš tikrųjų pats netyrinėjęs Lietuvos istorijos, tik naudojęsis kitų istorikų veikalais, parašė populiarią „Lietuvos istoriją", kuri buvo du kartus išleista (1895 ir 1917 m.). Autorius praturtino šiai temai skirtą literatūrą, pateikė objektyvią Lietuvos istorijos apybraižą, nors ne visada pakankamai kritišką. Jis aiškiai simpatizavo Lietuvos praeičiai ir — kitame leidime — lietuvių tautiniam atgimimui. Kartodamas tikriausiai Kraševskio ir Prochaskos nuomonę rašė, jog Algirdas buvęs „beveik tiek pat

rusinas, kiek ir lietuvis", kadangi, vedęs rusinę, priprato prie rusų kalbos ir papročių. Savo jaunesnįjį brolį Kęstutį jis padarė „lyg ir savo vietininku Lietuvoje, o pats tvarkė rusų reikalus ir pasisavino vyriausią valdžią Rusioje"[49]. Mirė Algirdas sulaukęs 81 metų (tai pasak Narbuto)[50], 1377-aisiais, sunkiais Lietuvai laikais, nes kryžiuočiai tada „pasistūmėjo net prie Trakų ir Vilniaus, kurio trečdalį ugnimi sunaikino"[51].

Ne itin daug parašęs, bet dalykiškas ir originalus Lietuvos praeities tyrinėtojas buvo Janas Jakubovskis (1874—1938 m.). Labiausiai vertinamas jo veikalas — „Tautiniai santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją" (lenkų k. išleista 1912 m., lietuvių k.— 1921 m.). 1921 m. Jakubovskis išleido labai glaustą (57 puslapių) knygelę „Trumpa Lietuvos istorija", kurioje aprašyti įvykiai iki 1920 metų. Algirdo valdymo laikai dėl knygelės apimties buvo aprašyti labai prabėgomis. Autorius laikėsi nuomonės, kad Algirdo ir Kęstučio valdymas (didžiojo kunigaikščio valdžią laikė savo rankose Algirdas) „didžiai išgarsino Lietuvos valstybę". Algirdas neabejojo, kad Lietuva ir Maskva, siekdamos to paties tikslo — sutelkti visą Rusią savo valdžioje,— galėjo tik ginklu išspręsti ginčą dėl *dominium Russiae*. Tačiau Algirdo žygiai į Maskvą, „nors apskritai ir sėkmingi, ginčo neišsprendė". Algirdui plačiai užsimojus Rusioje, toji politika „turėjo labai sustiprinti rusų įtaką Lietuvai". Vienu metu Lietuvoje paplitusi stačiatikybė ir katalikybė ir buvo ta priežastis, dėl kurios valstybė atsidūrė kryžkelėje, tačiau vien tik Romos katalikų bažnyčios krikštas galėjo apsaugoti ją „nuo tolesnių kryžiuočių puldinėjimų"[52].

Liudvikas Koliankovskis (1882—1956 m.) parašė vienintelį tokio pobūdžio — deja, nebaigtą — veikalą „Jogailaičių valdomos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija" (t. I, 1377—1499 m., išleistas 1930 m.). Kalbėdamas apie Algirdo valdymą ir Kęstutį, taip pat turėjusį tokią valdžią, kad „iš pažiūros jiedu galėjo būti palaikyti vienodą valdžią turinčiais valdovais", Koliankovskis pirmasis pavartojo, nors ir klaidingai, „diarchijos" terminą. Taip pat jis iškėlė įdomią hipotezę, kad Algirdo ir Kęstučio diarchija (dvivaldystė) buvusi jų tarpusavio kovų

išdava po 1344 m. pabaigoje įvykusio pasikėsinimo į sostą. Tai kovai vykstant, teigė Koliankovskis, „buvo Algirdas Kęstučio netgi įkalintas"; tą savo mintį jis patvirtino vėlesnių lietuviškų šaltinių (1494—1495 m.) duomenimis. Autorius ragino „pagaliau liautis skleidus kryžiuočiams Vytauto išgalvotą, keletą amžių mokslo puoselėtą idilę". Argumentus jis pateikė šiuos: Lietuvos pasiuntiniai 1494 m. derybų su Maskva metu suabejojo senąja Algirdo laikų valstybės santvarka ir teigė, kad ji buvusi Lietuvai nenaudinga, nes buvo sukurta „per Algirdo nesantaiką su Kęstučiu"; 1495 m. jie paliudijo, jog Algirdas buvo priverstas toleruoti nenaudingą santvarką, kadangi „tasai kunigaikštis buvo pašalintas ir buvo priverstas viską leisti".

Diarchiją Koliankovskis apibūdino kaip „sistemą, kuri veikiausiai rėmėsi ne abiejų didžiųjų Gediminaičių bendravaldyste, o užduočių pasiskirstymu". Koliankovskio nuomone, Kęstutis buvo „vakarykštės ir šiandieninės Lietuvos atstovas", o Algirdas „įkūnijo jos ateitį, kurią pats savo užkariavimais ir nesiliaujančiomis kovomis Rusioje sėkmingai kūrė"[53]. Rašydamas apie Algirdo mirtį autorius pakartojo vokiečių istoriko T. Šymano mintį, kad, mirus šiam valdovui, „į karstą buvo paguldytas vienas žymiausių viduramžių veikėjų"[54]. Ši citata turbūt nebuvo atsitiktinė, kadangi Koliankovskis buvo ne tik istorikas, bet ir Jogailaičių, kilusių iš Algirdo, didybės dainius.

Žymus lenkų lituanistas Stanislovas Zajončkovskis (1890—1977 m.), be kitų veikalų, parašęs ir vertingą monografiją „XIII amžiaus Žemaitijos istorijos studija" (1925 m.), Algirdą ir jo epochą apibūdino apybraižoje „Pagoniškosios Lietuvos istorija iki 1386 metų" (1930 m.). Skyriuje „Algirdas ir Kęstutis" Zajončkovskis pabrėžė, kad nors abu broliai „veikė atskirai, kiekvienas savo srityje, bet visada puikiai tarpusavyje sutarė, o pavojaus akimirką skubėjo vienas kitam į pagalbą. Tas artimas jų bendravimas, nesutrikdytas jokių nesusipratimų, išliko net iki Algirdo mirties". Rašydamas šią išvadą autorius dar negalėjo žinoti tuo pat metu paskelbtų Koliankovskio išvadų, kad praeityje yra buvęs abiejų Gediminaičių kon-

fliktas. S. Zajončkovskis pridūrė žinomą iš rusų metraščių Algirdo charakteristiką ir vis dėlto pabrėžė, pritardamas Stadnickiui, „kad didžiu kariu nebuvo ir savo ketinimus įgyvendindavo veikiau susitarimais, o ne ginklo jėga. Valstybės gerovė buvo pagrindinis jo veiklos tikslas; palyginti su juo, visa kita buvo ne taip svarbu"[55]. Religijai Algirdas liko abejingas ir niekada nevaržė savęs jokiomis religinėmis apeigomis. Nors du kartus buvo vedęs rusų kunigaikštytes, tačiau iki gyvenimo pabaigos liko pagonis, taip pat nekreipė dėmesio į popiežiaus ir karaliaus raginimus (1358 ir 1373 m.) pasikrikštyti. Zajončkovskio nuomone, trisdešimt metų valdęs Algirdas „pavertė Lietuvą didžiausia valstybe visoje Europoje"[56]. Jis propagavo Lietuvos, kaip galingiausios valstybės, programą ir tvirtino, kad, pasak Hermano Vartbergės kronikos žinių, „visa Rusia turi priklausyti Lietuvai"[57]. Jei kryžiuočių kronikininkas, tai sakydamas, neperlenkė lazdos, tokia programa buvo nereali. Kovodamas su Maskva dėl šiaurinių rusų žemių Algirdas ne vien laimėdavo, bet ir patirdavo nesėkmių. Į jo valdymo pabaigą „Lietuvos rusinai ėmė vis labiau linkti į Maskvos kunigaikštystę, kuri buvo jiems artima tautybe ir religija"[58]. Zajončkovskio nuomone, dar prieš Algirdo mirtį Lietuvos valstybės, kuriai smarkiai grasino ir kryžiuočiai, būklė buvo krizinė.

Prie žymiausių viduramžių Lietuvos istorijos tyrinėtojų reikia priskirti ir Henriką Paškevičių (gimė 1897 m.), kildinantį save iš Lietuvos. Dviejose didžiulėse monografijose — „Jogailaičiai ir Maskva" (1933 m., t. l: „Lietuva ir Maskva XIII—XIV a."), taip pat „Dėl Krėvos akto kilmės ir svarbos" (1938 m.), kuri tarsi papildo pirmąjį nebaigtą veikalą,— autorius nuodugniai išstudijavo Lietuvos politinę istoriją nuo Mindaugo laikų iki 1385 m., t.y. iki Krėvos sutarties pasirašymo. „Jogailaičių ir Maskvos" pratarmėje rašoma, kad autorius stengiasi „bent šiek tiek užpildyti tą spragą, kurią daugkart yra minėję istorinės literatūros kūrėjai, papildyti menkas iki šiol žinias apie seniausiąją Lietuvos praeitį".

Paškevičiaus veikaluose (ne visada jie buvo mokslininkų deramai įvertinti) iš tikrųjų yra labai išsamiai api-

būdinta XIII—XIV a. politinė Lietuvos istorija, nors Lietuvos valstybės kūrimosi proceso autorius kaip reikiant ir nesuprato. Paškevičius rėmėsi visais prieinamais šaltiniais, net iki to laiko Lietuvos istoriografijoje nenaudotais duomenimis, pavyzdžiui, 1330—1331 m. metropolito Teognosto „Užrašais", kuriuos 1916 m. išleido Maksas Vasmeris. Šiame šaltinyje, be kitos informacijos, buvo vertingų žinių apie iki to laiko buvusį nežinomą Kijevo kunigaikštį Teodorą, kuris pasirodė esąs Gedimino brolis. Sugebantis kritiškai analizuoti literatūrą ir šaltinius autorius pateikė orginalius apibendrinimus, gal tik pernelyg nesistemingus ir atspindinčius jau pasenusį požiūrį į istorijos raidą kaip į valdovų veiklos rezultatą, o socialiniai ir ekonominiai veiksniai užmirštami.

Veikale „Jogailaičiai ir Maskva", kuris baigiamas Kęstučio mirtimi (1382 m.), pateikiama gana išsami Algirdo valdymo apžvalga. Spėjamame Gedimino testamente, kuriuo jis skiria savo sūnums dalis, Paškevičius įžvelgė gilesnę mintį: „Kiekvienas sūnus turėjo aiškiai apibrėžtą išorės priešininką, kiekvienam teko visų valstybės sunkumų dalis: Jaunučiui — santykiai su Livonijos ordinu, Algirdui — su Šiaurės ir Rytų Rusia, su Pskovu, Naugardu, Tvere, Maskva"[59]. Paškevičius manė, kad „jau tada, kai mirė Gediminas, Algirdas ir Kęstutis puikiausiai tarpusavyje sutarė, jų santykiai rėmėsi — tai patvirtino artimiausi įvykiai — vieno kitam teikiama pagalba"[60]. Išnagrinėjęs šaltinių duomenis, autorius spėjo, kad Jaunutis buvo nuverstas nuo sosto 1344—1345 m. žiemą. Kęstutis, pakvietęs Algirdą į didžiojo kunigaikščio sostą, „siekė ne tik patenkinti jo ambicijas, bet ir įtraukti brolį ir tas Rusios pajėgas, kurias brolis buvo sutelkęs, ir į kovą su Ordinu"; tai visiškai suprantama, kadangi visos Lietuvos valdovas „turėjo aprėpti mintimis kur kas daugiau negu Krėvos arba Vitebsko kunigaikštis"[61]. Algirdas „labai rūpinosi, kad būtų išlaikytos kartu dvi skirtingos etnografinės jo valstybės dalys — lietuviškoji ir rusiškoji", todėl sutarė su broliais. Paškevičius nesutiko su Koliankovskiu, teigusiu, kad 1344—1350 m. buvęs Algirdo ir Kęstučio konfliktas. Jo manymu, vėlesniame šaltinyje, pateikusiame žinių apie brolio įkalintą Algirdą, veikiausiai buvo

šnekama apie Jaunutį,— juk per 150 metų minimi įvykiai galėjo ir išdilti iš žmonių atminties. Be to, visi to meto šaltinių duomenys patvirtina, kad Vilniaus ir Trakų valdovai taikiai bendradarbiavo[62].

Paškevičius teigia, kad pirmaisiais didžiojo kunigaikščio Algirdo valdymo metais buvo daug nesėkmių, tarp jų — Haličo metropolijos panaikinimas, Didžiojo Naugardo ir Pskovo nepriklausomybė, lietuvių pralaimėjimas prie Strėvos upės[63]. Sėkmė ėmė lydėti jį nuo 1350 m., kai jo broliui, Voluinės Vladimiro kunigaikščiui Liubartui, vedus Rostovo kunigaikštytę buvo sudaryta sutartis su Maskva. Pasitikėdamas Vartbergės kronikos žiniomis, neva 1358 m. Algirdas pasakęs: „omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere", Paškevičius, kaip ir ankstesni tyrinėtojai, nutarė, kad Algirdas siekė padaryti Lietuvą galinga valstybe, nes norėjo įsigalėti visoje Rusioje. Visos Rusios stačiatikių metropolijos įkūrimas Kijeve turėjo būti „veiksminga priemonė šiems gerbėtroškiškiems planams realizuoti"[64]. Cargrado patriarcho sutikimą Algirdas buvo gavęs dar apie 1354 m., bet naujoji metropolija apėmė tik Lietuvos ir Lenkijos Rusią (Haličą). Gyvavo ji neilgai, kadangi mirus metropolitui Romanui (prieš 1366 m.) Algirdas apie 1370-uosius kelerius metus nesėkmingai stengėsi ją atkurti. Tai padaryti jam pavyko tik 1375 m.

Prieš kryžiuočius nukreipti Algirdo planai paaiškėjo per 1358 m. susitarimus su karaliumi Karoliu IV dėl Lietuvos krikšto, ir Paškevičiui krito į akis „noras Lietuvos valstybei atsiremti į Baltijos krantus, supratimas, kad jūra yra natūrali Lietuvos siena šiaurėje". „Iki Algirdo,— pažymėjo autorius,— šis Lietuvos troškimas niekada nebuvo taip aiškiai pabrėžtas"[65].

Kalbėdamas apie tris Algirdo žygius į Maskvą (1368, 1370 ir 1372 m.) Paškevičius pabrėžė, kad kiekvienas iš jų buvo vis silpnesnis už ankstesnįjį, o abipusė priešininkų baimė, „viešpataujanti čia ir ten, tartum simbolizavo abiejų valstybių jėgų pusiausvyrą"[66]. Kovodami su Ordinu lietuviai į Algirdo gyvenimo pabaigą „daugiausia rūpinosi Vilniaus ir Trakų, kuriems vis labiau grėsė pavojus, gynyba"[67].

Paškevičius pažymėjo, kad Algirdo viešpatavimas daugeliu atžvilgių buvo neįprastas. Metraščių teiginį, jog Algirdas jėga ir protu pralenkė visus iki tol gyvenusius Lietuvos valdovus, Paškevičius laiko beveik teisingu, bet mano, kad „Algirdas buvo didis Gedimino įpėdinis, gyveno pagal tėvo sukurtą programą; daug naujų jo paties originalių minčių ir poelgių nesimato". Kaip ir Gediminas, jis laikėsi senųjų tikėjimų ir tradicijų, nors buvo pakantus ir krikščionybei. Politiniais sumetimais kelis kartus lyg ir buvo sumanęs krikštytis. Kaip ir jo tėvas, stengėsi išlaikyti savo metropoliją, tiesiogiai pavaldžią Cargrado patriarchui. „Teisingumo dėlei,— toliau teigia Paškevičius,— reikia pripažinti, kad jis itin sustiprino Lietuvos ekspansiją į Rusią; rytuose ir pietuose prijungė prie savo valstybės didžiulius plotus, nors negalima teigti, kad tuos darbus atlikdamas didelio pasipriešinimo ir sunkumų neturėjo; Maskvai stiprėti nesutrukdė, o paskutiniais valdymo metais, palyginti su Doniečiu, gerokai nusilpo"[68].

Pažiūras ir teiginius, išdėstytus knygoje „Jogailaičiai ir Maskva", Paškevičius pakartojo ir modifikavo monografijoje „Dėl Krėvos akto kilmės ir svarbos". Pirmiausia autorius išskyrė kelis Algirdo viešpatavimo laikotarpius. Pirmasis — tarpsnis iki 1360-ųjų, kai greta Algirdo stovėjo ir „vyresnieji" kunigaikščiai, Gedimino sūnūs ir vaikaičiai, kurie kartu valdė; po 1360-ųjų priaugo „nauja kunigaikščių karta", iš kurios visi buvo gavę valdyti paskirtą dalį[69]. Tada prasidėjo „svarbiausias valdančiosios dinastijos narių jėgų persiskirstymas"[70], išryškėjo dideli prieštaravimai, kilo Liubarto konfliktas su Karijoto sūnumis, nutrūko jo santykiai su broliais. Lietuvai dabar vadovavo tik „du autoritetai — Algirdas ir Kęstutis". Nuo 1367 m. palaikant santykius su kitomis šalimis Lietuvai atstovavo tik „du karaliai", kiti Gedimino giminės nariai jau nebeturėjo balso, buvo nustumti nuo valstybės reikalų. Tas faktas, tvirtina Paškevičius, „dėl itin padidėjusios dinastijos buvo neabejotinai palankus valstybei reiškinys, kadangi konsolidavo Lietuvos pajėgas"[71]. Tai reiškė, kad buvo išvengta Lietuvos valstybei grėsusio suskilimo į dalines kunigaikštystes.

Išsiaiškinti Algirdo laikų Lietuvos valstybės pobūdį

labai padeda Henriko Lovmianskio (1898—1984 m.) studija „Pastabos apie Jogailos unijos socialinius ir ekonominius pagrindus" (1934 m.). Nuo Ukmergės kilęs istorikas jau anksčiau buvo vertinamas kaip žymus viduramžių Lietuvos istorijos specialistas, ir būtent už kapitalinę monografiją „Lietuvių visuomenės ir valstybės atsiradimo studijos" (t. 1—2, 1931—1932 m.). Aiškindamasis Lenkijos ir Lietuvos unijos sudarymo priežastis, Lovmianskis pirmasis Lietuvos istoriografijoje atkreipė dėmesį į pokyčius, įvykusius Lietuvos valstybėje dar prieš valdant Jogailai. Autorius pirmiausia suabejojo literatūroje įsigalėjusiu požiūriu (ukrainiečių Vladimiro Antonovičiaus ir Nikolajaus Čiubato, lenko Stanislovo Kutšebos nuomonė), neva Lietuvos valstybė buvo „Gediminaičių patrimoniumas"[72], kitaip tariant, visos viešpataujančios giminės palikimas, iš kurio jaunieji turėjo gauti kunigaikštystės dalis ir valdyti jas kaip daliniai kunigaikščiai. Nors Algirdo laikų dokumentai, būtent 1352, 1358 ir 1362 m. Lietuvos sutartys su Lenkija bei Mazovija, sudarytos visų gyvenančių Gedimino sūnų ir netgi jų vaikų vardu, ir patvirtino šį teiginį, valstybės raidos tendencija buvo kita. H. Lovmianskis įrodė, kad jau Gedimino laikais, o vėliau — Algirdo ir Jogailos vyko „tolimų giminaičių eliminavimo procesas, ir jie netekdavo politinės įtakos"[73]. Tyrinėtojas pažymėjo, kad lietuvišką valdymo sistemą sudarė trys veiksniai: didysis kunigaikštis, dinastija ir bajorai[74]. Nors ir mažai kas žinoma apie didžiojo kunigaikščio tarybos veiklą Algirdo laikais (taryba egzistavo jau bene nuo jo tėvo laikų), tačiau dėl to negalima daryti išvados, jog „šio monarcho tendencijos buvusios autokratinės". Vytauto metraštyje yra sakoma, kad po Algirdo mirties Kęstutis pas Jogailą „pradės taip važinėti į senąją tarybą, kaip pas brolį važinėdavo vyriausiąjį". Taip pat ir Algirdas, bendraudamas su Gedimino giminės kunigaikščiais ir Lietuvos bajorais, Jogailą vadino savo įpėdiniu[75].

Algirdo valdymo metais, tvirtina Lovmianskis, „Lietuvos karinė ekspansija pasiekė zenitą. Kartu atėjo persilaužimo momentas, kadangi, ribotoms lietuvių pajėgoms Rytuose panaudojus visas užkariavimo galimybes, tai

turėjo [...] pragaištingai paveikti materialinę bajorų padėtį"[76] — jie dėl sustabdytos ekspansijos neteko svarbaus pajamų šaltinio. Algirdo valdoma Lietuva turėjo maždaug „tas geografines sienas, kokias matome XV a.: Mstislavlis, Brianskas, Kijevas, Podolė priklauso valstybei, Smolenskas yra jai pavaldus". Tačiau rytuose „Lietuva stojo prieš naują priešininkę — Maskvą, kuri Rusioje buvo vienintelis politinis centras, pajėgus rungtis su Algirdu"[77]. Dėl to Algirdo žygiai į Maskvą baigėsi nesėkmingai, o tai po daugybės sėkmingų užkariavimų rytuose, kurie „Algirdui stačiai imponavo", reiškė persilaužimą į blogąją pusę.

Kalbėdamas apie kovas su Kryžiuočių ordinu Lovmianskis teigė, kad „Algirdas ir Kęstutis pakankamai narsiai gynėsi, kartkartėmis jie rengė žygius į kryžiuočiams priklausančias žemes, tačiau po 1377 m. Lietuvos atsparumas silpnėja"[78]. Lovmianskio nuomone, „Lietuva dviem frontais po įtemptų Algirdo kovų kautis negalėjo"[79]. Dėl to, pabrėžia Lovmianskis, po Algirdo mirties kilo Lietuvos valstybės vidaus krizė ir įvyko didžiavalstybinės Algirdo politikos lūžis.

Visi Lenkijos istoriografai, pirmiausia Naruševičius ir Lelevelis, didįjį kunigaikštį Algirdą vieningai laikė neprilygstamu valdovu, kurio laikais Lietuva stiprėjo ir įgijo vis didesnę tarptautinę reikšmę. Skrupulingos Stadnickio studijos, bet pirmiausia Paškevičiaus veikalai, suteikė galimybę padaryti išsamias faktografines išvadas (kiek leido šaltinių duomenys) apie Algirdo valdomą Lietuvą ir to monarcho asmeninį gyvenimą. Priešingai Narbutui, kuris laikė Algirdą stačiatikiu, ir Kraševskiui, kurio nuomone Algirdas buvo veikiau rusinas negu lietuvis, buvo išsiaiškinta, kad šis žymus Gediminaitis, nors ir susijęs su rusų kultūra, buvo ištikimas savo protėvių tikėjimui ir tradicijoms. Vertindami Algirdą kaip politiką vieni lenkų istoriografai (Šainocha, Jakubovskis, Koliankovskis) buvo linkę pabrėžti jo didybę, kiti (Stadnickis) laikė jį veikiau vidutiniu valdovu. Per vidurį atsidūrė Paškevičius, laikęs Algirdą didžiu Gedimino įpėdiniu, apsukriu politiku. Prochaskos teiginio, neva Algirdas sukūręs absoliutinę valstybę, nepavirtino Lovmianskis,

kuris taikliai pabrėžė socialinio veiksnio reikšmę valstybės gyvenime. Tačiau ir senesnieji, ir jaunesnieji tyrinėtojai buvo tos nuomonės, kad jau prieš pat Algirdo mirtį Lietuvos valstybėje ėmė rastis silpnėjimo arba net vidaus krizės požymių. Jie atsirado dėl intensyvios, alinančios kovos dviem frontais: priešinimosi kryžiuočių agresijai ir ekspansijos į Rusią.

Pabaigoje galima priminti Zajončkovskio žodžius: „Pagoniškosios Lietuvos istorijos" įžangoje jis teisingai pažymėjo, kad, „be Mindaugo, apie jokį iš senųjų pagoniškųjų Lietuvos valdovų dar nėra parašyta tinkamo mokslinio veikalo". Tačiau nėra abejonių, kad lenkų istoriografai pateikė nemaža duomenų ir sudarė tinkamą pagrindą monografijai apie Lietuvos didįjį kunigaikštį Algirdą parengti.

1978 m.

---

[1] *Naruszewicz A.* Historia narodu polskiego. Lipsk, 1837. T. 9. S. 35.

[2] Ten pat. P. 179.

[3] Ten pat. T. 10., P. 141.

[4] Ten pat. P. 142.

[5] *Łowmiański H.* Įžanga: *Lelewel J.* Dzieła. Warszawa, 1969. T. 10. S. 26.

[6] *Lelewel J.* Min. veik. P. 150.

[7] Ten pat. P. 52.

[8] Ten pat. P. 163.

[9] Į lietuvių kalbą vertė A. Višteliauskas 1881—1882 m.

[10] *Kraszewski J. I.* Litwa. Wilno, 1850. T. 2. S. 321.

[11] Ten pat. P. 237.

[12] Ten pat. P. 242.

[13] Ten pat. P. 290.

[14] Ten pat. P. 284.

[15] *Kuczyński S. M.* Sine Wody. Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 roku. Księga pamiątkowa ku czci O. Haleckiego. Warszawa, 1935. S. 81—141.

[16] *Kraszewski J. I.* Min. veik. P. 323.

[17] Ten pat. P. 324.

[18] Ten pat. P. 326.

[19] *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska. Wielkie Księstwo Litewskie. Warszawa, 1849. T. 3. S. 52—53.

[20] Ten pat. P. 74.

[21] Ten pat. P. 128.

[22] *Voigt J.* Geschichte Preussens. Königsberg, 1827—1839. B. 1—9.

[23] *Карамзин И.* История государства российского. Петербург, 1816—1829. Т. 1—12.

[24] *Narbutt T.* Dzieje narodu litewskiego. Wilno, 1839. T. 5.
[25] *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło. Warszawa, 1969. T. 1. S. 304.
[26] Ten pat.
[27] Ten pat. P. 305.
[28] Ten pat. P. 314.
[29] Ten pat. P. 327—328.
[30] *Narbutt T.* Min. veik. P. 222. Čia prideda Algirdui netgi krikšto vardą — Aleksandras.
[31] *Szajnocha K.* Min. veik. P. 42—43.
[32] Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1861, 1863, 1866. Bd. 1—3.
[33] Полное собрание русских летописей в 1859 г.
[34] *Stadnicki K.* Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina w. xięcia Litwy. Lwów, 1870. S. 5—8.
[35] Ten pat. P. 117, 121.
[36] Ten pat. P. 9.
[37] Ten pat. P. 9—10, 120.
[38] *Bonnel E.* Russisch—livländische Chronographie. Petersburg, 1862.
[39] *Wolff J.* Ród Gedymina. Warszawa, 1886. S. 26.
[40] *Prochaska A.* Od Mendoga do Jagiełły (toliau — Od Mendoga... // Litwa i Ruś. 1912. T. 4. S. 38.
[41] Ten pat. P. 40.
[42] Ten pat. P. 47—49.
[43] Ten pat. P. 57.
[44] *Lelewel J.* Min. veik. P. 121.
[45] *Prochaska A.* Od Mendoga... S. 57.
[46] A. Prochaska panaudojo „Acta Patriarchatus Constantinopolitani". Vinaobona, 1862. T. 1. Tačiau šis šaltinis buvo žinomas ir anksčiau: *Григорович В.* Протоколы Константинопольского Патриарха XIV столетия // Журнал Министерства народного просвещения. Петербург, 1847. Ч. 54. С. 148—152.
[47] *Prochaska A.* Król Władysław Jagiełło. Kraków, 1908. T. 1. S. 12—13.
[48] Ten pat. P. 20—22.
[49] *Limanowski B.* Dzieje Litwy. Warszawa, 1895. S. 16.
[50] T. Narbutas, atrodo, tiksliai nustatė Algirdo amžių. Tačiau jo pridėta (p. 232—238) Algirdo charakteristika pagal vad. „Senąjį kryžiuočių rankraštį" yra jo paties suklastota, tuo pasinaudojo taip pat ir J. I. Kraševskis savo „Lietuvos" p. 321—322. Narbutu galima tikėti, kai jis aprašo Algirdo išvaizdą kartodamas N. Karamzino pateiktą Nikono metraštį.
[51] *Limanowski B.* Min. veik. P. 17.
[52] *Jakubowski J.* Dzieje Litwy w zarysie. Warszawa, 1921. S. 18—20.
[53] *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. Warszawa, 1930. T. 1. (1377—1499). S. 8.
[54] Ten pat. P. 11
[55] *Zajączkowski S.* Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 roku. Lwów, 1930. S. 44—45.
[56] Ten pat. P. 50.

[57] Ten pat. P. 55.
[58] Ten pat. P. 65.
[59] *Paszkiewicz H.* Jagiellonowie a Moskwa. Warszawa, 1933. T. 1. S. 363.
[60] Ten pat. P. 370.
[61] Ten pat. P. 372—373.
[62] Ten pat. P. 376—378.
[63] Ten pat. P. 382.
[64] Ten pat. P. 391.
[65] Ten pat. P. 402—403.
[66] Ten pat. P. 426.
[67] Ten pat. P. 433.
[68] Ten pat. P. 433—434.
[69] *Paszkiewicz H.* O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938. S. 22—24.
[70] Ten pat. P. 28.
[71] Ten pat. P. 33—37.
[72] *Łowmiański H.* Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej. Wilno, 1934. S. 12.
[73] Ten pat. P. 18.
[74] Ten pat. P. 26.
[75] Ten pat. P. 19—20.
[76] Ten pat. P. 40.
[77] Ten pat. P. 42.
[78] Ten pat. P. 47.
[79] Ten pat. P. 48.

JOGAILA AMŽININKŲ IR ISTORIKŲ AKIMIS

JOGAILA AMŽININKŲ AKIMIS

Taip pavadinta Jano Dlugošo „Metraščių" ištrauka, kurioje ir buvo aprašyta valdovo Vladislovo Jogailos gyvenimas, įpročiai ir ydos. Dlugošas priklausė prie Jogailos politinių priešininkų, kartojo vyskupo Olesnickio žodžius, todėl visas apkalbas ir netgi šmeižtus, nukreiptus prieš Jogailą, stropiai užsirašydavo. Karaliaus veiklą ir charakterį Dlugošas pateikė tarsi kreivo veidrodžio atspindį, remdamasis Jogailos atminimą įžeidžiančiomis nuogirdomis — beje, Olesnickio atpasakotomis. Gaila, kad dingo Jogailos laikų kronika, kurią rašė Kulmo vyskupas Janas Biskupcas. Joje veikiausiai atsispindėjo karaliaus šalininkų požiūris į Jogailos laikų valstybės įvykius ir į patį karalių. Negalima atmesti ir prielaidos, kad Jano Biskupco kronika dingo paties Olesnickio iniciatyva, nes jis buvo prašęs autorių atiduoti jam šį veikalą.

Apie Jogailą — žmogų ir valdovą — pasakojama daugelyje to meto veikalų, nesusijusių vienas su kitu ir nepriklausančių nuo Olesnickio nuomonės, tačiau kažkodėl mokslininkai istorikai, net Jogailos biografai, jais nepakankamai naudojasi. Pilnas šių vertinimų rinkinys gali tapti atskiros studijos objektu. Čia bus paminėtos tik svarbiausios pastabos, susijusios su Dlugošo darbais.

Magistras Janas iš Kliučborko eiliniame oratoriaus tekste, koks ir buvo jo pamokslas „Lenkijos karaliaus garbei" („Pro honore regis Polonie")[1], parašytas bažnytine dvasia ir paskelbtas Krokuvos universitete po Žalgirio pergalės, gyrė Jogailą kaip pavyzdingą monarchą krikščionį. Tačiau toje mokslinėje retorikoje išryškėjo ir keletas individualių žmogaus bruožų. Magistras Janas prisiminė, kad karalius sustiprino (atvertė į tikrąjį tikėjimą?) savo žemes, kad bažnyčių dvarus ir vienuolynus lankė ir nors kartais per savo valdinius ir engė juos, betgi

iki paskutinio siūlelio neapiplėšė. Magistras išgyrė monarcho dosnumą: jis beveik visą karalystę išdalijo žmonėms, nieko sau nepasiliko, net savo paveldėtą turtą ir tėvonines žemes kitiems atidavė. Buvo pamaldus, pasninkavo, klausė Bažnyčios, be to, gailestingas, geras ir teisingas. Gynė našles, našlaičius ir engiamuosius. Pasižymėjo blaivumu, išmintimi, apsukrumu, bet ypač mėgo taiką.

Praėjus dviem mėnesiams po Jogailos mirties, 1434 m. liepos 31 d., magistras Mikalojus Kozlovskis per pamokslą, pasakytą per gedulingas pamaldas už mirusio karaliaus vėlę, Bazelio katedros tėvų akivaizdoje į padanges kėlė Jogailos nuopelnus krikščioninant Lietuvą[2]. Tačiau kartu jis susirinkusiesiems gana išsamiai apibūdino daugelį Jogailos savybių. Jo nuomone, Jogaila visus savo brolius pralenkęs gyvenimo būdu ir papročiais.

„Išmintimi virš visų keturiskart aukščiau iškilo, ir ypač teismų sprendimus skelbdamas, patarimus duodamas, išeičių ieškodamas ir priešininkų klastas įžvelgdamas. Net jei pats vadovaudavo kokiam nors teismui, nekildavo jokio įtarimo, kai iš jo širdies išplaukdavo koks nors patarimas, jokios abejonės, kai painiavoje pateikdavo savo nuomonę, visi stulbo ir stebėjosi, kiekvienas sakydavo: iš kur tai, juk rašto nesimokęs — cum litteras non didicerit. Saliamonas pasistatęs namą su ištaigingais kambariais, o jis įsteigęs universitetą (generale studium), kurio vienas namas priklausęs teologams, antras — teisininkams, trečias — artistams (humanistams), dar kitas — medikams. Dėl to apie jį ir sakoma : „maior hic quam Salomon". Be to, tam universitetui galybę turto davė. Saliamonas vieną šventovę pastatė Viešpačiui, ogi šis vieną metropolijos bažnyčią naują pradėjęs, gal septynias katedras, namus, kuriuose įsikūrė abatai ir kunigai, daugybę parapinių bažnyčių, kuriose kunigai klebonai gyvena, pastatė ir apdovanojo. Pakluso Romos bažnyčiai.

Nors iš prigimties buvo rūstus ir nelyginant liūtas griausmingas, betgi, priėmęs krikščionybę, tapo romus ir gailestingumo kupinas. Apie jį pasakojama, kad jokio žmogaus mirčiai nepasmerkęs, kad žmonių kraują pralieti vengęs. Jokiems savo karalystės kaimynams karų neskel-

bęs, nebent teisybės ieškodamas ir siekdamas apginti karalystę savo ir savo [valdinius]. O jeigu jį priversdavę kariauti, melsdavęsis ir pirmiau savo ašaras liejęs, negu pradėdavęs priešų kraują lieti.

Nuo krikšto dienos penktadieniais su duona ir vandeniu kuo pavyzdingiausiai pasninkaudavo ir nesiliaudavo pasninkavęs kokios nors negalios prikaustytas prie lovos. Ir Didžiojo pasninko krikščionių papročiu paisė, kasdien mišių išklausydavo su pamokslais; trečiadieniais, kai Bažnyčia prisimena Kristaus mokymą, šalindavosi moterų draugijos taip, kad net nenorėdavo jų matyti anei kalbėti su jomis. Paskutinės vakarienės dieną, didžiai nusižeminęs, dvylikai elgetų kojas plaudavęs ir bučiuodavęs, pats jiems prie stalo patarnaudavęs ir kasmet, taip elgdamasis, juos aprengdavęs. Didįjį penktadienį nuo aušros iki pat vakaro basas, atgailautojo drabužiais vilkėdamas, veidą užsidengęs, bažnyčias apeidavo, kiekvienoje dosniai dalydamas išmaldą, kiekvienoje nuoširdžiai susijaudindamas ir apraudodamas Išganytojo kančias ir mirtį.

Karalius šis visada būdavo blaivus, nes vyno nei midaus negerdavo, visada tyras, nes, be žmonos, kitų kūniškų potraukių neturėjo. Kas galėtų apsakyti, koks jis buvo sąžiningas kalbėdamas, koks ištikimas duotam žodžiui ir dėl daugybės kitų dorybių gerbtinas. Visokiose žemėse karams vadovavo savo karalystės sienas gindamas, betgi jo karalystė visada būdavo rami, taikinga ir saugi, išskyrus du atvejus, kai ji buvo ypač puikiai apginta".

Magistras Mikalojus neabejojo, kad tai pats Dievas „iš savo gyvenimo vaisiaus vieną iš savo sūnų paskyrė į savo sostą". Pamokslą magistras Mikalojus baigė puikiu posakiu: „Čia pagaliau galiu pasakyti apie jį: vienintelis toks buvo ir kito sau lygaus gyvenime neturėjo, kaip ir atsiversdamas į tikrąjį tikėjimą". Taigi, jo manymu, Jogaila buvo didis ir labai krikščionybei atsidavęs monarchas, neturėjęs ydų. Iš tikrųjų tai yra idealizuotas valdovo paveikslas. Tačiau koks baisus būtų buvęs mokyto magistro Kozlovskio netaktas, jei, prisimindamas mirusį savo karalių, susirinkusiems žmonėms būtų pradėjęs vardyti jo silpnybes ir ydas.

Dlugošas artimiau nepažinojo karaliaus Vladislovo Jogailos. Be abejo, jo pateikta Jogailos charakteristika yra kupina prieštaravimų dėl to, kad autorius naudojosi įvairiausiais informacijos šaltiniais. Ir nors sąmoningai teisybės neiškraipė, vis dėlto kartais patikliai klausėsi apkalbų, kurias pateikdavo kaip tiesą. Apie Jogailos protą nedaug ką galėjo pasakyti: „lėkšto proto ir menkų gabumų žmogus", iš tikrųjų „buvo nuovokus, bet neišprusęs". Šiam „paprastos ir malonios galvosenos" valdovui buvo būdingas „kažkoks užsispyrimas ir delsimas". Arba dar, nors tai ir skamba kitaip: „širdies nuolankumas ir santūrumas". Vis dėlto karalius sugebėdavo kritiškai vertinti savo poelgius: „Nors vėlai, bet prisipažindavo klydęs"[3].

Dlugošas pateikė dvi skirtingas nuomones apie karaliaus charakterį: „Godus pagyrų ir šlovės, pasirengęs klausyti pataikūnų ir skundikų, ir pirmiausia tų, kuriuos prisileisdavo arčiau savęs". Tačiau tuo pat metu rašė: „Atviras ir nuoširdus, nė kiek neveidmainiavo. Patirtų skriaudų ir priešiškumo niekada neprisimindavo". „Didžiausias paprastumas" puikiai derinosi su jo „išmintimi ir ištverme"; tai stebina, juolab kad „negarbingos senosios savo padėties (pagonybės) ne tik neslėpė, bet ir mielai ją prisimindavo". Be to, „duotiems žodžiams ir savo nutarimams buvo ištikimas ir tvirtai dėl jų apsisprendęs, pats jų keisti nemėgo ir savo ponams jų atšaukti neleisdavo, nebent esant būtinybei arba kokiai nors labai svarbiai priežasčiai, bet visada stengėsi paversti juos tikrove". Dlugošas priduria ir trumputę, bet būdingą pastabą: „Pasiskolintus daiktus grąžindavo sąžiningai ir su dėkingumu".

Atkaklų karaliaus būdą jis siejo su fizine galia, kadangi Jogaila „stebėtinai lengvai pakeldavo darbus, šaltį, karštį, viesulus ir dulkes".

Dlugošui nekėlė abejonių karaliaus romumas. Metraštininkas pasakojo, jog žmogaus kraują pralieti karalius „taip neskubėdavo, kad kartais net didžiausiems kaltininkams kaltes atleisdavo". Valdiniams ir nugalėtiems priešams būdavo malonus ir elgdavosi su jais kilniai, tik tiems, kurie nusikalsdavo jam per medžioklę arba

kitas pramogas, niekada neatleisdavo. Tą mintį Dlugošas kartoja dar sykį: „Bausti nelinkęs, apdovanoti greitas".

Nekeitė Dlugošas savo nuomonės apie kuklią Jogailos laikyseną ir kuklius drabužius. Taigi žiemą karalius „paprastai vilkėjo avikailius, aptrauktus gelumbe. Nemėgo papuošalų ir prašmatnių drabužių. Retai dėvėdavo puošnesnį apdarą — pilko aksomo apsiaustą be jokių papuošimų ir vainiko, nebent per dideles iškilmes. Kitas dienas vilkėdavo paprastus geltonos spalvos apdarus. Nekentė sabalenų, kiaunenų, lapenų ir kitokių minkštų bei brangių kailių. Visą gyvenimą vilkėjo tik paprasčiausius avikailius, ir tai tik šalčiausiu žiemos metu".

Dlugošas tvirtino, kad Jogaila, bendraudamas su žmonėmis, būdavo pagarbus. Ir dar: „Mokėdavo pastebėti žmonių dorybes ir ne pavydžiai, bet palankiai vertindavo savo riterių nuopelnus ir poelgius, už kiekvieną girtiną darbą, ar karo, ar taikos metu atliktą, dosniai ir kilniai atlygindavo". „Akimirksniu sugebėdavo žmones paversti drąsuoliais, drąsuolius — didvyriais, pasirengusiais atlikti sunkiausius darbus ir pasiaukoti". Be to, buvo „karalius reto paprastumo". „Svetimšaliams ir atvykėliams būdavo toks žmogiškas ir nuoširdus, kad visus stebino tokia jo dorybė",— priduria Dlugošas.

Jogailos dosnumas buvęs nepaprastas. „Nuo pirmųjų karališkosios valdžios dienų iki pat gyvenimo pabaigos jis visada būdavo maloningas ir taurus; dėl savo pernelyg didelio dosnumo išdalydavo daugiau, negu karalystės iždas leido, ir net nepaisydamas galimybių, bet savo įgeidžius tenkindamas paprastai duodavo pusę to, ko buvo prašomas. Todėl prašytojai paprastai reikalaudavo dukart daugiau, kad būtų kuo didesnė tikimybė pusę gauti".

„Malones ir dovanas dalydavo neapdairiai",— sako kitoje vietoje metraštininkas ir priduria, kad „labiau išlaidus negu dosnus buvo, viską, ką tik turėjo, ir net karalystės savo plačias valdas riteriams savo išdalijo, nelabai paisydamas nuopelnų tų, kuriuos apdovanodavo, ir daug daugiau atiduodavo negu sau pasilikdavo". Kai ateidavo pas jį bajorai, vyrai ir jų žmonos, kad ir su mažiausiomis dovanomis, „niekada jų neišleisdavo be pramogų ir dosniai neapdovanojęs gelumbe, druska ar purpuru. O jei

kokiame įžymiame name pakviestas arba neišvengiamos būtinybės priverstas svečiavosi, dėl jo padarytas išlaidas dosniai atlygindavo". „Priimdavo jam teikiamas dovanas su didžiausiu nuoširdumu ir noru, sumokėdavo už jas dosniai ir nešykštėdamas, ir jokios aukos jis nepalaikydavo tokia menka ir nereikšminga, kad jos maloniai nepriimtų ir dvigubai už ją neatsilygintų". Dlugošas jį kaltino, kad per daug išdalydavo: „Per neapdairų dosnumą ir išlaidumą daugiau šaliai padarė žalos negu kiti godumu ir šykštumu", netgi stačiai demoralizavo šituo visuomenę. „Lenkų bajorai,— tvirtina Dlugošas,— iki to laiko nepažinoję godulio, pirmą kartą, Vladislovui Jogailai valdant, gobšystės apimti tapo ir nuo to laiko nežabotais norais pradėjo į gabalus draskyti Lenkijos Karalystę ir pagaliau tiek padūko, kad išplėšė iš karaliaus visus turtus, visas valstybines ir asmenines pajamas". Taigi nebuvo Jogaila švaistūnas, tik bajorai labai godūs! Žinoma, kai kur metraštininkas perlenkė, bet pokyčius, silpninančius Lenkijos valdovų jėgą, atrodo, bus suvokęs teisingai. Dlugošas dar pridūrė, tarsi norėdamas pateisinti karalių: „Dideles dovanas pernelyg dosniai dalijo ne atsižvelgdamas į imančiųjų nuopelnus, bet norėdamas jų atsikratyti".

Su pagarba atsiliepė Dlugošas apie Jogailos geradarystę: „elgetoms, našlėms ir visokiems nelaimėliams dosnus buvo ir labdaringas". „Elgetų, našlių ir našlaičių prašymus, jeigu pats jų išklausyti ir patenkinti negalėdavo, kitiems garbingiems vyrams liepdavo patenkinti". Kažkaip stulbinamai nesiderina prie šių žodžių to paties Dlugošo užrašyta vyskupo Olesnickio pastaba, kurioje tasai prikiša Jogailai: „Našlėms, našlaičiams ir nuskriaustiesiems, kurie prie tavęs su skundais veržėsi, prisiartinti neleisdavai arba, išklausęs jų, teisingumo akto neįvykdydavai".

Pabrėžė Dlugošas ir religinį Jogailos uolumą : „Pamaldus katalikas ir stropus katalikų religijos išpažinėjas", „uoliai melsdavosi klūpėdamas", „kiekvieną savaitės penktadienį itin nuosaikiai su duona ir vandeniu pasninkaudavo", „uoliai laikydavosi pasninkų, dalyvaudavo gedulingose ir kitokiose pamaldose". Tačiau netgi ir šiuo atveju Dlugošas nepraleido progos kandžiai įgelti, kad karalius mėgdavo pamiegoti ir pailsėti, „todėl šventų

mišių retai atitinkamu laiku išklausydavo". Karaliaus religingumas buvo Jadvygos nuopelnas, po karalienės mirties jis veikiausiai susilpnėjo: „Krikščioniškas apeigas ir prievoles dažnai vykdė karalienės Jadvygos paragintas, per Velykas, šv. Dvasios atsiuntimą (Sekmines), švč. Mergelės Marijos ėmimą į dangų (Žolinę), per Kalėdas atlikdavo išpažintį ir priimdavo komuniją. Bet po žmonos mirties tai darydavo tik per Kalėdas ir Velykas". Tik pradėjęs valdyti šalį, nurodoma kitame šaltinyje, Poznanėje per Žolinę paklaustas, kodėl liepė pastatyti Dievui žvakę ir velniui du žvakigalius, rodos, turėjęs atsakyti rusiška patarle: „Dievui tarnauk, bet ir velnio nerūstink". O gal tas anekdotas apie religinius Jogailos jausmus yra arčiau tiesos negu pernelyg iškreipta magistro Kozlovskio ir Dlugošo nuomonė. Kadangi Jogaila pasikrikštijo būdamas palyginti nebejaunas, turbūt visiškai pakeisti jaunystėje susiformavusius įsitikinimus galima labiau išoriškai.

Apie Jogailos būdą Dlugošas pateikė daug ginčytinų žinių. Anot jo, Jogaila buvęs „vulgarus", „barbaras", tačiau „elgesio garbingo ir kunigaikščio padėtį atitinkančio". Taip pat metraštininkas stebėjosi, kodėl karalius „drabužių, stalo peilių ir kitų įrankių neleisdavo kitam atnešti, išskyrus tą, kurio priedermė buvo šie darbai". Dlugošas pažymėjo, jog karalius „nemėgo, kad kas nors liestų jo drabužius, lovą, krėslą, arklį, skaras, taures ir kitus panašius daiktus, kuriais jis naudojosi". Bet ar tai nebuvo per didelis valdovo atsargumas, kad kas atsitiktinai jo nenunuodytų arba neužleistų kerais, kuo, kaip buvęs pagonis, galėjo nuoširdžiai tikėti? Istorikas pabrėžė, jog karalius būdavo „visada blaivus, vyno nė alaus negėrė, obuolių ir jų kvapo nekentė, bet geras saldžias kriaušes slapčiomis valgė". Tačiau kitoje vietoje autorius pakartojo Olesnickio kaltinimus, kad karaliui rijimas ir girtavimas „didesnę dalį dienos ir nakties atimdavo", kad visas naktis jis leido „girtas pramogaudamas". Tačiau atkakliai tvirtino, kad „karalius, puotų malonumų mėgėjas, ne tik dosnus, bet ir toks išlaidus buvo, jog švenčių bei iškilmių dienomis arba žymius svečius vaišindamas po šimtą patiekalų ant stalo, o kasdien po trisdešimt, keturiasde-

šimt ir penkiasdešimt sukraudavo, visiems buvo vaišingas".

Bloga savybe metraštininkas laikė karaliaus pomėgį medžioti: „Į medžioklės pramogas linkęs nuo gimimo [...] visokeriopai vengė, kad jam kas nors poilsio arba medžioklės, kuo dažnai mėgo užsiimti, nesutrukdytų". Betgi medžiodamas „nemokėjo nei saikingas būti, nei laiko taupyti", taip buvo medžioklę pamėgęs, kad „net oficialius reikalus apleisdavo ir teisingų priekaištų susilaukdavo".

Pavalgęs, kaip tikina Dlugošas, karalius paprastai guldavosi ir ilsėdavosi: „Miegodavo ilgai, o atsikėlęs iš lovos eidavo tiesiai į išvietę, kur taip pat ilgai sėdėdamas daug dalykų suderindavo arba sutvarkydavo; ir niekada nebūdavo toks prieinamas ir sukalbamas, kaip tuo metu, tad visi paprastai naudojosi tuo laiku iškaulyti sau tai, ko trokšdavo".

Nepraleido Dulgošas progos parašyti, kad Jogaila laikėsi kai kurių prietarų: „Išsiraudavo iš barzdos plaukų ir, apvyniojęs jais pirštus, vandeniu rankas plaudavosi. Prieš išeidamas iš namų visada tris kartus apsisukdavo vietoje ir į tris dalis sulaužytą šiaudelį numesdavo žemėn: išmokė jį to graikų tikėjimo motina. Bet niekam per savo gyvenimą nenorėjo pasakyti, kodėl ir kokiu tikslu tai darydavęs, o įspėti buvo nelengva. Tačiau pasakojama, jog karalius dažnai kartodavęs pamėgtą patarlę, kad žodelis nuo lūpų paukščiu nuskrenda, bet jei buvo kvailas ir norėtum jį atšaukti, virsta jaučiu".

Prisimindamas Jogailos šeimyninį gyvenimą, metraštininkas taip pat negalėjo susitvardyti nepiktžodžiavęs: turėjęs karalius keturias žmonas, tačiau „vis dėlto su jokia negyveno nuoširdžioje ir tikroje santuokoje ir meilėje", nes pasirodė besąs „greitas prie meilių, ne tik leistų, bet ir draudžiamų". Vis dėlto liežuvautojų lūpos nieko negalėjo pasakyti apie nesantuokinį erotinį karaliaus gyvenimą, tad ar tas įtarimas turi bent krislelį tiesos, to, matyt, Dlugošas išsniukštinėti nesugebėjo.

Labiausiai girdamas ne pačius svarbiausius Jogailos bruožus, metraštininkas karaliui, kaip valstybės vyrui ir valdovui, turėjo esminių priekaištų. Jis buvo įsitikinęs,

jog karalius, „į dykystę ir prabangą, į medžioklės pramogas ir puotas linkęs nuo gimimo, retai imdavosi svarbių valstybei reikalų, visokeriopai vengė, kad jam kas nors poilsio arba medžioklės, kuo dažnai mėgo užsiimti, nesutrukdytų". Išlaikyti pilis, miestus ir kitokius statinius nelabai rūpinosi, dėl to „daug per to karaliaus laikus prarasta". Piktokai jis apibūdino ir Jogailos sugebėjimus kariauti, sakydamas, „kad daugiau savo maldomis iš Dievo išprašė negu ginklu pasiekė" pergalių. Kitoje vietoje tvirtino, kad karalius „karuose beveik visuose mėgavosi laime ir sėkme", bet netrukus vėl pabrėžė, jog „karui vadovaudavo nerūpestingai ir sunkiai, viską stengdavosi vadams ir valdiniams užkrauti". Smerkdamas Jogailą už tai, kad buvęs „nerangus valdovas", pats sau prieštaravo, kai rašė, jog karalius „vis dėlto taip garsėjo medžioklių žygiuose apsukrumu, kaip ir valstybę valdydamas".

Dar vieną priekaištą metė Dlugošas jau mirusiam valdovui. Jis negalėjo suprasti, kodėl „Lietuvą savo gimtąją, giminę ir brolius taip labai mylėjo, kad Lenkijos Karalystę nesvyruodamas įstumdavo į visokius karus ir vargus, o visus karaliaus turtus ir pelną mielai skirdavo Lietuvai ginti ir turtinti". Tarsi likimo patyčia tapo tai, kad po poros šimtmečių lietuviai vadino karalių savo tautos išdaviku, o tuo tarpu Dlugošo priekaištas geriausiai įrodo Lietuvos valdovą buvus patriotą.

Galima įvairiai vertinti Dlugošo žodžius apie Jogailą, slepiančius tiesą ar melą, bet neverta abejoti vienu jo nuoširdžiu ir gražiu posakiu apie tą didį lietuvį: „Cordis simplici erat, sed magnifici".

Dlugošo vertinimai, pirmiausia tie, kurie menkino Jogailą, itin paveikė vėlesnių istorikų požiūrį ir net pateko į mokslinę literatūrą.

JOGAILA ISTORIOGRAFIJOS POŽIŪRIU

Jogailos valdymo laikotarpis visada domino istorikus, nes tai buvo sunkus, kritiškas Lenkijos ir Lietuvos istorijos momentas. Tai buvo didis metas, antra vertus, tada prasidėjo Jogailaičių valdymo epocha (1386—1572 m.).

Jogaila yra svarbiausias tos epochos veikėjas, nors istorikai jį vertina labai skirtingai.

Pirmasis mokslinės Jogailos biografijos kūrėjas buvo Karolis Šainocha, ir dabar populiaraus veikalo „Jadvyga ir Jogaila" autorius. Knyga išėjo 1855—1856 m., vėliau buvo daug jos leidimų. Šainocha atstovavo romantinei Lenkijos istoriografijos krypčiai, kurios puoselėtojai teigė, kad rūpintis forma ir stiliumi yra ne mažiau svarbu negu kritiškai vertinti faktus. Jis pabrėžė, kad istorijoje reikia vaizduoti dramatiškas figūras ir liepsningas aistras. Vaizdingame Jogailos ir Jadvygos laikų aprašyme Šainocha nepateikė apibendrintos karaliaus charakteristikos. Iš jo pastabų, išbarstytų daugelyje monografijos puslapių, bene taikliausią posakį verta pateikti tiksliai: „Nuo lopšio švietė jam laimės žvaigždė, palankiai nusiteikusios jam buvo visos širdys", tačiau pats jis „buvo tik riboto proto, pagyvenęs prastuolis", „žmogus vidutiniškas, tingus, nenuovokus, netvarkingos išvaizdos", bet „Fortūnos numylėtinis". Šainochos nuomone, Jogailai buvo būdingas „itin menkai išlavintas protas", „romumas, lėtumas, mąstymo rambumas". Garsėjo karalius kaip „stačiokas" ir „didžiai irzlus" žmogus, kupinas kliedesių ir beribio įtarumo. Bet „greta menko proto — kokie dvasios turtai!" Visų pirma Šainochą pritrenkė Jogailos, to „išlepinto mergišiaus", „aistrų galybė", veržlumas ir tai, kad „kūniški geiduliai, ir netgi itin stiprūs, nedavė jam ramybės iki žilos senatvės". Biografas pastebėjo Jogailos gailestingumą, gerumą, retą žmogiškumą, dosnumą, nepaprastą jautrumą ir dievotumą, tačiau labiausiai jį domino tai, kad Jogaila jam atrodė esąs žmogus, „nepaprastai trokštantis žemiškosios šlovės", kuri vertė jį veikti, siekti „gražiausios ano meto karalaitės" rankos. Jis įsivaizdavo Jogailą labiau kaip ne paties meniškiausio riterių romano herojų negu kaip valstybės vyrą ir valdovą[4].

Šainocha rašė gražia, įtaigia ir įmantria kalba, bet, vertindamas Jogailą, iš tiesų kartojo Dlugošo išvadas, ne daugiau.

Į šališką Dlugošo nuomonę apie Jogailą atkreipė dėmesį tik Anatolis Levickis, lenkų istorinės literatūros kri-

tinės krypties atstovas. Jis pamėgino keliais trumpais sakiniais grąžinti gerą Jogailos vardą: „Didžiu vadinamas Bažnyčios istorijoje Konstantinas, šlovina prancūzai savo Klodvigą, vokiečiai — Otoną, danai — Knutą, nors anie buvo tik žudikai ir kankintojai, tačiau nurodė tautoms istorijos raidos kryptį; o Jogailą, Lietuvos ir Lenkijos unijos, didžiausio mūsų istorijos pasididžiavimo, kūrėją, mes, kartodami iš anksto neigiamai nusiteikusį Dlugošą, „plevėsa" vadinam! Vargas monarchams, kuriems likimas lėmė nepatikti kronikininkams! Vargas jiems dar ir todėl, kad senatvėje buvo bejėgiai! Jogailai buvo lemta ir viena, ir kita, pernelyg laimingas gyvenime ir visiškas nelaimėlis po mirties. Taigi tegyvuoja Dlugošas ir didieji istoriniai jo nuopelnai! Tačiau Dlugošas gyveno bjauriame šmeižtų lizde, jis godžiai gaudė visas apkalbas ir savo raštuose jas įamžino. Yra žinoma, kad nemėgo jis Jogailos ir visos karaliaus giminės. Nė vienos iš keturių karaliaus žmonų dorybingumas neišvengė Dlugošo įtarinėjimų, jis suabejojo net Jogailos sūnų kilme. O kokius beprasmius, sakytume, net šlykščius šmeižtus skleidžia metraštininkas apie patį Jogailą! Norėdami tinkamai įvertinti šį karalių, palikime Dlugošą ir atkreipkime dėmesį į Jogailos darbus, aprašytus kituose istorijos paminkluose, apie kuriuos, ačiū Dievui, sužinome kaskart vis daugiau; atleiskime Jogailai už jo senatvišką bejėgiškumą, ir Lenkijos—Lietuvos unijos kūrėjas mums atrodys esąs bene šviesiausia, protingiausia, energingiausia mūsų istorinė asmenybė"[5]. Tačiau tai buvo tik tyrinėtojo postulatas, kurį įrodyti reikėjo kitiems mokslininkams. Šiek tiek šį postulatą pagrindė Antonis Prochaska, 1908 m. paskelbtos dviejų tomų monografijos „Karalius Vladislovas Jogaila" autorius.

Pakankamai nuodugniai, nors ir šiek tiek senoviškai aprašydamas šio valdovo viešpatavimą Prochaska lyg ir sušvelnino Dlugošo pateiktą jo vertinimą: „Jogaila buvo tas laimingas monarchas, kuris, pusę amžiaus viešpataudamas, kilniausiems žmonių siekiams kartu gyventi ir vieningai veikti suteikė tvirtą istorinę išraišką. Apdovanotas tokiomis dorybėmis kaip širdį pavergiantis gerumas, žmones patraukiantis dosnumas, suburiantis vi-

są visuomenę tikėjimas, didžiai apdairus, sugebantis savotišku monarcho santūrumu ir nuovoka traukti prie savęs gabiausius žmones, Jogaila turėjo beveik tiek pat ydų: buvo tikrai rytietiškai apatiškas ir tingus, patiklus, mėgo rūmų pataikūnų meilikavimus, galiausiai — medžioklės pramogas; visa tai bene labiausiai gadino jo būdą. Be to, jis buvo vidutiniškų gabumų". Vis dėlto, anot Prochaskos, Jogaila „išmintingai valdė", „mokėjo puikiai apsimetinėti" ir „apsukriai slėpti savo planus", taip pat jautė pagarbą mokslui. Prochaska, lygindamas Jogailą su Vytautu, įsitikino (panašiai kaip ir Dlugošas), kad Jogaila buvo „ne toks talentingas ir genialus, bet platesnės širdies ir didesnio tikėjimo", jis „gebėjo šaltai svarstyti" ir „paversti sistema valdžią"[6].

Dlugošo nuomonę visiškai paneigė tik Liudvikas Koliankovskis, žymus Jogailaičių dinastijos istorikas. 1930 m. rašydamas apie Jogailos valdymą jis pabrėžė, kad „jokia jo idėja nemirė tik sumanyta, visos jos buvo tuoj pat arba vėliau įgyvendintos, beveik visų jų padariniai ir dabar jaučiami. Netgi turėtų stebinti, kad beveik nesame girdėję, jog per visą ilgą, pusę amžiaus trukusį Lietuvos valdymo ir kone tokį patį Lenkijos valdymo laikotarpį būtų buvę kokių nors nesėkmingų jo sumanymų ar neįgyvendintų ketinimų. Viską, ko troško, pasiekdavo taip lengvai, kad ir amžininkams, ir ainiams tokia sėkmė kėlė nuostabą. O ką gi galima pasakyti apie žmogų, kurį visados lydi laimė? Matyt, tai buvo nepaprastas žmogus, matyt, visi jo sumanymai rėmėsi nepažeidžiama asmens vidinės jėgos ir išorinių sąlygų pusiausvyra". Koliankovskis ypač neigė Dlugošo kaltinimus, kad karalius kur kas labiau rūpinęsis Lietuvos reikalais negu Lenkijos: „O kad ten Lietuvą savo gimtąją, kad ošimą jos miškų, kurie jo jaunystę išsupo, pamilo karštai, kad jiems kasmet, skubėdamas iš tolimų Vavelio kambarių, skyrė medžioklės dienų arba savaičių keletą, argi išdrįs kas nors jam, lietuviui, prikišti?"[7]

Koliankovskio požiūriui visiškai pritarė mūsų laikų tos epochos specialistas Stefanas M. Kučinskis: „Lenkijoje ir Lietuvoje buvo įvertinta Jogailos ištvermė ir energija siekiant numatytų tikslų, jo nepaprasta inteligencija

ir didžiuliai gabumai. Žalgirio mūšis ir daug kitų žygių, kuriuos Jogaila organizavo arba kuriems vadovavo, patvirtina, jog jis puikiai sugebėjo kariauti ir vadovauti. Iš įvairiausių sunkių padėčių Jogaila išeidavo sausas visų pirma savitvardos dėka arba veikdamas apdairiai ir apgalvotai (pvz., kovodamas dėl sosto su Kęstučiu), ir tai rodo, kad jis mokėjo veikti itin apdairiai, gerai apgalvojęs veiksmus"[8]. Kučinskis ypač atkreipė dėmesį į Jogailos asmeninę kultūrą ir padarė išvadą, kad „tikriausiai karalius kultūra ir valyvumu viršijo visus aplinkinius". Jis vilkėjo „baltintos drobės marškinius, pilkos gelumbės drabužius. Kasdien skusdavosi barzdą; skustuvą, žirkles, šepečius ir dramblio kaulo šukas visada imdavosi į kelionę. Be to, naudojosi lininėmis nosinėmis. Savo dvariškių lenkų nuostabai, taip pat dažnai maudydavosi, paprastai kas trečią dieną, kartais ir dažniau" [9].

Kai kurie tyrinėtojai nepaisė naujų istorijos šaltinių duomenų ir nepritarė nuomonei apie Jogailos didybę ir talentus. Vaclovas Sobieskis, panašiai kaip ir Šainocha, laikė Jogailą laimės kūdikiu, likimo numylėtiniu: „Buvo tai laimės žmogus, kurį Fortūna aukštai iškėlė. Nors pagonis — pakrikštijo Lietuvą, nors nekarys — laimėjo didžiausią pergalę prie Žalgirio, nors beraštis — įkūrė Jogailos universitetą, nors per septynias dešimtis persiritęs senis — pradėjo Jogailaičių dinastiją"[10].

Henrikui Paškevičiui, puikiai susipažinusiam su lietuviškuoju Jogailos gyvenimo laikotarpiu, šis valdovas darė ypatingą įspūdį. Anot istoriko, jis "nebuvo pratęs vykdyti priimtų įsipareigojimų, jei šie nebeatitikdavo jo interesų". Tai buvo „pirmykštis (kultūros atžvilgiu) žmogus ir valdovas, persmelktas Rytų dvasios"[11]. Beje, ši išvada vis dėlto liko nemotyvuota.

Lenkams Jogaila dažnai atrodo esąs naujos epochos kūrėjas, didis ir vertas monarcho šlovės, o lietuviams — bemaž išdavikas ir visų jų nelaimių bei tautos vargų kaltininkas. Kodėl gentainiai jį taip vertina? Pirmiausia reikia paaiškinti, kad ši nuomonė susiformavo dabartiniais laikais. Seniau jo vardas Lietuvoje buvo minimas su pagarba ir pasididžiavimu. Ir niekas kitas, tik svarbiausias lietuviško „separatizmo" vadovas ir tėvas kancleris Albrech-

tas Goštautas apie 1530 m. rašė: „Ir taip pat mes, Lietuva, nemažą šlovę ir pagarbą skiriame didžiajam karaliui Vladislovui ir didžiajam kunigaikščiui Vytautui, taip pat dideliems jų darbams, kuriuos nuveikė, tačiau visų aukščiausiai iškeliame, kad Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš pagonybės atvertė į krikščionių tikėjimą". Lygindamas karalių Žygimantą su jo pirmtakais Goštautas teigė, išsakydamas savo amžininkų nuomonę, kad tasai „šviesusis karalius" „savo darbais yra prilygęs pirmajam šlovingajam savo seneliui, didžiajam karaliui Vladislovui ir dėdei savo, didžiajam kunigaikščiui Vytautui" [12].

Gerokai nutolo nuo šios nuomonės XIX a.— XX a. pradžios lietuvių tautos naujosios atgimimo epochos lietuviška publicistika ir istoriografija. Tuo metu viešoji nuomonė buvo tokia, kad Jogaila buvo pasmerktas. Jam buvo iškeltas sunkiausias kaltinimas — tautos išdavimas: sudaręs sąjungą su Lenkija, jis atvėrė kelius lietuvių nutautinimui ir lenkinimui. Betgi kaip galima užkrauti Jogailai atsakomybę už tai, kad praėjus keliems šimtmečiams po jo mirties išryškėjo šalutiniai unijos padariniai? Be to, polonizacijos procesą nuo XVI a. skatino ir greitino ne kas nors kitas, o tik patys lietuvių bajorai.

Įdomu, kad 1935 m. jaunas ir gabus lietuvių istorikas Zenonas Ivinskis kolektyviniame veikale „Jogaila", išleistame pažymint penkišimtąsias šio didžio lietuvio mirties metines, parašė apie Jogailą be nacionalistinių aistrų. Tačiau to meto leidėja — Lietuvos švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija šio straipsnio išnašoje parašė: „Už naujoviškas straipsnio autoriaus mintis leidėjai atsakomybę palieka jam pačiam". Ivinskis tuo metu dar gana nedrąsiai teigė, kad „Lietuvoje Jogaila dažniausiai vertinamas pagal mūsų dabartinę tautinę orientaciją" [13]. Tuo jis leido suprasti, kad nepritaria politikos pirmenybei mokslo atžvilgiu.

Atsižvelgdami į naujausius tyrinėjimus galime padaryti išvadą, kad griežti Jogailos asmenybės vertinimai neturi pagrindo. Be abejo, Jogaila buvo didis politikas, talentingas vadovas. Visi jo laimėjimai negali būti priskirti tik patarėjams. Jie iš tiesų visada dalyvavo politiniame gyvenime ir veikė Jogailos sprendimus bei nuomonę, bet būtent

tai, kad karalius mokėjo pasirinkti gabius bendradarbius ir vykdytojus, puikiai apibūdina Jogailą kaip monarchą.

Istorija neatsižvelgia į sentimentus ir silpnybes, netgi klasta ir išdavystė laikui bėgant nublanksta ir užsimiršta. Žmonių atmintyje išlieka ir yra vertinami tik dideli darbai ir pergalės. Lenkijos ir Lietuvos istorijoje keturi svarbūs istoriniai įvykiai (Lenkijos—Lietuvos unija, Lietuvos krikštas, Krokuvos universiteto, vėliau pavadinto Jogailos vardu, atnaujinimas ir Žalgirio pergalė) yra Jogailos pastangų rezultatas. Kiekvienas jų leidžia vadinti jį didžiu valdovu, kadangi tai buvo itin reikšmingi įvykiai, jų atgarsiai gyvi ir dabar. Lenkų ir lietuvių tautos gali pagrįstai didžiuotis šiais įvykiais, nes jie yra be galo svarbi jų istorijos atkarpa.

1986 m.

---

[1] *Budkowa Z.* Mowa mistrza Jana z Kluczborka na cześć króla Władysława Jagiełły. Mediaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. Warszawa, 1960. S. 159—176. Dėl tokio pobūdžio prakalbų vertingumo žr.: *Kowalczyk M.* Krakowskie mowy uniwersyteckie z pierwszej połowy XV wieku. Kraków, 1970. Reikia iš jų išmesti „retorinį balastą", kurį sudaro Šventojo Rašto bažnyčios tėvų citatos, idealaus valdovo įvaizdžius. Bet iš tikrųjų viską patvirtinti gali tik šaltiniai.

[2] Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Kraków, 1891. T. 2. Nr. 221. S. 323—330 (pačios pastabos apie Jogailą nuo p. 326).

[3] *Długosz J.* Dziejów polskich ksiąg dwanaście. Kraków, 1870. T. 5. S. 493—497.

[4] *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło. Warszawa, 1969. T. 3—4. S. 19, 22, 24, 29, 43, 196.

[5] *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. Kraków, 1892. S. 12.

[6] *Prochaska A.* Król Władysław Jagiełło. Kraków, 1908. S. 344, 345, 355, 357, 365, 367.

[7] *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów (1377—1499). Warszawa, 1930. T. 1. S. 199.

[8] *Kuczyński S. M.* Władysław Jagiełło (1350—1434). Warszawa, 1971. S. 76.

[9] *Kuczyński S. M.* Rzeczywistość historyczna w „Krzyżakach" Henryka Sienkiewicza. Warszawa, 1967. S. 76.

[10] *Sobieski W.* Dzieje Polski. Warszawa, 1923. T. 1. S. 55.

[11] *Paszkiewicz H.* Genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938. S. 232, 234.

[12] Zbiór praw litewskich. Poznań, 1841. S. 94.

[13] Jogaila. Kaunas, 1933. P. 311—313, 323.

KITŲ ETNINIŲ GRUPIŲ LIETUVOS GYVENTOJAI XIII IR XIV a.

METODOLOGINĖS PASTABOS

Etninių grupių arba genčių palikti vietovardžiai gali būti itin svarbūs istorijos šaltiniai. Tačiau iki šiol juos mokslas pernelyg mažai panaudodavo, vietovardžiai netyrinėti Lietuvos teritorijoje, kurioje jų yra itin gausu; jie pasižymi labai įvairia etnonimine nomenklatūra. Tie pavadinimai, kaip žinoma, atsiranda dviejų skirtingų etnosų arba netgi vienos etninės grupės genčių sandūros vietoje, jų pasitaiko ir ten, kur įsiterpia kitataučiai gyventojai, arba svetimos etninės teritorijos gilumoje. Etnoniminius pavadinimus galima skirstyti į dvi grupes: 1) periferiniai pavadinimai, t. y. tie, kurie susiformuoja dviejų etninių arba gentinių elementų paribyje; 2) eksteritoriniai pavadinimai, t. y. tie, kurie atsirado toli nuo savo etninės arba gentinės grupės gyvenamos teritorijos, kitų genčių aplinkoje. Tokios gyvenvietės etnoniminis pavadinimas yra tik netiesiogiai susijęs su jos gyventojais: atvykėlių kilmė buvo pretekstas kaimynams, besiskiriantiems nuo jų kalba arba tarme, pavadinti kaimą tautos arba genties, iš kurios tie gyventojai buvo kilę, vardu. Etnoniminių periferinių gyvenviečių kilmė yra kitokia negu eksteritorinių: etnoniminės periferinės gyvenvietės, įsikūrusios paprastai pakraščiuose arba netoli etninių ribų, yra stichiškos kolonizacijos išdava. Eksteritorinės gyvenvietės paprastai atsiranda dėl priverstinės kolonizacijos, taip pat tada, kai žmonės ieško geresnių gyvenimo sąlygų arba jiems gresia pavojus būti išvarytiems iš savo žemės. Viduramžių kronikos pateikia pakankamai daug pavyzdžių, kai užkariautojai išvarydavo žmones iš jų žemių ir apgyvendindavo savo valstybių gilumoje, net ūkiškai atsilikusiuose užkampiuose. Šitaip silpnindami priešininką, jie stiprino savo krašto ūkinę galią, didino savo gyventojų skaičių. Visi tuose kraštuose atsiradę etnoniminiai eksteritoriniai

pavadinimai gali tapti ypač įdomia moksline problema. Ne mažiau įdomus persikėlėlių kalbos ir kultūros vaidmuo naujoje aplinkoje, tautinė ir socialinė asimiliacija. Svarbu, kaip atvykėliai išlaiko jei ne savo etninį savitumą, tai bent skirtingus kultūros bruožus, kurie iš pradžių apsaugo nuo svetimos įtakos. Etnoniminiai periferiniai ir eksteritoriniai pavadinimai gali būti svarbiausias istorinės geografijos bei gyvenviečių tyrinėjimo šaltinis. Mokslo jau įrodyta, kad periferiniai pavadinimai turi didžiulę reikšmę tyrinėjant genčių arba etninių grupių ribojimosi kitimą, ypač tada, kai trūksta arba visai nėra rašytinių šaltinių[1]. Eksteritoriniai pavadinimai, kaip istorijos šaltiniai, nebuvo studijuojami. Ne visada buvo įsisąmoninama ir tai, kad eksteritoriniai pavadinimai skiriasi nuo periferinių analizuojant juos genetiniu požiūriu bei iš šaltinių tyrinėjimo pozicijų. Kartais tam tikri istorijos faktai buvo klaidingai interpretuojami dėl to, kad šie du vietovardžių tipai buvo neskiriami. Pavyzdžiu gali būti studijos M. Grinblato, kuris, kartografuodamas Dainavos (Jotvingija) tipo vietovardžius ties Lietuvos ir Rusijos riba, priskyrė senovės jotvingiams neįtikėtinai didelę teritoriją, kuri niekada nebuvo jų tėvynė[2].

Eksteritoriniai etnoniminiai pavadinimai, priklausomai nuo jų atsiradimo meto, yra nevienodos vertės. Tačiau onomastika nedisponuoja kriterijais, kurie įgalintų griežtai apibrėžti laiką, kada atsirado atskiri vietovardžių tipai, nes netgi archaiškiausios formos (slavų *-icė, -ići*) buvo produktyvios taip pat gerokai vėlesniu laikotarpiu. Dėl to etnoniminių pavadinimų chronologija yra ypač svarbus klausimas, nes jį išspręsti galima tik remiantis rašytiniais šaltiniais. Kad onomastika būtų naudinga istorijai, pirmiausia reikia nustatyti tam tikro vietovardžių tipo chronologiją. Be to, būtina surinkti kuo daugiau išsamesnių faktų apie tam tikrą pavadinimų tipą: kuo daugiau eksteritorinių arba periferinių etnoniminių pavadinimų aptinkama valstybės arba etninės grupės gyvenamoje teritorijoje, tuo labiau kitataučiai atvykėliai buvo įsitraukę į tos šalies ūkinio potencialo kūrimą, taip pat į etnoso, kuriam jie privalėjo tarnauti, ir jo kultūros plėtotę. Daugybė faktų taip pat leidžia kuo tiksliau įvertinti istorinę vietovardžių

grupės reikšmę reprezentuojant savo etnosą naujoje tėvynėje. Dėmesio verta ir etninių bei politinių ribų kaita, kadangi lietuvių ir rusų etnosų sandūroje tos ribos nuo senų laikų buvo ženkliai pastūmėtos į vakarus. Ta ribų kaita rodo, kad šiuolaikinis vietovardžių surašymas nėra išsamus etnoniminių pavadinimų Lietuvoje informacijos šaltinis, nes dalis senosios lietuvių etninės teritorijos priklauso Tarybų Baltarusijai. Todėl būtina naudotis ankstesniais šaltiniais norint sudaryti etnoniminių pavadinimų sąrašus ir suieškoti tuos pavadinimus visame senajame etniniame Lietuvos plote.

ETNINĖS IR GENTINĖS KILMĖS PAVADINIMAI LIETUVOJE

Iš Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos vietovardžių žinyno, sudaryto 1959 m.[3], paaiškėjo, kad šiandieninės Lietuvos teritorijoje gyvuoja šios gyvenvietės etninės ir gentinės kilmės pavadinimais (skliausteliuose pateikiami 1976 m. duomenys, jeigu jie skirtingi):

1.	Barčiai	11(13)	12.	Mozūrai	9(16)
2.	Čekai	9	13.	Naravai	6(5)
3.	Dainava	34(31)	14.	Olendrai	3(2)
4.	Gudaičiai—Gudeliai	11	15.	Prūseliai	12(11)
			16.	Rusinai	19
5.	Karajimiškis	1	17.	Selioviškės	6
6.	Krivičiai	2	18.	Šveicarai	3(2)
7.	Kuršai	20(10)	19.	Totoriškiai	21
8.	Latveliai	16(15)	20.	Turčinai	3(2)
9.	Lenkaičiai—Lenkeliai	12(2)	21.	Vokiškiai	2
			22.	Žemygala	2
10.	Lyvoniškiai	11	23.	Žydeliai	3
11.	Maskoliškiai	15(14)			

Be to, kiti šaltiniai pateikia Lietuvos teritorijoje dar du pavadinimus: 24. Slovakai — 1. 25. Švedai — 1 gyvenvietė.

Šioje vietovardžių suvestinėje šalia pateiktų pagrindinių pavadinimų atsižvelgta taip pat ir į antrinius. Ar visada jie nurodyti taisyklingai — tai jau kalbotyrininkų reikalas. Galima skirti keturias lietuviškų etnoniminių gyvenviečių pavadinimų grupes: (1) slaviškoji (Gudaičiai, Krivičiai, Lenkaičiai, Maskoliškiai, Mozūrai ir Rusinai), apimanti iš viso 75 gyvenvietes, kurių pavadinimuose jaučiamas abejonių nekeliantis rytų slavų elementas; (2) baltiškoji, kurioje akivaizdūs du pogrupiai: vakarinių baltų (Barčiai, Dainava, Prūseliai) — iš viso 59 gyvenvietės, taip pat 44 šiaurinių baltų (Kuršai, Latveliai, Selioviškės ir Žemygala) gyvenvietės; iš viso — 103 vietovės. Atskirai nuo kitų Lietuvoje yra (3) totoriškos arba karaimiškos kilmės gyvenvietės, kurių užfiksuota 22. Reikėtų paaiškinti mįslingą pavadinimą (4) Naravai — Neravai, kurį sunku priskirti prie kurios nors iš trijų likusių grupių. Išimtis yra ir vokiškos kilmės vietovės — Vokiškiai.

Slaviškoje grupėje eksteritorinėmis reikia pripažinti gyvenvietes, kurių pavadinimai rodo jose gyvenus lenkus: *Lenkaičiai* ir *Mozūrai*. O rytinių slavų kilmės gyvenvietės pateikia keturis nomenklatūrų tipus: *Gudeliai, Krivičiai, Maskoliškiai* ir *Rusinai*. Šių tipų pavadinimų yra ne tik daugiausia, jie yra labiausiai diferencijuoti pagal charakterį ir chronologiją. Pripažįstant *Gudelių* tipo pavadinimą kaip lietuvišką rusiškų gyvenviečių pavadinimą (nors ir neaiškios etimologijos; žodžiu *gudas* vadinta rusinas[4]), sunku kvalifikuoti jį kaip eksteritorinį. Juk *Gudelių* tipo gyvenvietės buvo rytinių slavų gyvenamosios ekspansijos į etnines lietuvių žemes rezultatas. Pavienių tokių pavadinimų pasitaiko Žemaitijoje, kur jie yra akivaizdžiai eksteritorinio tipo: Joniškio, Skaudvilės, Šiaulių, Varnių rajonų apylinkėse (16). Tačiau sunku nustatyti, kada atsirado *Gudelių* tipo pavadinimai, ar jie buvo produktyvūs, kadangi dalis jų gali būti paprasčiausi vediniai iš *Gudo, Gudelio* vardo arba pavardės. Ryškiausi rusiški pavadinimai pagal kilmę — *Gudai* ir *Gudaičiai* (padaryti iš *Gudo*). Bent jau dalis gyvenviečių pavadinimu, panašiu į *Gudelius,* egzistavo XV a.[5] Taip pat XV a. yra užfiksuota egzistavusių *Rusinų* tipo gyvenviečių netoli Valažino, senajame lietuvių ir rusų paribyje[6]. Taigi reikia jas pripažinti

senovinėmis rusų periferinėmis gyvenvietėmis, kurios ribojosi su lietuvių gyvenamomis žemėmis; jas galima panaudoti nustatant viduramžiais egzistavusią etninę lietuvių ir rusų ribą. Visiškai kitokios kilmės yra vėlesni pavadinimai, pvz., *Maskoliškiai* (nors jų būta tose pačiose zonose kaip *Gudeliai* ir *Rusinai*), nes tik vienas Maskoliškių kaimas buvo įsikūręs Žemaitijos Ariogalos rajone. Juk *maskoliais* buvo vadinami tik Maskvos kunigaikštystės valdiniai. Laikotarpis, kada atsirado *Maskoliškių* tipo gyvenvietės, turėtų būti XVI—XVII a. — Lietuvos ir Maskvos karų metas, kai į nelaisvę buvo imami ne tik belaisviai iš mūšio laukų, bet ir laisvieji gyventojai. Sena ir eksteritorinės kilmės yra Krivičių gyvenvietė Molėtų rajone, kadangi *krivičių* genties pavadinimas Rusijoje nebevartojamas nuo XII a. pabaigos. Kitos *Krivičių* tipo gyvenvietės buvo įkurtos už šiandieninės Lietuvos ribų, į rytus ir į pietus nuo jos, ir žymi orientacinę genčių gyvavimo epochos rusiškųjų gyventojų paplitimo ribą. Eksteritoriniai Krivičiai prie Molėtų, jeigu juos datuotume XII a. (turbūt Lietuvoje šis pavadinimas gyvavo ilgiau negu Rusioje, tačiau ilgiausiai — iki XIII a.[7]), suteiktų papildomų duomenų apie lietuvių ir rusų santykius ankstyvaisiais viduramžiais, kadangi XII a. yra buvę nemaža karinių susirėmimų tarp Lietuvos ir Rusios.

Mišraus periferinio-eksteritorinio tipo yra *kuršių* gyvenvietės, kurių pavadinimai *Kuršiai*. Šio tipo gyvenviečių daugiausia esama Žemaitijoje, toje dalyje, kur dar XIII a. buvo senovinė kuršių žemė Ceclis, arba paribyje. Be to, Kuršai prie Ukmergės, Kuršiai prie Eišiškių, Kuršai netoli Ramygalos, egzistuoja ir Kuroniai (užfiksuoti taip pat ir Dūkšto rajone) — tai gali būti akivaizdus įrodymas, kad kuršių gyvenvietės gyvavo (priverstinai?) Lietuvos teritorijoje. 1744 m. užfiksuoti Kuršiai Valkininkų parapijoje, o Kuršėnai — Žiežmarių. Ar priskaičiuoti čia ir Kurų kaimą prie Radviliškio? Jeigu šias kuršių eksteritorines gyvenvietes pripažinsime esant belaisvių apgyvendinimo vietomis, datuoti jas galima būtų XIII a. antrąja puse, kai vyko intensyvūs karai su kryžiuočiais, neaplenkę ir Kuršo. Tai buvo apie 1244—1267 m., veikiausiai Mindaugo laikais.

Selioviškių tipo pavadinimai (du užfiksuoti netoli Trakų) geriausiai asocijuojasi su *sėliais*, gentimi, išnykusia viduramžiais. Ši gentis, kaip įrodinėja kalbininkai, buvo sulietuvinta ir sulatvinta, nes gyveno Lietuvos ir Latvijos pasienyje. Tarp lietuvių ir latgalių įsikūrusios genties kalba paveikė šiaurės rytų aukštaičių tarmę, kurioje *š* tapo *s*, o *ž*—*z*. Toji kalbos ypatybė galbūt leis įtraukti du *Šelvėnų* tipo pavadinimus iš Žemaitijos į sėlių kilmės pavadinimų grupę. XIV a. pavadinimai *Zelonii* (lenk. sėlis — *zelon*) istoriniuose šaltiniuose neaptinkami. Taigi sėlių gyvenvietės Lietuvoje turėtų būti kildinamos iš vėliausiojo laikotarpio, kai kryžiuočiai užkariavo Livoniją, kitaip tariant, iš XIII a. pabaigos.

Iki mūsų dienų Lietuvoje esančios trys vietovės, kurių pavadinimai yra *Žemygalos* tipo, slaviškai — *Zimigolas* — taip pat yra vienos iš latvių genčių etnonimas. Dvi vietovės tokiu pavadinimu yra Žemaitijoje[8]: viena — Skaudvilės apylinkėse, kurios yra itin įdomios dėl etnoniminių pavadinimų įvairovės ir tankumo, kita — prie Ariogalos. Trečioji — Žemaguliai — Vilniaus apylinkėse. Remiantis Lietuvos ir Žiemgalos santykių su Kryžiuočių ordinu raida, galima griežtai apibrėžti laikotarpį, kai šio tipo gyvenvietės ėmė rastis Lietuvos žemėse. Antai po pergalingo lietuvių mūšio su Livonijos kryžiuočiais, įvykusio ties Ašerade (Aizkraukle) latvių gyvenamoje teritorijoje 1279 m. kovo mėn., įsiliepsnojo pavergtųjų žiemgalių sukilimas prieš kryžiuočius. Sukilėliai ėmė artimai bendradarbiauti su Lietuvos valdovu Traideniu (1269—1281 m.), o po jo mirties ir toliau buvo lietuvių remiami. Kai 1290 m. buvo priversti nutraukti kovas, Žiemgalos gyventojų dalis, anot „Eiliuotosios Livonijos kronikos", persikėlė į Lietuvą [9]. Šią informaciją galima patikrinti pagal Petro Dusburgiečio „Prūsų žemės kroniką". Apie 1293 m. jis įterpė žinutę apie kryžiuočių antpuolį prieš „Semegalliae campus," esantį Lietuvoje[10]. Tas „Žiemgalių laukas" buvo priešais panemunės lietuvių miestą Pastovį (Pastuvą), kitais žodžiais — kairiajame Nemuno krante. Žinutė iš XVI a. apie Žemygalą prie Ariogalos rodo, kad ir toji vietovė buvo anuomet pavadinta terminu, kurį pavartojo Dusburgietis, kadangi joje kalbama apie teritoriją, esančią „lauke, vadinamame

Žymikgola"[11]. Kaip yra nustatęs Henrikas Lovmianskis[12], lietuviškas „laukas" buvo kaimo tipo gyvenamoji vietovė. Apie kitą Žemaitijos Žemygalą pateikia žinutę kryžiuočių „Wegeberichte", kuri teigia, kad nuo Ante (liet. Ančios) upės yra penkios mylios kelio „in das lant czu Semegallen" (į žiemgalių žemę), o iš ten kelias eina toliau į Viduklę [13]. Šis aprašymas yra atsiradęs XIV a. pabaigoje (apie 1385 m.), o jame paminėta vietovė gyvuoja iki mūsų dienų — tai Žemygala prie Nemakščių, esanti Skaudvilės apylinkėse, nes jos buvimo vieta (netoli Viduklės) visiškai atitinka kryžiuočių pranešimo nuorodas. Nėra jokių abejonių, kad *Žemygalomis* pavadintos gyvenvietės atsirado Lietuvoje XIII a. pabaigoje ($\approx$1290 m.).

Viduramžių metrikos, regis, turi pavadinimų *Latveliai* (slav. *Lotvele,Ločvele),* kilusių iš Latvijos pavadinimo. Pats žodis *Latvija* imtas vartoti ganėtinai vėlai, nes tik nuo XIII a. ir galbūt šiais laikais šį pavadinimą taip ėmė rašyti lietuviai. Tačiau reikšminga yra tai, kad Lietuvoje nėra *Letygalos* tipo gyvenviečių pavadinimų, kurių yra itin gausu Rusioje. Paaiškinti, kodėl Lietuvoje nėra *Letygalų,* galima šitaip: lietuviai nuo XIII a. latgalius vadino latviais arba latveliais. Dėl dažnų lietuvių išpuolių į latgalių žemes XIII—XIV a. galima daryti prielaidą, kad tą laikotarpį gali atitikti atsiradę Lietuvoje kaimai: keliolika — *Latviai, Latveliai* ir viena *Latvygala* (tačiau ne *Latgala*)[14]. Šio tipo pavadinimai yra paplitę visoje Lietuvoje, tačiau daugiausia jie susitelkę šiaurinėje dalyje, išilgai Dusetų— Biržų, Joniškio—Akmenės linijos. Čia, šiaurinėje Lietuvoje, paribyje, išsidėsčiusios latvių gyvenamos vietos veikiausiai rodo jų vėlesnę kilmę. XVI a. Lietuvoje *latveliais* buvo vadinami Latvijos išeiviai. Nors tie išeiviai buvo pavieniai, visiškai įmanoma, kad vienas ar kitas toks naujakurys galėjo padėti pagrindus kaimui, kuris vėliau buvo pavadintas Latveliais.

Tas faktas, kad Lietuvoje yra *Lyviškiai* ir *Lyvoniškiai,* skatina iškelti klausimą, ar Lietuvoje taip pat gyveno finougrų gentis — lyviai. Viena gyvenvietė išsidėsčiusi Žemaitijoje netoli Kelmės, kita — Aukštaitijoje prie Ramygalos. Vieninteliai žinomi lietuvių žygiai į lyvių žemes yra užrašyti XII a. pradžioje ir antrojoje pusėje. Galbūt iš

tų žygių buvo atsivesta daug belaisvių, ir dėl to atsirado Lietuvoje *Lyvoniškių* pavadinimas. Dvi *Lybiškių* gyvenvietės Žemaitijoje su rusišku lyvių pavadinimu *lib* turbūt nedaug turi bendra, nes 1561 m. kūrėsi Lybiškių kaimas Batakių valsčiuje (tai Lybiškiai Skaudvilės apylinkėse). Jį sudarė trys kiemai, o vieno jų šeimininkas buvo Jonas Lybiškis, kurio pavardė vėliau tapo kaimo pavadinimu[15].

Lenkiški *Lenkaičių, Lenkelių,* taip pat ir *Mozūrų, Mozūriškių* tipo kaimai veikiausiai yra daugybės grobuoniškų lietuvių žygių į lenkų žemes išdava[16]. Paskutinis toks žygis įvyko 1376 m. Ši data nustato terminus ad quem (laiką, iki kada) — kada atsirado lenkų belaisvių gyvenvietės Lietuvoje ir jos rusiškose žemėse (kelios dešimtys *Lechovičių* tipo gyvenviečių Baltarusijoje). Tiesa, kunigaikštis Jogaila Krėvos aktu 1385 m. įsipareigojo „visus krikščionis, o būtent abiejų lyčių žmones, pagautus lenkų žemėje ir karo papročiu išvestus, sugrąžinti į pirminę laisvę, taip pat tegul kiekvienas iš jų, nepaisant lyties, iškeliauja ten, kur jam patinka pagal jo paties valią"[17]. Tačiau apie lenkų *imtinių* sugrįžimą iš Lietuvos valstybės nieko nežinoma. Vėlesniu laikotarpiu, po Lenkijos—Lietuvos unijos, sunku tvirtinti, kad būtų vykęs koks nors gyventojų judėjimas iš lenkų žemių į Lietuvą ir Lietuvos Rusią. Vykstą į tuos kraštus persikėlėliai — lechai, mozūrai — apsigyvena miestuose ir kaimuose, ilgainiui atsiranda jų vienoje vietoje po kelis, tačiau tai nėra masinis persikėlimas. Apskritai Lietuvoje tankiai lenkų gyvenamų vietovių pėdsakai yra itin menki[18], tačiau dažni Lietuvos Rusioje, ypač Baltarusijoje.

Lietuvoje *totorių* kilmės gyvenvietės, kurias reprezentuoja *Totoriškių* tipo gyvenvietės, o ir kiti kaimai su kitokiais pavadinimais, yra geriau žinomos iš gausių šaltinių, kuriuose kalbama apie Lietuvos totorius. Lietuvos totorių, taip pat ir karaimų, apgyvendintų Lietuvoje ir greta esančioje Rusioje, daugiausia — šalia Trakų dar Vytauto laikais (totoriai — 1397, karaimai — 1398 m.) istorija buvo šiek tiek tyrinėta [19], tačiau iki šiol nėra studijos, kuri būtų aprėpusi jų gyvenvietes ir jų skaičių pačiu ankstyviausiu laiku — XV—XVI a.

„Powieść doroczna" greta Lietuvos, Žiemgalos, kuršių, lyvių mini ir paslaptingą gentį — Norovą (kitur rašoma Neroma)[20]. Visi tyrinėtojai sutinka, kad pavadinimas yra neaiškus, tačiau neprieina prie vieningos išvados, ką reiškia ir kur buvusi Norova (Neroma). Vieni, kaip H. Lovmianskis, arba laikė ją paprasčiausia Latvija-Letygala[21], arba tokiu pavadinimu, kurio kilmę sunku identifikuoti pagal šaltinius, nes šis žodis daugiau nepasikartojo. Kiti, kaip Vladimiras Pašuta, įžvelgė joje senovės neurų liekaną ir sutapatino ją su Žemaitija (sekdamas XV a. metraštininkų žodžiais[22]). Tačiau labiausiai įtikinantis *Norovos* pavadinimo paaiškinimas — senas Aleksandro Kuniko[23] teiginys, jog tai esąs suomių kilmės pavadinimas. Kur buvo paslaptingoji Norova (Neroma)?

Apie 1269 m. Naugardo metraštyje atsirado įrašas apie vokiečių (kryžiuočių) pasiuntinius į Naugardą. Pasiuntiniai tada išsakė: „Norovos visos atsisakome, o kraujo nepraliekite"[24]. Ką reiškia čia Norova — Narvos upę ar visą kraštą, esantį prie jos — sunku pasakyti. Šį klausimą padeda išaiškinti Pskovo metraščių duomenys, kur Norova minima keliskart. 1348 m. pskoviečiai, „atvažiavę į Norovą prie vokiečių miestelio", sudegino jį kartu su ten esančia vokiečių ir čiudų (estų) įgula[25]. 1463 m. vokiečiai, praneša metraštis, „važiavusius į Norovą noroviečius pskoviškius rankomis pagavę"[26]. Tačiau tais pačiais metais ir pskoviečiai paėmę belaisvių „Kolpine arba ant Norovos" [27]. Apie 1486 m. buvo prisiminti ir „Norovos smerdai"[28]. Iš šių įrašų aiškėja, kad metraščiuose *Norovos* pavadinimas buvo vartojamas dviem prasmėm: posakis „ant Norovos", „už Norovos" reiškė upę, o kitas — „Norovoje" — teritoriją, esančią už upės ir gavusią tos upės vardą. Kas buvo *Norova* kaip teritorinis vienetas — valsčius ar žemė, genties teritorija, kokį plotą ji buvo užėmusi, kokios buvo jos ribos — tai vėlesnių studijų užduotys. Baigiant galima pasakyti, kad paslaptingoji *Norova*, arba kitaip vadinama *Neroma* (kur *ma* yra suomių *maa* — žemė, kraštas, šalis), buvo estų gentis, apsigyvenusi ties žemutine Narvos upės vaga kairiajame krante.

Istorinės Lietuvos žemėse *Naravų, Neravų* arba *Norovos, Nerovos* tipo pavadinimai (iš Narovos pavadinimo

kilo Naugardo Nerevo pakraštys) ir panašūs į juos yra aptinkami keturiose vietose, kur jų yra itin tanku: į vakarus nuo Trakų Neries — Nemuno grupėje yra 10 gyvenviečių, Lazdijų grupėje — 2, Berezinos (prie Krėvos, žemutinės Berezinos upės krantuose) grupėje — 6 ir pagaliau Dysnos grupėje — 3, iš viso 19 gyvenviečių[29].

Žemaitijoje tokio tipo pavadinimų reta. Norova, Nerova ir panašių pavadinimų gyvenvietės yra išsidėsčiusios daugiausia rytiniuose lietuvių gyvenamų žemių pakraščiuose, ten, kur jos buvo viduriniais amžiais. Tai, kad jos išsidėsčiusios pakraštyje, sukelia mintį apie jų priverstinę kilmę, pvz., belaisvių apgyvendinimo vietos. Kadangi apie lietuvių žygius į estų žemes teko girdėti tik XIII a. (1212, 1262, 1269 m.), tai atsiradusias gyvenvietes Norovos tipo pavadinimais lietuviškų žemių pakraščiuose privalu datuoti XIII amžiumi.

VAKARINIŲ BALTŲ GYVENVIETĖS LIETUVOJE

Voluinės metraštis apie 1276 m. pateikia žinią, kad į Lietuvą atvyko prūsų žmonės: „Atėję prūsai pas Traidenį iš savo žemės per vokiečių nevalią"[30]. Kai kryžiuočiai jau buvo bebaigią visiškai išnaikinti prūsus, dalis šios šalies gyventojų pasislėpė Lietuvoje. Traidenis, kaip teigia metraštis, vienus apgyvendino Gardine[31], o kitus — Slonime (ir šio valsčiaus teritorijoje). Tai sukėlė Haličo kunigaikščių Vladimiro Vasilkovičiaus ir Levo Danilovičiaus nerimą. Tad nutarė jiedu išstumti atvykėlius iš žemių, kurias laikė savo tėvonija, nors tos žemės, matyt, tuo metu priklausė Lietuvai. Taigi nusiuntė jie kariuomenę į Slonimą ir paėmė jį. Toji akcija sukėlė Traidenio norą atkeršyti, ir nusiuntė jis savo brolį Sirpautą (Sirpoutja), o tasai kariavo „prie Kamene" (prie Lietuvos Kameneco ar prie Kašyrų Kamenio?). Vladimiras išsirengė dar kartą ir „paėmė iš jo Tureiską prie Nemuno ir kaimus prie jo paėmė"[32]. Įdomu, ar rusinų atakuotame panemunės Tureiske ir aplinkiniuose kaimuose nebuvo Traidenis apgyvendi-

nęs prūsų žmonių? Ar Traidenis nebuvo įkurdinęs prūsų taip pat ir kitose savo valstybės vietose, ne tik Gardine ir Slonime, kur, tiesą sakant, dabar nėra prūsų pėdsakų? Juk tokiu pėdsaku negalima laikyti Pruskos kaimo senajame Gardino paviete, kadangi kaimo pavadinimas kilęs iš Pruskos upės, tekančios prūsų pasieniu. Lietuvių ir rusų karas, kilęs dėl prūsų persikėlėlių, truko kelerius metus. 1278 m. rusai traukė į Gardiną pro Volkovyską. Kai vienas iš būrių neapdairiai atsigulė miegoti, „prūsai ir bartai, išjoję iš miesto (veikiausiai Volkovysko), puolė juos naktį ir išmušė juos visus, o kitus išgaudė"[33]. Karai netrukus po to liovėsi, o Vladimiras ir Traidenis „pradėjo būti didelėje meilėje". Bet ar Traidenis išgelbėjo prūsus, kuriems grėsė išnaikinimas karo apimtose žemėse? Įdomu, kad *Prūselių* tipo kaimų pavadinimų nėra ten, kur jų galima būtų tikėtis — pietinėje Lietuvos dalyje, į kurią prūsai akivaizdžiai buvo pasukę, o Traidenis įkūrė juos Gardine, Slonime ir Volkovyske. Pietinėje Lietuvoje egzistuoja metraščių paminėtas *Bortewe* — galbūt dalį prūsų Traidenis nusiuntė į kitas savo žemių vietas. *Prūselių* tipo (slav. *Prusele*) pavadinimų yra šiaurinėje Lietuvoje: Rokiškio rajone — 2, Vabalninko — 2, taip pat ir Žemaitijoje yra 2 kaimai tokiu pavadinimu[34]. Užnemunės Lietuvoje, senosiose jotvingių žemėse, yra *Prūseliai* Šakių rajone, *Prūsokai* netoli Kazlų Rūdos, *Prūsiškės* prie Vievio ir dar vienas tokio pat pavadinimo — *Prūsiškiai* — kaimas netoli Marijampolės. Bet ar tos gyvenvietės nėra atsiradusios vėlesniais laikais, iš lietuvių ir kryžiuočių karų meto, kitaip tariant, prieš 1422 m.? Baltarusijoje, netgi prie Bobruisko, Borisovo ir Slucko, esantys penki kaimai *Prūsų* tipo pavadinimais[35] veikiausiai atsirado XIV a. ar XV a. pradžioje, kai čia buvo apgyvendinti belaisviai, nes kitaip prūsų egzistavimą Baltarusijos gilumoje būtų sunku paaiškinti.

Dabartinės Lietuvos teritorijoje yra žinoma 11 gyvenviečių, pavadintų *Barčiais*. Jie yra likę po tų Traidenio „bartų", kurie, kaip regime, atsirado ne tik Volkovyske. „Geografijos žodyno" (lenkų kalba) duomenimis, XIX a. pabaigoje etnografinės Lietuvos teritorijoje *Barčių, Bartelių* tipo pavadinimų buvo ne mažiau kaip 21[36]. Būdinga

yra tai, kad tokių pavadinimų nėra į pietus nuo Nemuno, Rusijoje, ir tai reikėtų manyti esant karinės Haličo kunigaikščių 1276—1277 m. akcijos rezultatą, kai jie išnaikino prūsų pabėgėlių gyvenvietes savo pašonėje. Prūsų kaimų daugiausia yra buvę ties Nemuno vidurupiu ir Neries žemupiu. Senajame Seinų paviete buvo 4 Barčiai, Trakų — 4, Lydos — 3, Ašmenos — 3 kaimai tuo pavadinimu. Toliausiai į vakarus buvo Barčiai netoli Šaukėnų[37], Žemaitijoje, o rytuose šio pavadinimo gyvenvietės randamos prie Rubeževičių, į vakarus nuo Minsko, tartum prie lietuvių žemių rytinio pakraščio ribos. Tolimoje praeityje bartų gyvenviečių Lietuvoje buvo daugiau. XV a. pab. ir XVI a. pr. šaltiniai pateikia žinių apie bartų kaimus — *Grebelninkus* ir *Poroščius*, apie *Barčius* prie Gelvonų netoli Kernavės, prie Ašužos ir Perlamo Perlojos valsčiuje, netoli Medininkų[38]. Traidenio paliepimu Lietuvoje apsigyvenusių bartų įsikūrimas sutampa, anot metraščių žinių apie bartus 1278 m., su šio valdovo valdymo laikais. Bent jau nėra pagrindo bartų gyvenvietes datuoti vėlesniu laikotarpiu.

Ši prūsų gentis įsikūrė ne tik pavieniais, retais kaimais. Iš 1494 ir 1503 m. mus pasiekusios žinutės apie „Barčių valsčių" ir „Barčių pavietą" ties Pelesos upe, o 1493 m. buvo paminėtas ir „Barčių vietininkas"[39]. Tą Barčių valsčių galima sutapatinti su vėliau egzistavusia „Barčių seniūnija", apie kurią žinoma iš 1765 m. surašymo. Toji seniūnija susikūrė iš keturių (Pelesos, Skalvių, Gardino ir Panemunės) vaitysčių. Ar visoje toje nemažoje teritorijoje praeityje gyveno vien tik bartai? Skalvių vaitystėje, apie kurią kalbama atskirai kitoje straipsnio dalyje, bartai negyveno. Bartiškąja reikia pripažinti pirmiausia Pelesos vaitystę, kadangi Barčių valsčius buvo įsikūręs prie Pelesos upės. Svarbi nuoroda, kuria reikia remtis kalbant apie Panemunės vaitystės žmonių kilmę,— tai *Borc Tureisko* gyvenvietė (veikiausiai 1765 m. surašymo Tureiskas) ir *Borciakai* į šiaurę nuo Mineitovičių prie Žaludko (šis kaimas turbūt priklausė Panemunės vaitystei). 1765 m. toji vaitystė apėmė Tureiską, Jaselevičius, Toločkas, Piparonis ir Mineitovičius (žemėlapyje: Minotovičiai). Panemunės Tureiskas anuomet seniūnijai nepriklausė, tačiau galimas dalykas, jog kažkada priklau-

sęs. Rusai apie 1277 m. negrasino Tureiskui ar kokiam kitam žemių pakraščiui, jų išpuolis buvo tiesiogiai nukreiptas prieš ateivius prūsus. Tačiau nors aplinkiniai Tureisko kaimai ir buvo nukariauti, bartai iš ten nebuvo išvaryti. Ar bartai buvo įsikūrę ir Gardino vaitystėje — sunku dabar atsakyti teigiamai[40].

Bartų įsikūrimo vieta yra itin būdinga, tačiau, tiesą sakant, ji apima tik pietinę, Panemunės ir Panerio Lietuvą; čia kiek vėliau įsikūrė jotvingiai, kurie pabėgo iš savo tėvynės nuo kryžiuočių ir pasidavė Lietuvos valstybės globai. Bartai buvo apgyvendinti daugiausia ties Nemuno vidurupiu, Neries žemupiu, Merkiu. Atsitiktinai ar ne jie ten įkurdinti? Anot Žygimanto Augusto 1557 m. išleisto Valakų įstatymo, bartai „turėjo kitokius darbus nei kiti mūsų valdiniai". Jie mokėjo pagal įstatymą ir turbūt senu papročiu tik činšą ir duoklę, jiems nereikėjo eiti baudžiavos ir lažo. Toliau Valakų įstatyme aiškinama, kodėl bartams yra šitaip palengvinti sunkūs darbai: „o kai jiems į karą eiti liepsim, jie privalo tuos metus turėti laisvus nuo visų mokesčių, o tiltus jie neprivalomus turi grįsti, o už tai jiems nuolaidą mūsų činšuose liepsim daryti pagal mūsų valią"[41]. Be „neprivalomų" tiltų, turbūt jie turėjo, kaip nesunku suvokti, grįsti „privalomus" tiltus. Tai buvo nuo seno bartų pareiga, tai rodo ir 1486 m. karaliaus Kazimiero Jogailaičio laiškas. „Kopaševičiaus sūnui buvo įsakyta: privalo pagelbėti Kaune mūsų žmonėms bartams. Dėl to, kad jis tiems žmonėms duotų medžio tiltui į Kauną iš savo girių prie Nemuno, kiek tik reikės"[42]. Galima sakyti, kad tiltų statyba buvo tradicinė bartų prievolė, speciali jų profesinė tarnyba. Ši jų prievolė aiškiai nusakoma 1547 m. karaliaus potvarkyje; čia prie geriausių tarnybų priskiriamas ir bartų darbas: „Bartai, kurie, eidami prieš kariuomenę, karo metu tiltus renčia"[43]. Ilgainiui pačių bartų etnonimas tapo Lietuvoje profesijos pavadinimu: bartai (barčiai) yra tiltų statytojai, tiltininkai.

XVI a. vidurio šaltiniai jau traktuoja bartus ne kaip tautinę, o kaip profesinę grupę. Taikliai bartai apibūdinti taip pat ir XIX a. viduryje: „tas pats, kaip šiandien pontonininkai"[44]. Posakis „bartas bartelis" iki šiol gyvuoja

Baltarusijos Rodūnios rajono gyventojų kalboje, kitaip tariant, senosios Barčių seniūnijos žemėse, ir reiškia „miškų gyventoją"[45], taigi antrą kartą šis žodis pakeitė savo prasmę.

Atsižvelgdami į tai, kad bartai buvo apgyvendinti prie trijų pagrindinių pietų Lietuvos upių, prieiname išvadą, kad tai padaryta neatsitiktinai. Bartai, kaip tiltų statytojai, buvo Traidenio (arba ir jo įpėdinių) specialiai apgyvendinti arčiau svarbiausių perkėlų prie Oršos ir Tureisko per Nemuną, prie Perlamo ir Veisiejų — per Nemuną į Prūsus, per Nerį ties Širvintomis ir Gelvonais, galiausiai — per Merkį ties Varėna, Medininkais ir Trakais. Bartai daug nusipelnė Lietuvos ūkio ir karo istorijai, skirdami savo profesinius sugebėjimus naujai, mielai tėvynei.

1278—1283 m. kryžiuočiai visiškai išnaikino jotvingius ir nuniokojo jų žemes. Dalis šio krašto gyventojų prievarta buvo iškeldinti į Prūsiją, o kiti gelbėjosi bėgdami į lietuvių valdas, į Lietuvos ir jai priklausančias vakarines Rusios žemes. Kryžiuočių kronikininkas Dusburgietis triskart apie 1280, 1283 m. praneša apie jotvingių egzodą į Rusią ir Lietuvą ir baigia savo informaciją žodžiais: „et sic terra Sudovie usque in presentem diem remanet desolata"[46]— „ir šitaip Sūduvos žemė iki šios dienos lieka tuščia." Slavų — lenkų ir baltarusių — žemėse jotvingių išeivių gyvenamos vietovės turi *Jatvezio, Jatvesko* pavadinimus, jų iš viso yra 15. Lietuvoje jotvingių kaimai prisiimdavo *Dainavos* vardą (slav. *Dojnovo, Dejnovo*) veikiausiai dėl to, kad šį pavadinimą, būdingą tik vienai prie pat Lietuvos esančiai jotvingių žemei, jie suteikė visai Jotvingijai. Kitos jotvingių genties — *Sudavia, Suduva* — pavadinimas lietuvių buvo nevartojamas, dėl to bandymas kvalifikuoti gyvenvietes su šaknimi *sud-* (*dain-*) kaip jotvingių kilmės nėra įtikinantis [47]. *Dainavos* tipo gyvenamųjų vietovių Lietuvos teritorijoje ir kaimyninėse artimiausiose rusiškose žemėse, kaip tai patvirtino Aleksandras Kaminskis, buvo 28. 1959 m. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos vietovardžių sąraše pažymima: 9 (9) *Dainava* vadinamos vietovės, 3 (4) — *Dainavėle*, 2 (2) — *Dainaviškiais*, kartu paėmus — 14 (15) kaimų,

visi Pietų Lietuvos teritorijoje, net iki pat Minsko. Daugiausia jų yra susikaupę tarp Alytaus — kaip senovinės Jotvingijos pasienio miesto — ir Vyšniavo. *Jatvezio* tipo gyvenvietės yra įsikūrusios į pietus nuo Nemuno, išskyrus Jatveską prie Ščiučino[48], tai rodo, kad tuo metu dešiniajame Nemuno krante rusiškos gyvenvietės buvo pasistūmėjusios. Nemunas nustatė ryškią pasienio ribą tarp gyvenviečių su *Dainavos* tipo pavadinimu ir *Jatveziais* pasivadinusių gyvenviečių, ši upės linija padeda nustatyti to laikotarpio lietuvių ir rusų gyvenamų žemių ribas. Teritorija tarp vietovių su *Dainavos* ir *Jatvezio* pavadinimais tiesiogiai apibrėžia pasienio ribą tarp lietuvių bei rusų kilmės gyventojų XIII a. pabaigoje ir — tikriausiai visiškai tokią pat — XIV amžiuje. Šitaip *Dainava* ir *Jatvezis* yra labai vertinga medžiaga tyrinėjant viduramžių lietuvių ir rusų etninės ribos problemą, kurios išaiškinti nepadėjo rašytiniai šaltiniai. Šie vietovardžiai istorijai yra vertingi tuo, kad juos galima tiksliau datuoti: 1283 m. yra ribiniai, iki jų ir atsirado šie vietovardžiai. Tačiau šių toponimų vertę nepakankamai įvertino Kaminskis, etninę rusų ir lietuvių ribą XIII a. nubrėžęs ne per Nemuną, kaip rodė patys pavadinimai, bet jotvingių gyvenamoje juostoje[49], taigi ne ties paribiu, o lietuvių gyvenamų žemių viduryje.

Jeigu teisinga pasirodytų prielaida, kad Dainavos gyventojo vardas buvo *dainys*, kartu prie jotvingių vietovardžių Lietuvoje galima būtų priskirti bent jau 14 *Dainių* ir 2 *Dainiškius*[50].

Didokas jotvingių išeivių antplūdis į pietinę Lietuvą kelia klausimą, ar nepadarė jie kokio nors ryškesnio poveikio, bet ne tiek lietuvių kultūrai, kuri tuo metu turbūt ne itin skyrėsi nuo jotvingių, kiek lietuvių kalbai. Iki šiol mokslas disponavo neįtikėtinai menkomis jotvingių kalbos liekanomis, kurias sudarė vos 38 asmenvardžiai ir 26 vietovardžiai (su vandenvardžiais)[51]. Tad verta nurodyti kitą kalbinę jotvingių kalbos medžiagą; tai yra šeši Jatvesko kaimo valstiečių vardai (daroma prielaida, kad iš Ščiučino apylinkių) iš XV a. antrosios pusės: Mejszto, S'kodis, Korwelis, Zwikonis, Swirpli, Monejko[52]. Išliko ir Ščiučino Jatvesko gyventojų vardų sąrašas iš 1555 m.

ir Jatvezio (vadinto ir Dainava) prie Zietelos iš 1580 m.[53] Jų yra bemaž 40 vardų (daugiausia tėvavardžių), skambančių baltiškai [54], todėl baltistams verta jais pasidomėti. Tokia egzistuojanti visiškai atskirta nuo tėvų žemės lietuvybės sala, jotvingių gyvenvietė, įsikūrusi į pietus nuo Nemuno,— Zietela verčia atkreipti dėmesį į senuosius jos gyventojų vardus ir į tas kalbos ypatybes, kurios rodo jotvingių tarmės įtaką.

Šalia prūsų, bartų ir Dainavos gyventojų Lietuvos teritorijoje galima nurodyti dar vieną vakarų baltų persikėlėlių bangą. Juk 1387 m. Vladislovas Jogaila savo privilegijoje, kuri duota broliui Skirgailai, mini prūsų *Skalvą*. Karalius paskyrė Skirgailai: „o prie Trakų toji vieta palei Vokės upę iki senos ribos, o Vilijos upe žemyn taip pat iki senos ribos, tik be Žeimių ir Kulvos. O į šitą pusę — palei Skalvą Rodūnios miestas ir visas tas valsčius su visom tarnybom, visi žmonės ir kaimai ir visoks pelnas"[55]. Visa ši teksto ištrauka, išvardinanti Trakų ir Vilniaus kunigaikštysčių sienas, būtų visiškai aiški, jeigu ne apibrėžimas „palei Skalvą" („po Skolwu"). Kadangi, aprašant ribas, pirmiausia buvo paminėtos upės, vienas iš leidėjų, taip pat kruopštus šios privilegijos tyrinėtojas Janas Jakubovskis nutarė, kad toji paslaptingoji *Skalva* taip pat reiškia upę. Nerasdamas panašaus pavadinimo aprašytoje teritorijoje, pataisė tekstą: „palei Žižvą" („po Žiżwu"), t. y. Žižmą[56]. O šitoks šaltinio taisymas yra visiškai nebūtinas. Iš 1385 m. kryžiuočių „Wegeberichte" sužinome apie žmones — „senius skalvius", gyvenančius už dviejų mylių nuo Užubalio: „Skalewo, do wonen ouch die Schalwen", (Skaleva, ten gyveno ir skalviai), toliau yra Pelesos upė, o iš Skalevos — dvi mylios iki Rodūnios[57]. Tad nekyla abejonių, kad abu šaltiniai — Jogailos privilegija ir „Wegeberichte", kildinami iš to paties laikotarpio, pasakoja apie tą patį: apie *skalvių* gyvenvietes Rodūnios apylinkėse. Kryžiuočių apžvalga ne tik apibrėžia gyvenamosios vietovės įkūrimo vietą, bet kartu ir paaiškina, iš kur skalviai ten atsiradę. Mat pasakoja, jog skalviai tarp Užubalio ir Rodūnios „die czu Ragnith (Ragneta) wurden gefangen"[58] (jie prie Ragainės buvo paimti į nelaisvę). Vadinasi, tai buvo belaisviai, išsivesti

per vieną lietuvių žygį į Ordino prūsiškas valdas. Galima netgi nustatyti itin tikslų laiką, kada jie buvo apgyvendinti prie Rodūnios. Taigi 1365 m. Kęstutis ir Algirdas su kitais lietuvių kunigaikščiais surengė galingą žygį į Ragainės apylinkes, niokodami taip pat ir "terram Schalwischcensem". Pasidavė tada lietuviams, kaip su skausmu aprašo kryžiuočių kronikininkas Vygandas Marburgietis kronikoje, apie 800 abiejų lyčių žmonių, ir tuos lietuviai nusivedė kartu „ad patriam"[59]. Būtent šie žmonės turėjo būti nuvesti prie Rodūnios.

Bet kryžiuočių kronikos skiria dvi *skalvių* grupes Lietuvoje. Pasakodamos apie tuos skalvius, kurie gyveno prie Šalčininkų ir kažkur prie Dzitvos upės, nusako juos žodžiais „die alden Schalwen"[60] (*senieji skalviai*), tarsi skirdamos nuo „ouch die Schalwen" — *žmonių iš Skalvos* vietovės (šiuo metu neegzistuojančios). Tad galima akivaizdžiai tvirtinti, kad skalvių gyvenamosios vietovės atsirado Lietuvoje iki 1365 metų. 1364 m. Vygandas užrašė, jog anuomet Kęstutis išsiuntė „150 Lithwanos de villa Scholowen vulgariter pro custodia viarum" (150 lietuvių iš Skalvių kaimo, kaip paprastai, saugoti kelių), tačiau kryžiuočiai išvaikė tą būrį[61]. Akivaizdu, kad tai nebuvo Rodūnios skalviai, nes jie buvo čia apgyvendinti tik po metų, be to, Rodūnios skalviai nepriklausė Kęstučio kunigaikštystei, kaip paaiškėja iš 1387 m. Jogailos privilegijos Skirgailai. Apie 1381 m. Vygandas pamini kaimą — „Schalwen prope Pastow" (liet. Paštuva) — *Skalvą* netoli Paštuvos, kurią tada kryžiuočiai sunaikino[62]. O Paštuvos vietovė ir valsčius buvo dešiniajame Nemuno krante į vakarus nuo Nevėžio žiočių. Tad XIV a. antrojoje pusėje egzistavo mažiausiai du skalvių gyvenamų vietų centrai Lietuvoje, o galbūt jų buvo ir daugiau, kadangi žinoma apie skalvius, gyvenančius prie Šalčininkų. Šalčininkų skalvių pėdsakų rasti nepavyko, tačiau galima teigti XVII—XVIII a. prie Rodūnios egzistavus Skalvių vaitystę, priklausiusią Barčių seniūnijai. 1637 m. „Skalvių vaitystė" (kaimai: Nowe Wygany, Jatolty, Dubiny, Skirejki), „nesilaikydama šios paskutinės revizijos, kitų vaitysčių ir kaimų, šiame Barčių valsčiuje esančių, pavyzdžių, sukėlė riaušes, duoklės iki šiol neatidavė"[63]. Barčių seniū-

nijos 1765 m. surašymo duomenimis, Skalvių vaitystei priklausė šie kaimai: „Wigony, Smilginie, Dubinie, Skirejki, Orle, Połojkiszki, Kurki ir Korkoldy"[64]. Jie buvo užėmę senojo Rodūnios pavieto pietinę dalį ir sudarė vientisą gyvenviečių kompleksą[65]. Be abejonės, apgyvendino čia juos Algirdas po 1365 m. žygio į Ragainę. Skalviai įsikūrė tuščioje teritorijoje, pavertę jos dalį įdirbtos žemės „sala". Kitą artimiausią didžiulės Rodūnios dykynės dalį buvo užėmę anksčiau — apie 1278 m.— skalvių kaimynai bartai. Susidaro įspūdis, kad visa XVIII a. išsiplėtusi Barčių seniūnija, apimanti 22 kaimus, atsirado 1278 ir 1365 m. čia apgyvendinus bartus ir skalvius, kurie užėmė nemažą plotą tarp Dzitvos ir Bartašiūnkos (taip pat bartų pėdsakas, nes vardas upei jų yra duotas).

Tyrinėjant vakarų baltų gyvenamų vietų Lietuvoje geografiją, išplaukia išvada, kad jie daugiausia buvo susitelkę pietinėje Lietuvoje, tačiau ne tik ten, ir vyko tai trimis bangomis — prūsų, bartų ir jotvingių tarp 1276 ir 1283, o ketvirta, dviejų fazių — skalvių banga — iki 1364 m. ir 1365-aisiais. Vakarų baltų kolonijos buvo gana uždaros, kadangi sudarė didesnes apgyventas salas negu Barčių valsčius ir Skalvių vaitystė. Tačiau dalis bartų — ir turbūt visi jotvingiai ir prūsai — apsigyveno atskirai po vieną, izoliuotose gyvenvietėse tarp lietuvių. Bartai, prūsai, jotvingiai ir skalviai, keturios vakarų baltų gyventojų gentys, buvo apgyvendintos ties Nemuno vidurupiu ir prie jo intakų nuo Paštuvos iki pat Minsko esančiame plote. Jeigu suskaičiuotume Lietuvoje įsikūrusių vakarinių baltų kilmės gyventojus, remdamiesi etnoniminių gyvenviečių skaičiumi, vakarų baltų indėlis į viduramžių Lietuvos vystymosi procesą būtų labai kuklus. Tačiau yra žinoma, kad ne visos vakarinių lietuvių brolių kolonijos pasirinkdavo gentinės kilmės pavadinimus. Įrodymu gali būti 1379 m. Gardino ir Perlojos sienų aprašymas. Tarp Užubalio ir Astrynos yra nurodyta, kad „das Grosedorf do di Sudowin sitczen" (Dideliame kaime sūduviai įsikūrę)[66]. Juk buvo įsikūrę jotvingiai „Vielkie Sielo" — Didžiajame Kaime (galbūt tai yra Velikoje Selo prie Žaludko?), tačiau kaimas nebuvo vadinamas Dainava. Rodūnios skalvių skaičių gali padėti nustatyti Vygando informacija apie tai, kad nuo Ragainės lietuviai išsivedė 800 žmonių,

anksčiau — veikiausiai dar kelis šimtus. Visos keturios grupės — bartai, prūsai, jotvingiai ir skalviai,— įsikūrę Lietuvoje, turėjo sudaryti ne mažiau kaip 5 tūkstančius žmonių. O tai jau gerokos pajėgos viduramžių Lietuvai.

Vakarų baltų kilmės žmonės, kad ir kokios būtų jų atvykimo aplinkybės ir metas, neįgijo Lietuvoje skirtingos visuomeninės padėties ir naudojosi visomis teisėmis to krašto, kuriame gyveno. Iš pradžių jie buvo priklausomi nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, XV a. ir vėliau jie buvo Lietuvos didžiūnams suteikiamų dovanų objektas. Geriau už kitus įsikūrė bartai; Didžiosios Kunigaikštystės žemėse jie ilgiausiai išlaikė savo etninius skirtumus per ypatingą tiltininkų tarnybą. Į bajorų luomą Lietuvoje pateko veikiausiai tik tie, kurie didžiūno vardą buvo „atsinešę“ iš savo tėvynės[67].

Kalbotyros literatūroje jau yra atkreiptas dėmesys, kad kalbos ypatybė, kai nepalataliniai atviri priebalsiai — šnypščiamieji *š, ž* virsta į *s', z'*, yra būdinga lietuvių kalbinės teritorijos pietinėms tarmėms. Toji teritorija pasižymi dar viena ypatybe — palataliniai (gomuriniai) priebalsiai *t', d'* yra keičiami į *k', g'*. Žymus lenkų lituanistas Ježis Otrembskis iškėlė mintį, kad „tuos pakitimus reikia sieti su senuoju čia gyvenusių jotvingių substratu“[68]. Mokslininkas dar nežinojo, kad daug prūsų kilmės žmonių migravo į šį Pietų Lietuvos plotą, tačiau naujausia literatūra jau pripažįsta prūsų įtaką lietuvių kalbos tarmėms, o ypač izoliuotam Zietelos dialektui[69].

Iš kitų genčių bei etninių grupių žodžių kilusių Lietuvos vietovardžių pavadinimų chronologijos ir geografijos tyrinėjimai pateikia naujų XIII—XIV a. Lietuvos istorijos faktų. Jie užpildo ne vieną rašytinių šaltinių spragą, kadangi teikia svarbios informacijos ne tik apie lietuvių karinius žygius prieš savo kaimynus, bet ir apie kolonistų apgyvendinimą, ypač ties lietuvių ir rusų sandūros vieta prie Nemuno vidurupio. Šie nauji faktai, kuriuos atrasti padėjo lietuvių etninių žemių toponimai, gali tapti tolesnių istorijos, etnografijos ir kalbotyros sričių tyrinėjimų pagrindu.

Daugumos etnonimininių gyvenviečių susitelkimas pietinėje Lietuvos dalyje (daugiausia jos pakraščiuose, pasieniuose) leidžia nusakyti tikslingą organizacinę Lietu-

vos valstybės veiklą: tose periferinėse teritorijose buvo apgyvendinami iš kaimyninių kraštų į nelaisvę paimti žmonės, taip pat jotvingių ir prūsų išeiviai, kurie įvaldė tyrus, sustiprino Lietuvos ūkį.

1972 m.

---

[1] *Łowmiański H.* Początki Polski. Warszawa, 1964. T. 2. S. 46, 92.

[2] *Гринблат М.* К вопросу об участии литовцев в этногенезе белоруссов // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. М., 1959. С. 541—542 ir žemėlapis (p. 525). Ši tezė nėra nauja, nes autorius pritaria išvadoms, kurias padarė N. Barsova (*Барсова Н.* Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885. Вып. 2. С. 237). M. Grinblato išvados kartu su žemėlapiu pateko į enciklopedinį leidinį: *Kviklys B.* Mūsų Lietuva. Boston, 1964. T. 1. P. 22—23. Panašiai mano ir V. Sedovas (*Седов В.* Ятвяжские древности в Литве // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Ser. A. 1 (26). V., 1968. P. 179): „Asimiliacijos eigoje kažkurį laiką išliko atskirų jotvingių gyvenviečių salelės, kurių pėdsakai yra iki šiol išlikę Jotvingių, Sūduvos, Dainavos tipo pavadinimai". Tačiau autorius daro prielaidą, kad ten šie pavadinimai atsirado ne jotvingių gyvenamoje teritorijoje, o per pabėgėlius.

[3] Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas 1959 m. vasario 1 dienai. V., 1959. P. 609—1024; Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas. V., 1976. T. 2.

Šios studijos pagrindas yra šiuolaikiniai vietovardžiai iš 1959 ir 1976 m. Lietuvos vietovardžių suvestinių. Paribio, baltarusiškoms teritorijoms panaudoti „Geografijos žodyno" („Słownik geograficzny") duomenys iš XIX a. pab. ir XX a. pr. Šių suvestinių informacija buvo lyginta su senoviniais (1859 m. V. Chžanovskio) ir šiuolaikiniais žemėlapiais, kurių masteliai nuo 1:300 000 iki 1:100 000. Nagrinėjant įtraukta XVI ir vėlesnių amžių medžiaga. Duomenų buvo panaudota nedaug, nes jie buvo atsitiktiniai, tad visa tai tiek turi reikšmės etnoniminiams tyrinėjimams, kiek įrodo tą pavadinimų grupę tebeegzistuojant, tačiau jokiu būdu negali būti panaudota nustatant ankstesniųjų epochų šių vietovardžių skaičių. Tyrinėjimų objektu tapo tik seniausieji pavadinimai, siekiantys XIII ir XIV a., kadangi jie yra vertingiausia medžiaga studijuojant Lietuvos viduramžius. Vėlesnės kilmės pavadinimai, tokie kaip Totoriškiai, Maskoliškiai, gali būti atskirų studijų objektai.

[4] Etimologijos klausimais žr.: *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1966. H. 3. S. 174. „Das Wort bezeichnete ursprünglich die Goten, dann die Weissrussen" (šiuo žodžiu iš pradžių buvo vadinami gotai, paskui — baltarusiai).

[5] Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. Kraków, 1932—1948. T. 1. (1387—1507). Nr. 311, 347 (1478 ir 1486 m.).

[6] Ten pat. Nr. 265 (1470 m.).

[7] *Ochmański J.* Pogranicze litewsko-krywickie w epoce plemiennej // Przegląd historyczny. 1970. T. 61. S. 185.

[8] I. Sprogis (*Спрогис И.* Географический словарь древней жомойтской земли XVI столетия. Вильна, 1888. С. 114) išvardija tris Žemygalas Žemaitijoje: sritį ir lauką netoli Viduklės, taip pat ir du kaimus prie Ariogalos ir Raseinių (pastarasis nenurodytas 1959 m. žinyne).

[9] Livländische Reimchronik. Padeborn, 1876. S. 260 (eil. 11404): „die anderen (Semgallen.— *J. O.*) vuren uf in heil zu Lettowen in daz lant" (kiti (žiemgaliai.— *J. O.*) persikėlė sveiki pas lietuvius į jų žemę); eil. 11499: „kein Lettowen sie karten hin" (lietuviai jų negrąžino).

[10] *Dusburg P.* Cronica terrae Prussiae // Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1861. T. 1. P. 189, 602.

[11] Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje // Tekstai. Kaunas, 1941. T. 1. P. 208. Nr. 6 (1592 m.). Ankstesnės žinios apie šią Žemygalą kildinamos iš 1556 m. (žr.: Ten pat. P. 256. Nr. 80). 1595 m. išmainyta „Žemygaloje" 3 gyventojai, net „Žemygalos lauke dvi tuščios vietos"; Акты, издаваемые Виленскою археграфическою коммисьею. Вильна, 1887. Т. 14. С. 523. Visos šios žinios apie tą pačią Žemygalą.

[12] *Łowmiański H.* *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa* litewskiego. Wilno, 1931. T. 1. S. 101—104.

[13] Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1863. T. 2. (P. 679. Skilt. 29).

[14] Seniausia nuoroda apie Latvijos kaimą Lietuvoje yra atsiradusi 1527 m.; *toji vietovė buvo kažkur šiaurinėje Lietuvoje.*

[15] Istorijos archyvas. Kaunas, 1934. T. 1. P. 146.

[16] Pernelyg išpūstas lenkiškų šaltinių žinias apie lietuvių išsivestus lenkų belaisvius pateikė V. Abrahamas (*Abraham W.* Polska a chrzest Litwy // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914. S. 13—14).

[17] Akta unii Polski z Litwą, 1385—1791. Kraków, 1932. Nr. 1. S. 2. Vertimas į lenkų kalbą: *Koneczny F.* Dzieje Litwy i Rusi przed unią z Polską // Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej. Kraków, 1924. Z. 22. S. 2.

[18] Lenkų belaisvių gyvenviečių chronologiją gali paliudyti taip pat ir 1445 m. egzistavęs Ščiučino „Ljadsk" (Leckas; 8 indiktas reiškia 1445 m., nes šio rašto dokumentų sąraše Kazimieras Jogailaitis pavadintas tik „didžiuoju kunigaikščiu", bet ne karaliumi, o juo tapo 1447 m.). Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897. № 2. С. 53.

[19] *Kryczyński S.* Tatarzy litewscy. Warszawa, 1938; *Dziadulewicz S.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Wilno, 1929; *Szyszman A.* Osadnictwo karaimskie i tatarskie na ziemiach W. Ks. Litewskiego. Wilno, 1936.

[20] Полное собрание русских летописей. М., 1962. Т. 1. С. 11: Norova; Т. 2. С. 8: Neroma.

[21] *Łowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1932. T. 2. S. 258; *to paties.* Początki Polski. Warszawa, 1973. T. 5. S. 17—18; *to paties.* Geneza ziemi połockiej // Z polskich studiów slawistycznych (Ser. 3. Historia). Warszawa, 1968. S. 21.

[22] *Pašuta V.* Lietuvos valstybės susidarymas. V., 1971. P. 247.

[23] Cituota iš: *Bielenstein A.* Die Grenzen des lettischen Volksstämmes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII Jh. Petersburg, 1892. S. 29 (pastaba 1).

[24] Новгородская первая летопись. М., 1950. С. 88.
[25] Псковские летописи. М., 1955. Т. 2. С. 99.
[26] Ten pat. P. 53.
[27] Ten pat. P. 156.
[28] Ten pat. P. 68.
[29] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa, 1885. T. 6. S. 906, 917, 918; Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas. P. 826, 834.
[30] Полное собрание русских летописей. Т. 2. С. 874.
[31] Metraščio informaciją apie bartus Gardine patvirtina P. Dusburgiečio pranešimas (Min. veik. P. 147—148): 1284 m. kryžiuočiai puolė Gardiną, tada „quidam Barthenses, qui ultimo de Pogesania fugerunt, cum Lethowinis congregato exercitu processerunt contra Poloniam". Kitais žodžiais tariant, po žygio į Lenkiją bartai Numo ir Dersko įkalbėjo „Omnes Barthenses" (visus bartus) užpulti lietuvius ir grįžti į Prūsiją, kur juos priėmė kryžiuočiai. Tai paaiškina, kodėl vėliau Gardine ir jo apylinkėse nėra likę bartų pėdsakų.
[32] Полное собрание русских летописей. Т. 2. С. 874.
[33] Ten pat. P. 877.
[34] I. Sprogis (Min. veik. P. 263) žino tik apie Prūsus Gandingos valsčiuje. „Geografijos žodynas" (1888. T. 9. P. 80) sumini Prūselius Telšių ir Šakių pavietuose, 2 Prūselių kaimus Novoaleksandrovo (Ežerėliai) ir Panevėžio pavietuose, Prūseliukus Čedasų gminoje (ten pat. T. 15. Sąs. 2. P. 518). Yra taip pat Prūsai į vakarus nuo Mosėdžio ir Prūsai prie Cimkovičių (žr. žemėlapį).
[35] Słownik geograficzny. T. 9. S. 85.
[36] Tai yra šios gyvenvietės: Barteliai prie Veisiejų, Barteliai Trakų paviete (dabart. Barčiai — *Vert. past.*), Barčionys Kauno paviete, Barteliai prie Varėnos, Barčiai prie Leipūnų (?), Barčiai prie Metelių, Barčiai prie Žaslių, Barčiai prie Mikniškių, Barčiai prie Šaukėnų, Barčiai prie Širvintų, Barčiškiai Panevėžio paviete, Barčiūnai prie Seirijų, Bartelìškė prie Drisvėtų (?), Barteniškiai Ašmenos paviete, Borc Tureiskas, Borciakai Lydos paviete, Borciai prie Rubeževičių, Borciai prie Klevicos, Barčiškis Ukmergės paviete, Barteliai prie Kaniavos, Borteliai Ašmenos paviete (Słownik geograficzny. 1880. T. 1. S. 106, 329; T. 15. Z. 1. S. 84, 85, 87, 199, 200, 216). „Geografijos žodynas" nemini dviejų Barčių kaimų Lazdijų rajone (Teizų gminoje), pažymėtų 1959 m. žinyne; *Ochmański J.* Skolwa i Borcie // Z polskich studiów slawistycznych (ser. 4; Historia). Warszawa. 1972. S. 86 (prieraš. 17). Čia atsižvelgta tik į 11 Barčių tipo gyvenviečių, taigi į pernelyg mažą skaičių.

Etnonimas *bartas* ir Barčių pavadinimai rodo, kad vienaskaita turėtų būti lietuviškai — *bartis*. Pavadinimas Barteliai (mažyb. forma) rodo taip pat egzistavus ir formą *bartas*; dėl pavadinimo Barta, tiesą sakant, neaišku. Žr. V. Toporovo veikalą „Prūsų kalba" (Прусский язык // Словарь (A-D). M., 1975. C. 199—200), kur paaiškinta, kad, be abejo, gali būti šis pavadinimas susietas su lenkų „bartnik", lietuvių „bartininku" ir lenkų „barć".
[37] I. Sprogis (Min. veik.) nežino apie Barčius Žemaitijoje, pažymi tik Bartygalą (1588 m.) Upytės paviete; žr. taip pat Опись документов

Виленского центрального архива. Вильна, 1912. Т. 8. С. 51. № 382.

[38] *Ochmański J.* Skolwa i Borcie. S. 86—87.

[39] Šios informacijos dokumentiniai šaltiniai: Ten pat. P. 85—87.

[40] 1524—1625 m. Vilniaus vaivada Albertas Goštautas gavo raštą, patvirtinantį jo pirktus laukus ir šienaujamas pievas „prie Perlamo ir Rodūnios bartų *prie savo žemių* Asavoje" (dabart. Baltarusijos terit.); Опись бумаг и документов, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. М., 1915. Т. 21. С. 343, 353. Asava ribojosi su Gardino, Skladanco, Vaikūnų, Paraisčio gyvenvietėmis. Pastaroji paminėta 1585 m. kaip Perlamo bartų kaimas (žr.: Lietuviški žodžiai. Nr. 8. P. 330) Gardino vaitystėje. Tai nuoroda, kad ir Gardino vaitystė buvo bartų vaitystė. Čia lieka nesuprantamas Perlamo ir Rodūnios bartų ryšys, kadangi tai yra gerokai viena nuo kitos nutolusios vietos.

[41] Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914. Т. 30. Стлб. 543—544.

[42] Акты Литовской Метрики. Варшава, 1896. Т. 1. С. 16.

[43] Русская историческая библиотека. Т. 30. Стлб. 616.

[44] Encyklopedia powszechna. Warszawa, 1860. T. 4. S. 121. Apie barčius neseniai rašė J. Jurginis „Lietuvos valstiečių istorijoje" (V., 1978. P. 68). Jis tvirtino (be šaltinių nuorodų), kad barčiai statė tiltus, darė plaustus, rengė perėjas ir brastas. Apie pirminį barčių priklausymą kokiai nors etninei grupei šis autorius dar sau klausimo nekėlė, matyt, J. Ochmanskio straipsnis „Skalviai ir bartai" (lenkų kalba) jam nebuvo patekęs.

[45] *Гринблат М.* Min. veik. P. 541. Tačiau T. Sudnik tvirtino, kad Pelesoje žodžiais „bartas, bartelis" patys save apibūdina vietos gyventojai. Jie prisimena, bet neaiškiai, kad yra atėję čia iš kažkokios „Barti" (T. Sudnik žodinė informacija. 1978 m. gruodžio mėn.).

[46] *Dusburg P.* Min. veik. Skyr. 211, 217, 219. P. 143, 145, 146.

[47] Šiuo požiūriu neatsižvelgta į pavadinimus, panašius į *Sudvoiškiai*, kuriuos surinko A. Kaminskis (*Kamiński A.* Jaćwież. Łódź, 1953. S. 78—79). Nėra tikras ir pavadinimas Sūdava, pažymėtas tik 1976 m. žinyne.

[48] Praeityje Ščiučino Jatveskas buvo taip pat vadinamas Dainava. Būtent Stanislovo ir Kristupo Kiškų 1614 m. privilegija Kamionkos bažnyčiai išvardija „Dainavos kaimą, nuo seno šiai parapijai priklausantį, apie 11 valakų".— Vilniaus Kapitulos fondas. Nr. 441. Skilt. 300.

[49] *Kamiński A.* Min. veik. Žemėlapis su išdėstytomis gyvenvietėmis, kurių pavadinimai kilę iš žodžio „jotvingiai".

[50] Dainavėlės kaimas (Dainowka), esantis į vakarus nuo Didžiųjų Šalčininkų, paminėtas apie 1692 m. (Lietuvos inventoriai XVII a. V., 1962. P. 374), žemėlapyje nurodytas kaip Dainiškės. Tačiau yra buvęs asmenvardis Doinis (Dainis). Žr.: *Zinkevičius Z.* Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje. V., 1977. P. 98, 132. Bet juk egzistavo baltiškoji šaknis *dain.*— Žr.: *Топоров В.* Прусский язык. Т. 1. С. 290—291. Ir tai verčia jotvingiams priskirti tik Dainavos, Dainavėlės tipo pavadinimus, o dėl Dainių, Dainiškių susilaikyti.

[51] B. Savukynas (*Савукинас Б.* К проблеме западнобалтийского субстрата в югозападной Литве // Baltistica. V., 1966. T. 1(2). P. 165—176) pridūrė prie K. Būgos ir J. Otrembskio 3 kitus ir pats nustatė 6 naujus jotvingių toponimus. Jotvingiškais, jo nuomone, reikia pripažinti lietuviškus patronimus su galūne *-yna, -ynas.* Taigi jotvingių kilmės turėtų būti ir vietovardžiai su ta galūne. Pvz., Zervyna (Zervynos), bet ne akivaizdžiai lietuviškas — Žervyna, kurios jotvingišką kilmę pripažįsta S. Karaliūnas (Pastabos dėl vardo Zervynos kilmės. V., 1964. P. 137). Tačiau lietuviškas priebalsis *ž* yra keičiamas į z ne tik jotvingių, bet ir prūsų kalbose. A. Vanagas (*Ванагас А.* К вопросу о диалектной дифференциации балтов, обитавших на территории Литвы по данным гидрономики // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Ser. A. 1(26), V., 1968) pastebi, kad hidronimai su galūne *-us*, randami tik (tai charakteringa) pietinėje Lietuvoje, yra jotvingių kilmės.

[52] Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897. № 16, 26. С. 57; № 5. С. 41. Tai seniausios „Lietuviškos metrikos" III įrašų knygos duomenys.

[53] Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссьею. Вильна, 1887. Т. 14. С. 19; Jatveskas — p. 209; Zietelos Jatvezis — p. 19, 209.

[54] Štai keli pavardžių pavyzdžiai iš Jatvezio kaimo: Giruk Naruszewicz, Gojli, Jewnielewicz, Judko Szantyrowicz, Boltruk Korzelewicz; iš Jatvesko kaimo: Żornowtowicz, Zelej Sakowicz, Bakun, Skreli, Boldewaja, Łowczus.

[55] Paskutinis šio dokumento leidimas iš originalo fotokopijos ne toks geras: vietoje *gorod* parašyta *goro*, vietoje *ljude* — *lju* (Хрестоматия по исторыи беларускай мовы. Минск, 1961. Ч. 1. С. 51).

[56] *Jakubowski J.* Opis księstwa trockiego z roku 1387 // Przegląd historiczny. 1907. T. 5. S. 45 (prierašas 1, ten pat ir dokumento tekstas).

[57] Scriptores rerum Prussicarum. T. 2. (Skilt. 82, 90).

[58] Ten pat. Skilt. 90.

[59] Ten pat. Skilt. 61. P. 549.

[60] Ten pat. Skilt. 61, 82.

[61] Ten pat. Skilt. 60. P. 548.

[62] Ten pat. P. 600.

[63] Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais. V., 1959. T. 1. P. 80—81.

[64] Feodalinių žemės valdų Lietuvoje inventorių aprašymas. V., 1963. P. 242. Nr. 688.

[65] T. Sudnik tvirtina, kad Pelesos bartai vartoja žodį *skolikas*, įvardindami savo kaimynus lietuvius (gal pirminė forma — skalvis? — *J. O.*). Tai yra ne tik šykštus, bet ir „glūpas žmogus".

[66] Codex diplomaticus prussicus. Königsberg, 1842. T. 3. Nr. 134. A. Kaminskis (Min. veik. P. 69, prierašas 78) nesugebėjo šių vietovių lokalizuoti, netgi abejojo (visiškai be pagrindo), ar jos buvo išsidėsčiusios rytiniame Nemuno krante, ar vakariniame.

[67] Dvi Kazimiero Jogailaičio dovanos iš 1440—1453 m. laikotarpio patvirtina bartų — kilmingųjų bajorų — egzistavimą: „Pierielom, Juszku

Bortinu u Bortiech że czołowiek Sotowit', a ziemlja Wizkgajłowa. Pan Pietr" Montygirdowicz, 1453 m.); „Panku, Bortinowu, sem czołowiekow u Kamenci" (Dokumienty). (P. 48, 56). Tai yra ne tik vertinga informacija apie vardus, bet taip pat svarbi ir bartų kalbos tyrinėtojams, nes yra pateikti akivaizdaus minkštinimo pavyzdžiui: Wizkgajłowa, o ne Wiżkgajłowa.

[68] *Otrębski J.* Gramatyka języka litewskiego. Warszawa, 1958. T. 1. S. 357, 363.

[69] T. Sudnik (*Судник Т.* Диалекты литовско-славянского пограничья. М., 1974) ir E. Grinaveckienė recenzijoje (Baltistica. V., 1976. T. 12. Nr. 2. P. 205—208) teigia, kad atsiskyrusi lietuvių tarmė, Zietelos tarmė, yra prūsų kalbos liekana. Reikia iškelti klausimą, kaip iš esmės galima būtų patvirtinti prūsų kalbos pėdsakus būtent prūsiškoje saloje netoli Rodūnios? Į šį klausimą atsakė T. Sudnik referate „Senovės prūsų pėdsakų Baltarusijos teritorijoje klausimu", kuris buvo paskelbtas Maskvoje 1978.XII.14 konferencijoje, pavadintoje „Etnolingvistiniai baltų-slavų ryšiai dabartyje ir praeityje", ir perskaitytas tuoj pat po J. Ochmanskio ataskaitos apie viduramžių Lietuvos vakarinių baltų gyvenvietes. Ji patvirtino neabejotinus lietuviškos Pelesos tarmės archaizmus (minkštinimą): *t', k', d', g',* taip pat senovinių etnonimų pėdsakus, vardus Barcia, Barciekas, Skalikas. T. Sudnik Pelesos tarmę emė tyrinėti 1974 m., kai jau buvo sužinojusi apie J. Ochmanskio veikalą „Skolwa i Borcie".

Negalima paneigti, kad bartų kalbos pėdsakas gali būti *barta* — kirtimo įrankis. Kijovce, Minsko paviete, 1582 m. kažkoks Vojcechas Svirščovskis „sakė, kad mane barta trenkė" į galvą (Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссьею. Вильна, 1912. Т. 36. С. 81). Gyvavo taip pat veiksmažodis *bortovac'* (slav.) — bartuoti, apibūdinantis dailidės darbą. Vilniaus kapitulos raštuose 1574 m. išvardinti dailidės, kurie „słupy borthowali" (stulpus bartavo). *Kurszewski J.* Kościół zamkowy czyli katedra wileńska. Wilno, 1910. T. 2. S. 284.

RUSIŠKOJO MODELIO ĮTAKA LIETUVOS VALSTYBĖS ORGANIZACIJAI XIV—XV a.

Į senovės Rusios valstybinių institucijų gajumą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusiškose žemėse bei jų išplitimą etninėje lietuvių teritorijoje jau yra atkreipęs dėmesį žymus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sandaros tyrinėtojas rusų istorikas Matvejus Liubavskis. Nuodugniai išstudijavęs, jis patvirtino, kad „старинные русские власти", t. y. senosios rusiškos valdymo formos, Lietuvos valstybėje gyvavo net iki XVI a. vidurio, iki Valakų reformos laikų, tik ne visur valstybėje jos buvo vienodai paplitusios ir to paties masto[1]. Anot jo, Rusios valstybės sandaros modeliai Lietuvoje buvo pradėti taikyti XIV a. Tačiau Liubavskis pernelyg vertino rusiškąją įtaką Lietuvoje. Jis rašė: „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XIV a. dar labiau negu XII a. tapo rusiška valstybe, kurioje politiškai dominuojanti tautybė [lietuviai.— *J. O.*] pateko į dvasinę ir kultūrinę pavaldžios tautybės įtaką"[2].

Ankstyvaisiais viduramžiais Lietuvos valstybėje iš tikrųjų buvo daug senovės Rusios skolinių ir valstybės sandaros analogijų[3]. Tačiau Lietuvos valstybingumas net iki 1413 m. buvo kuriamas jai kontaktuojant ne tik su Rusia (visų pirma — su Polocku), kuri valstybės organizavimo modelį savo ruožtu buvo perėmusi iš Kijevo Rusios. Lietuvos kaimynas buvo ir Ordinas, atstovavęs feodaliniam Vakarų Europos valstybių tipui. Kryžiuočių ordino įtaką Lietuvos valstybės sandarai apibūdino — gal kiek ir perdėdamas — Vitoldas Kameneckis. Jis pabrėžė, kad Lietuva iš kryžiuočių perėmė tam tikrus valstybės sandaros modelius, pirmiausia — kuriant iždo sistemą[4]. Pagal kryžiuočių „Dienste" buvo sukurta lietuviška *tarnyba* (*służba, служба*) — valstiečių mokestinis vienetas, kuriam buvo nustatytas tam tikras prievolių kiekis. Tarnybas Lietuvos valdovai įdiegė ir savo valdo-

mose rusų žemėse[5]. Ir Henrikas Lovmianskis neabejojo, kad Livonijos kryžiuočiai teikė Mindaugui „instruktorius, be galo reikalingus dedant naujos valstybės sandaros pamatus"[6]. Kartu jis pripažino, kad, išskyrus mokesčių politikos organizavimą, beveik visos naujos Lietuvos valstybinės institucijos gali būti siejamos su seniau egzistavusiomis, tik atitinkamai modifikuotomis institucijomis. Organizuodamas valstybės mokesčių sistemą Mindaugas turėjo remtis vokiečių modeliu ir kaip svarbiausią duoklę nustatė *dėklą (dziakło, дякло)*, prilygstančią Livonijos grūdų duoklei[7]. Tačiau tai, kad toji duoklė turėjo tikrą lietuvišką pavadinimą *dėkla*[8], leidžia iškelti taip pat galimą, jeigu ne įtikinamesnę prielaidą, jog „dėkla" gali būti ne skolinys, bet paprasčiausia analogija. Be to, vertėtų pabrėžti, kad kryžiuočių įtaka Lietuvoje tapo akivaizdesnė tik valdant Vytautui, kai Lietuvos monarchija jau turėjo beveik dviejų šimtmečių valstybės tradicijas, todėl ir toji įtaka buvo antraeilė, reikalinga tik lietuviškam valstybės modeliui papildyti.

Nuo XV a. pradžios, tiksliau nuo 1413 m. Horodlės unijos, kai Lenkijos pavyzdžiu Lietuvoje buvo įvestos Vilniaus ir Trakų vaivadų, taip pat kaštelionų pareigybės, du iki tol vyravę Rusios organizaciniai modeliai susiliejo jau ne tik su pačių lietuvių ir kryžiuočių struktūromis, bet ir su Lenkijos valstybės sandaros modeliais, kurie vis labiau veikė lietuvišką valdymo sistemą[9]. Apskritai galima išskirti du pagrindinius Lietuvos valstybingumo formavimosi etapus:

1) rusų įtakos, kai buvo jaučiamas ir kryžiuočių organizacijos poveikis, tarpsnis (XIII—XIV a.); toji įtaka buvo jaučiama net iki XVI a. vidurio;

2) lenkų įtakos laikotarpis, prasidėjęs 1413 m.; ji įsigalėjo XVI a. viduryje ir buvo jaučiama iki nepriklausomos Lietuvos valstybės žlugimo XVIII a.

Vertinant Rusios poveikį Lietuvos valstybės sandarai reikia nepamiršti ir to, kad nuo labai senų laikų, veikiausiai jau nuo XIV a., senoji rusų kalba Lietuvoje buvo tapusi valstybine, kanceliarine kalba, t. y. tokia, kokia buvo lotynų kalba Lenkijoje ir Vakarų Europoje. Galimas daiktas, kai kurios lietuviškos sąvokos, apibūdinančios

valstybės sandarą, buvo keičiamos rusiškomis. Tačiau iki šiol dar nėra įrodyta, ar iš tikrųjų būta atvejų, kad lietuvišką terminą būtų pakeitusi analogiška rusiška sąvoka. Netgi priešingai: tai, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarinėje rusų kalboje buvo atsiradusi nemenka lituanizmų grupė, įrodo, jog neabejotinai lietuviški valstybės sandarą apibūdinantys terminai „дякло" (dėkla), „хрен" (kriena), „поседь" (pasėdis)[10], nors ir turėjo rusų kalbos atitikmenis — „оброк, куница, погост" ar net „корм", anaiptol nebuvo vartojami. Tad galima teigti, jog lietuviški terminai įrodo tas institucijas buvus lietuviškas savo kilme, o rusiški patvirtina atitinkamų rusiškų valstybinių institucijų gajumą Lietuvoje.

Tyrinėjant tris pagrindines valstybinių institucijų grupes — dvaro (rūmų), vietos valdžios ir žemesniųjų pareigūnų — paaiškėja, kad mažiausiai rusiškų skolinių buvo dvaro pareigybių grupėje, kuriai priklausė valstybės valdymo vairas. Tačiau reikia pripažinti, kad dvaro pareigybės susiformavo palyginti vėlai. Vytauto laikais, kai istorijos šaltiniuose dvaro pareigybių buvo užfiksuota pakankamai daug, buvo šie aukšti dvaro urėdininkai: *mareschalcus curiae*, arba *hofemarschalk* — rūmų maršalka; *mareschalcus terrė Lithvanie*, arba *mareschalcus Ducatus nostri* — krašto maršalka; *pferdemarschalk* — arklidininkas; *pincerna* ir *subpincerna* — taurininkas ir pataurininkis; *cubicularius*, arba *supremus cubicularius* — kambarinis; pagaliau buvo *consiliarius* ir *secretarius* — didžiojo kunigaikščio tarybos narys ir sekretorius[11].

Iš šių pareigybių tik taurininkas ir kambarinis gali pasirodyti esančios rusiška analogija, tačiau nebūtinai rusiškos kilmės. Analogija tarp rūmų maršalkos ir rusų *дворецкий* taip pat yra ryški, tačiau terminai skiriasi, tad vargu ar šios pareigybės pavyzdys buvo paimtas iš Rusios. Kiti svarbiausi dvaro urėdininkai — kancleris, iždininkas (ne rusiškas *казначей*!), pakamaris, pastalininkis, etmonas, raikytojas, medžioklininkas — šaltiniuose minimi tik nuo XV a. antrosios pusės ir yra lenkiškos kilmės.

Iš pagrindinių vietos valdžios pareigybių, kol 1411 m.

buvo įvestos Žemaitijos seniūno pareigos, svarbiausios buvo trys: vaivada, vietininkas ir tijūnas. Tačiau etninėje Lietuvoje iki 1413 m. vaivada sutinkamas tik epizodiškai, minimas vienintelis Vilniaus vaivada. Apie jo kompetenciją sunku ką nors konkrečiai pasakyti. Manvydas, iki 1413-ųjų tituluotas *palatinus, воевода*, vadinamas tai *capitaneus*, tai *hauptman*[12]. Šie įvairuojantys Manvydo pareigybių terminai rodytų, kad lietuvių vaivada XIV a. turbūt mažai priminė rusų vaivadą — ginkluotųjų pajėgų vadą, o juo labiau lenkų vaivadą — administracijos ir teismo tarnautoją, be to dar turintį ir karinę valdžią. Kaip nustatė Liubavskis, vietininkas valdė pilies apylinkes arba žemes, kuriose didžiojo kunigaikščio vardu (vietoje) turėjo visišką valdžią[13]. Jis primena lenkų kaštelioną. Vietininkui buvo pavaldūs tijūnai — tarnautojai, gyvenę dvaruose su kiemais arba didžiajam kunigaikščiui priklausiusiose pilyse, sudariusiose mažus administracinius-teritorinius vienetus—valsčius.

Vietininkui pilyje buvo pavaldūs žemesnieji valdiniai. Tai buvo tijūnas, pilininkas (*horodniczy, castrarius, castrifix*), raktininkas (*claviger*), paraktininkis, svirnininkas, arklidininkas ir paarklidininkis, galiausiai vartininkas (*wrotny*). Šiai grupei priklausė ir raštininkas (*писарь, дьяк*)[14]. Iš šių pareigybių tik žodis „svirnininkas" gali pasirodyti esąs lietuviškos kilmės, kadangi yra kilęs iš lietuviško žodžio „svirnas"[15].

Tijūnai buvo dviejų tipų: dvaro tijūnas dar buvo vadinamas lotyniškai *villicus*, o pilies tijūnas — *prefectus*[16]. Tijūnai taip pat turėjo savo vietininkus, arba pavaduotojus.

Tijūnas turėjo prižiūrėti didžiojo kunigaikščio ūkį, rinkti duokles, teisti gyventojus (išskyrus bajorus, kurie tik savo gera valia galėjo paklusti jo jurisdikcijai)[17]. Žemaitijoje pilių tijūnai atliko vietininkų funkcijas, nuo 1411 m. jie buvo tiesiogiai pavaldūs Žemaitijos seniūnui. Tad vietininkai atsirado vėliau negu tijūnai, veikiausiai tik XIV a. Iš pradžių Lietuvoje tijūnai savo rankose turėjo sutelkę visą valdžią toje teritorijoje. Žemaitijoje turbūt anksčiausiai prigijo rusiškasis modelis, kadangi Rusioje vietininko pareigos galutinai susiformavo

XIV a.[18] Lietuvoje jos buvo jau Jogailai valdant[19].

Tijūnams pavaldūs gyventojai buvo suskirstyti į pristovystes (*приставництва*), kurioms vadovavo pristovai (*пристав*), paprastai turėję pagalbininkus — papristovius (*попристав*). Pristovai buvo valsčiaus (*волостни*) ir kaimo (*посельсцы*), be to, kaimo pristovai vykdė valsčiaus pristovo padėjėjo funkcijas ir dėl to kai kada buvo vadinami dešimtininkais (*десятник, dziesiętnik*)[20], kadangi pristovystės buvo dalomos į dešimtines (*десятництва*), valdomas dešimtininkų[21].

Vietininkai, kaip ir tijūnai, turėjo jiems pavaldžių dijokų (djakų)[22], kitaip tariant, raštininkų, o veikiausiai ir sąskaitininkų, kurie tvarkė korespondenciją bei paprastus anuomet buhalterinius raštus — surašydavo į valsčiaus dvarą atgabenamą duoklę. Tačiau visa apskritiespavieto ir valsčių valdymo sistema, netgi ir tolimoje Žemaitijoje, buvo tipiškai rusiška.

Kaip ir Žemaitijos tijūnai, vietininkų padėjėjai karybos srityje buvo vėliavininkai (*chorążowy*) ir pavėliavininkiai (*podchorąży*). Jie organizuodavo savo vėliavos visuotinį šaukimą ir perduodavo ją vietininkams[23].

Žemesniems pareigūnams priklausė antstoliai (*dziecki, детский*), atitinkantys Kijevo Rusios terminą *отрок*. Tai buvo specialūs valdovo (lot. *missi dominici*) pasiuntiniai, apylinkėse atlikdavę jo pavedimus arba kontroliuodavę jų vykdymą[24].

Didžiulę rusų kalbos įtaką lietuviškoms teismo institucijoms liudija teisminė terminija[25]. Jeigu iš jos išmestume vėlesnius (nuo XV a. vidurio atsiradusius) lenkiškus skolinius, tai ji liktų perdėm rusiška, turėtų kone vienintelį lietuvišką terminą. Tai — seklys (*торпостай, insinuator*). Taip buvo vadinamas žmogus, teismui patvirtinantis skundėjo (vadinamojo *сок*) skundą dėl nusikaltimo[26].

Lietuviško iždo darbui rusiškų institucijų poveikis buvo gana menkas. Tiesa, rusiška mokesčių sistema išliko rusiškose Lietuvos žemėse, tačiau nepaplito lietuviškose. Pagrindinė valstiečių duoklė — dėkla — buvo lietuviškos kilmės, panašiai kaip ir *mezliava*, arba duoklė gyvuliais, bei *pasėdis* (jo atitikmuo turėtų būti lenkiškas *posiad*), t. y. įsipareigojimas vaišinti kunigaikštį bei jo valdinin-

ką[27]. Lietuviškos „tarnybos" atitikmuo Rusioje buvo *дворыще*[28]. Terminas „tarnyba" Rusioje reiškė tik karo tarnybą.

Lietuviškoje krašto valdymo sistemoje taip pat buvo kai kurių nukrypimų nuo rusiškojo modelio. Tarp vietinių valdytojų nėra keturiasdešimtininkų (*сорочники*), šimtininkų (*сотники*), taip pat seniūnų (*старун*), kitaip — kaimų seniūnų (*староста*), kurie valdė Padneprės Rusios valsčius vietoje tijūnų[29]. Neprigijo Lietuvoje ir „posadniko" tarnyba, gal dėl to, kad ji išnyko XII a. (išliko tik Naugarde ir Pskove, o Lietuva, matyt, jo neperėmė, kadangi vietoje naugardiško „tūkstantininko" buvo vartojamas terminas „vaivada"). Organizacinius modelius Lietuva turėjo perimti iš Polocko, kuris buvo arčiausiai. Nebuvo Lietuvoje nė laisvųjų gyventojų sueigos — večės, jau Kijevo valdymo laikais tapusios miesto gyventojų (be valstiečių) sueiga.

Taigi iš Rusios Lietuvos valstybė buvo perėmusi šalies valdymo struktūros elementus, išskyrus centrinę valdžią ir teisėtvarkos sistemą. Kada Lietuva, organizuodama valstybės aparatą, pasinaudojo Rusios patyrimu? Kadangi tikrosios Lietuvos valdymo sistemoje XIV a. antrojoje pusėje jau buvo vietininko pareigybė, kurios nebuvo valdymo požiūriu archaiškesnėje Žemaitijoje, rusiškieji modeliai turėjo įsigalėti jau XIV a. pirmojoje pusėje, valdant Gediminui (1315—1341 m.), o gal ir dar anksčiau, kadangi Polockas, artimiausias Lietuvai rusiškas valstybinis junginys, buvo susijęs su Lietuva jau nuo Lietuvos valstybės kūrėjo Mindaugo laikų.

1974 m.

---

[1] *Любавский М.* Очерк истории литовско-русского государства до люблинской унии включительно. М., 1910. С. 135.

[2] Ten pat. P. 38—39. Panašiai tvirtino ir I. Lapo (*Лаппо И.* Западная Россия и ее соединение с Польшей в их историческом прошлом. Прага, 1924. С. 96—108).

[3] Kijevo Rusios valstybės sandarą aptarė S. Juškovas (*Юшков С.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949; *Греков Б.* Киевская Русь (изд. 6). М., 1953).

[4] *Kamieniecki W.* Wpływy zakonne na ustrój litewski // Przegląd historyczny. 1925. T. 25. S. 160—186.

[5] Apie Kryžiuočių ordino įtaką lietuviškos *tarnybos* kilmei kalba ir H. Lovmianskis (*Łowmiański H.* Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii Jagiellońskiej (toliau — Uwagi w sprawie podłoża...). Wilno, 1934. S. 87).

[6] *Łowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1932. T. 2. S. 353.

[7] Ten pat. P. 361, 367.

[8] *Skardžius P.* Russisch-weissrussisch djaklo (dzjaklo) und litauisches d u o k l ė // Lingua Posnaniensis. 1959. T. 7. P. 265—270.

[9] Lenkiškų modelių įtaką Lietuvai nagrinėjo S. Kutšeba (*Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. Lwów, 1921. T. 2 (Litwa). S. 24—26, 33, 34, 73, 82—91 ir toliau).

[10] Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. Kaunas, 1941. T. 1 (Tekstai). P. 21, 48, 171 ir toliau. Lietuviška *kriena* neturi nieko bendro su baltarusių *хрен*, lenkų *chrzan*. Žr.: *Skardžius P.* Alkas ir krienas // Aidai (Bruklinas). 1959. Nr. 10. P. 442—444. „Pasėdžio" terminas, atitinkantis rusišką „погост" (vaišių prievolę), išaiškintas (žr.: *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. V., 1962. P. 176—191).

[11] Žinių apie šias pareigybes teikia „Vytauto privilegijos". *Semkowicz W.* Przywileje Witolda dla Moniwida // Ateneum Wileńskie. 1923. T. 1. S. 252—267; *to paties.* Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych // Ateneum Wileńskie. 1930. T. 7. S. 845—857. Palyg. t. p.: Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376—1430 (Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laiškų kodeksas). Kraków, 1882.

[12] Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (toliau — KDKW). Kraków, 1932—1948. T. 1(1387—1507); Nr. 25 (1395 m.) — *palatinus;* Nr. 50 (1409 m.) — *capitaneus;* Nr. 55 (1411 m.) — *voyeuoda;* Nr. 57 (1412 m.) — *capitaneus.* Hauptmanu jį vadino kryžiuočiai. Žr.: Codex epistolaris Vitoldi. P. 492 (pagal indeksą Nr. 445), taip pat: KDKW. Nr. 14. P. 28 (dėl šio dokumento autentiškumo žr. p. 730). Rusų vaivados padėtį plačiau nusako J. Bardachas (*Bardach J.* O przekładach polskich statutów ziemskich XIV i początku XV w. dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Chełmszczyzny; *to paties.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w. Warszawa, 1970. S. 326—330). Tačiau priešingai autoriaus tvirtinimui reikia paneigti jo teiginį, kad vaivados pareigybė (rusiška reikšme) egzistavo Žemaitijoje arba etninėje Lietuvoje apskritai iki 1413 m. Jos yra žinomos tik Lietuvos Rusioje.

[13] *Любавский М.* Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания первого литовского статута (toliau — Областное деление...). М., 1892. С. 64, 69.

[14] Pilininkas prižiūrėjo pilį, kelius ir tiltus (tiltininko padedamas). Yra žinomas kaip „procurator castri Vilnensis alias hrodnyczy" (Vilniaus pilies prižiūrėtojas, arba horodničius) arba „dispensator nostri alias grodnyczy Cawnensis" (žr.: KDKW. Nr. 341, 1434 m.; Nr. 556, 1503 m.). Prokuratorius paminėtas jau 1434 m.— Nr. 132. Tijūnas — 1389 m. Jogaila kreipėsi dėl Lietuvos krikšto „į visus tijūnus" — Nr. 15. P. 29; Nr. 16. P. 29—30. Tai, kad nuo to laiko jie valdymo hierarchijos laip-

teliuose stovėjo žemiau, matome iš Vytauto edikto, paskelbto maždaug apie 1392 m., kuriame karalius kreipėsi „į visus mano vaivadas ir vietininkus ir į visus mano tijūnus visoje valstybėje" — Nr. 23. Vilniaus tijūnas visoje šitoje hierarchijoje buvo aukščiau už valsčių tijūnus, tai lengva suprasti iš jo titulavimo: „prefectus curiarum Vilnensis alias tiwon" — Nr. 464 (1499 m.). Raktininkas — Nr. 464. Paraktininkis — žr.: Литовская Метрика. Русская историческая библиотека.— Петерсбург, 1910. Т. 27. С. 38 (XV a. vidurys); Arklidininkas ir paarklidininkis // ten pat, 1903. T. 20. Kn. 2. Nr. 261. Skilt. 953. Dėl „dijoko" („djako") žr.: Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemoque Cruciferorum. Poznań, 1892. T. 2. S. 157.

[15] Lietuviški žodžiai. P. 229, 324: «свиренный даивал рыбы и мясо, полты и соль» (1493 m.).

[16] Tijūno vietininkas — *vicesgerens* // KDKW. Nr. 313 (1479 m.). Nuoroda apie „tijūnų vietininkus" yra Žygimanto I 1537 m. laiške Anykščių vietininkui Kmitai Kuncevičiui (žr.: Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais. V., 1959. P. 31).

[17] *Любавский М.* Областное деление... С. 420—424.

[18] *Ерошкин Н.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1968. С. 22. Vietininko funkcija atsirado Rusioje jau XII a.

[19] Garsus Vilniaus vietininkas Hanulis yra žinomas kaip Jogailos vietininkas // KDKW. Nr. 22. S. 38; *Semkowicz W.* Hanul namiestnik wileński (1382—1387) ir jego ród // Ateneum Wileńskie. 1930. T. 7. S. 1—20. Apie vietininkus primena ir Vytauto ediktas // KDKW. Nr. 22. S. 39.

[20] *Любавский М.* Областное деление... С. 425. Apie pristovus Lietuvoje žr.: Lietuviški žodžiai. P. 48—50, 55, 63, 125, 126, 171, 177, 208, 250. Valsčiaus struktūros pavyzdys gali būti Anykščiai, kuriuose 1545 m. paminėti pristovas, tijūnas (matyt, dvaro) bei du papristoviai (žr.: Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai. Nr. 16. P. 38—39). Taip pat buvo bajorų pristovai, vadovaujantys bajorams (žr.: Lietuviški žodžiai. P. 320, 1546, 1552 m. (Upytės pavietas).

[21] Supaprastintas, veikiau ankstesnis valsčiaus organizacinis tipas žinomas Žemaitijoje dar XVI a. pirmojoje pusėje. Žemaitijos valsčių 1537 ir 1538 m. ūkių registracija rodo, kad valsčius buvo pavaldus tijūnams ir dalijamas į kelias pristovystes, vadovaujamas pristovų. Pristovystė kai kada buvo padalijama į mažesnes dalis, vadovaujamas papristovių. Žr.: 1537—1539 m. Žemaičių žemės didžiojo kunigaikščio valstiečių mokesčių surašymo knygos — K. Jablonskio parengtas spaudai mašinraštis, saugomas Vilniuje, LR Mokslų Akademijos bibliotekoje, mikrofilmas — TSRS istorijos instituto ARS. Ariogalos valsčių sudarė keturios pristovystės, kuriose buvo 92, 188, 127 ir 70 žmonių bei miestelis. Tverečiaus valsčius taip pat turėjo keturias pristovystes, o jose — 84, 119, 70 ir 29 žmonės.

[22] Žinių apie dijokus pateikia 1528 m. Lietuvos kariuomenės surašymas. Žr.: Литовская Метрика. Переписи войска литовского. Русская историческая библиотека. 1915. Т. 33. Стлб. 43, 60, 104, 201, 205, 210. Tai, kad dijokai jau buvo žinomi Vytauto laikais, o gal ir

anksčiau, rodo Volkovysko dijoko pavyzdys. Žr.: Lites ac res gestae // Литовская Метрика; Русская историческая библиотека.

[23] *Kamieniecki W.* Chorąstwo powiatowe na Litwe przed unią lubelską 1569 r. (Varšuvos mokslinės draugijos Istorijos-visuomenės ir filosofijos mokslų II skyriaus posėdžio pranešimas). Warszawa, 1952. S. 56—60. Ankstesnis Vilniaus vėliavininko pavyzdys — tai žinomas bajoras Vytautas Stanislovas Daugėla (žr.: KDKW. Nr. 149. S. 167, 1437 m.). „Vėliavininko" terminą, nežinomą senojoje rusų kalboje, reikia laikyti lenkų kalbos skoliniu. Taigi ir pati vėliavininkų institucija Lietuvoje yra vėlyva ir anksčių anksčiausia siekia Vytauto laikus, kai į valstybinę rusų kalbą Lietuvoje pateko ir lenkų „pan". Plačiau šiuo klausimu žr.: *Kamieniecki W.* Chorążowie w parlamentaryzmie litewskim przed unią lubelską // Antemurale. Roma, 1965. T. 9. P. 165—203.

[24] Pirmoji žinia apie antstolius Lietuvoje 1387 m. pateikta Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai (žr.: KDKW. Nr. 6. S. 14). Antstoliai — *ministeriales* — tai vėliau Lietuvoje atsiradę rūmininkai (lenkų pavyzdžiu) (žr.: Ten pat. Nr. 480, 1501 m.). Palyg. taip pat: *Łowmiański H.* Początki Polski. Warszawa, 1970. T. 4. S. 124—125.

[25] Teismų terminiją ištyrinėjo V. Stašaitienė (Apie Lietuvos Metrikos (teismo bylų knygų) teisminę terminologiją // Teisė. V., 1964. T. 4. P. 137—155).

[26] Статут Великого Княжества Литовского 1528 г. Минск, 1960. Розд. 22. С. 127. Palyg. ten pat K. Jablonskio paaiškinimą, p. 248; Lietuviški žodžiai.Nr. 178. P. 240, 325. Terminas „insinuator" paimtas iš to paties Statuto lotyniško vertimo: *Działyński T.* Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Poznań, 1841. S. 384, 392. Palyg.: *Adamus J.* O wstępnych aktach procesu litewskiego // Ateneum Wileńskie, 1937. T. 12. S. 211; *Bardach J.* Sok, soczenie i prosoka // Studium o postępowaniu dowodowym w Wielkiem Księstwie Litewskim oraz w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1973. T. 25. Z. 1. S. 70—71.

[27] Lietuviški žodžiai. P. 48, 125, 171.

[28] *Любавский М.* Областное деление... С. 453; *Łowmiański H.* Uwagi w sprawie podłoża... S. 88.

[29] *Любавский М.* Областное деление... С. 426, 435—436; *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905.

NEŽINOMAS XIII a. ANTROSIOS PUSĖS „ŠALIŲ APRAŠYMO" AUTORIUS IR JO ŽINIOS APIE BALTUS

1979 m. M. L. Kolkeris (Colker) leidinyje „Speculum" paskelbė dar nežinomą rankraštį „Šalių aprašymas" („Descriptiones terrarum"). Jis buvo rastas XIII a. pabaiga datuotame rinkinyje (Šventosios Trejybės kolegijos biblioteka Dubline. N. 347. L. 3—4)[1]. Tai yra trumpas, lakoniškas anoniminio autoriaus Europos aprašymas (jis, suprantama, buvo girdėjęs ir apie Aziją bei Afriką). Yra išlikęs ne originalas, bet jam chronologiškai artimas nuorašas. „Šalių aprašyme" Europa skirstoma į dvi dalis — Rytų ir Vakarų. Beje, skirstymo kriterijumi buvo pasirinktas religinis (katalikų ir stačiatikių) ritualas. Daugiausia dėmesio autorius skyrė turbūt jam geriau pažįstamai Vidurio ir Rytų Europai[2].

„Šalių aprašyme" galima rasti naujų faktų apie baltus, gentinį jų susiskirstymą, kai kuriuos papročius, krikštijimo misiją. Jame yra ir trumpų užuominų apie jau žinomus baltų politinės istorijos faktus. Rankraštyje galima aptikti — tiesa, nedaug — ir iki šiol negirdėtos arba jau vėlesniuose šaltiniuose pateiktos informacijos. Apie baltų gentis kalbama šešiuose leidėjo sunumeruotuose fragmentuose (N. 7—12).

Autoriui buvo žinomos tik septynios baltų gentys: 1) *Pruscia, Prutheni;* 2) *Jetwesia, Ituesi;* 3) *Zambia;* 4) *Curlandia;* 5) *Samoita;* 6) *Lectauia, Lectaui;* 7) *Nalsani.* Jis nieko detalaus nepasakojo apie latvių gentis, o prūsų politinę geografiją išmanė menkai, nes paminėjo tik Sambiją — ir tai tikriausiai tik todėl, kad pats ten buvo lankęsis 1255 m. čekų karaliaus Pršemislo Otakaro vadovaujamo kryžiaus žygio metu. Žinojo Livoniją ir netgi buvo girdėjęs apie tolimąją Kareliją.

Gana gerai autorius buvo išstudijavęs Lietuvos žemių gentinę geografiją — šioje teritorijoje jo yra minimos

keturių genčių žemės: *Curlandia, Samoita* (t.y. Žemaitija), *Lectauia*, arba Lietuva (tikroji), bei *Nalsani*. Vienas iš šių vardų kai kada sukelia rūpesčių tyrinėtojams[3]: jie ne visuomet žino, kaip traktuoti formą *Nalsen*, vartojamą XIII a. pabaigos „Eiliuotojoje Livonijos kronikoje" („Reimchronik") bei Hipatijaus metraštyje (*«Земля Нальщанская»*). Remiantis anonimiminiu „Šalių aprašymu" galima tvirtinti, kad *Nalsen, Нальщаны* — tai ne tik žemė, bet ir gentis. Anoniminis „Šalių aprašymo" autorius sako: „Dicti Lectaui, Ituesi et Nalsani de facili baptizantur". Tai yra svarbus lietuviškos *nalšėnų* genties egzistavimo įrodymas. Iki šiol apie tai buvo galima spėlioti vien iš pavadinimo *«Земля Нальщанская»*. O ar pagrįstai Lietuvos istorikai rekonstravo *Nalšios* pavadinimą[4] — tai jau kita problema. Šiaip ar taip, tam prieštarauja rusiška forma — *«Земля Нальщанская»*. Regis, rusiškas įrašas, neišlikusiai formai artimesnis negu vokiškasis *Nalsen*, patvirtintų, kad lietuviškas šio vardo variantas buvo artimesnis formai *noliškėnai* — tai liudytų *Noliškio* vietovė šiaurės rytų Lietuvoje, senųjų nalšėnų teritorijoje. Ši gentis anksti neteko savarankiškumo, nes vėlesniuose šaltiniuose jau neužsimenama nei apie ją, nei apie „nalšėnų žemę". Tikriausiai XIII a., Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiu, ji buvo politiškai visiškai sujungta su Lietuva ir išnyko net jos vardas[5].

Genčių buvimo vietą autorius nurodo nuosekliai pagal pasaulio šalis. Su Sambija, anot jo, ribojasi šiauriau esantis Kuršas, kurį iš pietų ir vakarų supa jūra. Toji jūra, skalaujanti kraštą pietuose,— tai, suprantama, Kuršių marios. Autorius nepaminėjo Skalvos (lot. *Scalovia*) — skalvių genties žemės tarp Sambijos ir Kuršo. O rytuose, toliau rašoma „Šalių aprašyme", t.y. į rytus nuo Kuršo, yra pagoniška žemė, vadinama *Samoita*. Jos kaimynė rytuose — su Rusia besiribojanti *Lectauia*. Neaišku, ar ji su Rusia ribojasi tik rytuose, ar ir pietuose, o gal ir abiejose pusėse. Anot autoriaus (tai patvirtina ir kiti chronologiškai artimi šaltiniai), Žemaitija nesiekė jūros — nuo jos ją skyrė Kuršas.

„Šalių aprašyme" galima rasti ir keletą istorinių duomenų, patvirtinančių jau žinomus faktus. Apie Mindaugą

(Mendogus) sakoma, kad jis yra Lietuvos žemės valdovas („Habet etiam ad orientem conterminam Ruscie terram Lectauie. Cuius rex primus Mendogus baptizatus est"); karūnavimo metu iš popiežiaus sostinės gautą karalystę jis paliko savo įpėdiniams. Čia kalbama apie gerai žinomus faktus — Mindaugo krikštą 1251 m., jo karūnavimą 1253 m.[6] ir popiežiui Aleksandrui IV nusiųstą prašymą vieną iš jo sūnų pripažinti teisėtu Lietuvos sosto įpėdiniu. Yra žinoma, kad popiežius 1225 m. kovo 6 d. bule suteikė leidimą karūnuotis Mindaugo sūnui (vardas nepaminėtas) „in regem Lectovie"[7]. Dėmesį patraukia bulėje pateikta forma *Lectovia* — ją vartoja ir „Šalių aprašymo" autorius (*Lectauia*). Dėl to galima manyti, kad Mindaugo aplinkos dvasininkai palaikė ryšius su popiežiaus sostine[8].

Iki šiol nebuvo aišku, ar Mindaugo krikštas reiškė ir jo tautos krikštijimą. „Šalių aprašyme" randame kai kurių faktų apie tai. Autorius tvirtina, kad Žemaitija tebėra pagoniška: Dievo žodis „ten niekuomet be kardo nebuvo skelbiamas". Ar tai ne aliuzija į Livonijos riterių kryžiaus karus? Autorius patvirtina, kad Mindaugo atsivertimo laikotarpiu Sambijoje, Jotvingijoje, Lietuvoje ir Nalšioje buvo krikštijimo misijos. Jis pastebėjo, kad lietuviai, jotvingiai ir nalšėnai „lengvai priima krikštą, nes nuo lopšio juos maitina žindyvės krikščionės". Dėl šios priežasties, toliau rašo autorius, „tarp jų galėjome jaustis kuo saugiausiai". Ši informacija, nors ir netiesiogiai, leidžia manyti, kad lietuviai antpuolių į kaimynines žemes — Lenkiją ir Rusią — metu išsivesdavo moteris, per kurias ir susipažino su Kristaus tikėjimu. Taip pat netiesiogiai patvirtinami popiežiaus Inocento IV žodžiai, kad Mindaugas krikštą priėmė „cum numerosa multitudine paganorum".

Rankraštyje yra labai vertingas (pats ankščiausias) prūsų laidojimo papročio (beje, būdingo visiems baltams) aprašymas: „O prūsai ypač kaip dievus garbina miškus. Labai klauso žynių, mirusiuosius degina su žirgais ir su ginklais, su geriausiais drabužiais. Tiki, kad šiais ar kitais sudegintais daiktais galės pasinaudoti aname pasaulyje". Tokių smulkmenų nerasime to meto legendoje apie So-

vijų, kur kalbama apie baltų genčių paprotį deginti palaikus[9].

„Šalių aprašymo" sukūrimo datos klausimu kompetentingai savo nuomonę yra pareiškę du istorikai — K. Gurskis ir J. Jakštas. Anot lenkų tyrinėtojo, šis istorijos paminklas turėjo būti sukurtas po 1255 m., nes autorius mini karaliaus Pršemislo Otakaro tų metų žygį į Sambiją. „Šalių aprašymo" autorius nieko nežinojo nei apie Mindaugo apostazę 1260 m., nei apie jo mirtį 1263 m.— vadinasi, kūrinys buvo parašytas tarp 1255 ir 1260 m.[10] Ne taip preciziškai „Šalių aprašymo" sukūrimo laiką apibrėžė lietuvių istorikas, atkreipęs dėmesį į kitą momentą: autorius, kalbėdamas apie čekų karaliaus suorganizuotą žygį, pažymėjo: „qui nunc regnat". O juk žinoma, kad šis valdovas mirė 1278 m.[11] Taiklią K. Gurskio išvadą gali patvirtinti dar vienas argumentas. Antai „Šalių aprašymo" autorius teigia, kad čekų karaliaus žygis įvyko „anno scilicet primo domini Alexandri pape IV". Vadinasi, metai buvo skaičiuoti pagal to popiežiaus valdymo metus — po jo mirties (mirė 1261 m.) tai daryti jau nebūtų buvę tikslinga. Tai reiškia, kad buvo rašoma popiežiui gyvam esant. Todėl, atsižvelgiant į K. Gurskio argumentus, derėtų manyti, kad „Šalių aprašymas" buvo sukurtas po 1255-ųjų, bet iki 1260 m.[12]

„Šalių aprašymo" autorystės aiškinimai iki šiol kelia abejonių. Rankraščio parengėjas M. L. Kolkeris daugiau nieko neišsiaiškino. Jis tik paprieštaravo V. Slesarevo išsakytai hipotezei, jog tai buvęs lenkų pranciškonas, paslaptingasis Bridija (C. de Bridia). Kol kas tai tėra spėlionė[13]. Tiesa, Bridija yra parašęs veikalėlį „Historia Tartarorum". Panašaus pobūdžio rašinys turėjo būti „Šalių aprašymo" pabaigoje, tačiau tokio teksto mums žinomame rankraštyje nėra.

K. Gurskis „Šalių aprašymo" autoriaus ieško tarp dominikonų ir pranciškonų. Istoriko nuomone, jis galėtų būti: 1) Henrikas, jotvingių vyskupas, dominikonas; 2) Henrikas Heidenreichas, Kulmo vyskupas, dominikonas; 3) Vitas, pirmasis Lietuvos vyskupas, dominikonas; 4) Baltramiejus Prahiškis, Lukovo vyskupas, pranciškonas. Aptaręs tai, kas yra žinoma apie kiekvieną iš jų, K. Gurskis

teigia, kad itin mažai informacijos yra apie Vitą (kuris, regis, savo vyskupijoje Lietuvoje nerezidavo), nepakanka argumentų ir Baltramiejaus autorystei įrodyti; „Šalių aprašymas" negalėjo būti ir Heidenreicho kūrinys. Beje, Heidenreichas Mindaugo karūnavimo iškilmėse jį patepė šventaisiais aliejais, o „Šalių aprašymo" autorius save vadina tik ceremonijos liudininku. Be to, nieko nėra žinoma apie šio bažnyčios dignitoriaus veiklą Jotvingijoje. Dėl šių priežasčių, K. Gurskio nuomone, autoriumi galima laikyti jotvingių vyskupą dominikoną Henriką. Yra duomenų, kad jis apie 1249 m. jotvingius vertė į naująjį tikėjimą, o 1258—1261 m. gyveno Čekijoje, Austrijoje ir Vengrijoje; iš ten jo „Šalių aprašymas" galėjo patekti į Vakarus[14]. K. Gurskio koncepcija dėl jotvingių vyskupo Henriko autorystės nėra pakankamai pagrįsta, nes trūksta bent menkiausios netiesioginės užuominos, kad jis dalyvavo Mindaugo karūnavimo ceremonijoje. K. Gurskio hipotezei prieštarauja ir autobiografinė „Šalių aprašymo" autoriaus žinutė. Juk jis tvirtino, kad buvo Mindaugo karūnavimo liudininkas („in coronacione sua, me ibidem existente"), o ar jotvingių vyskupas dalyvavo karūnavimo ceremonijoje, iki šiol nėra įrodyta.

Neseniai „Šalių aprašymo" autorystės klausimu savo nuomonę pareiškė J. Jakštas. Jis teisingai mano (nes tai neprieštarauja šaltinio turiniui), kad autorius buvo dvasininkas, misionierius baltų gentyse. Remdamasis vokišku vardo *Curlandia* (lot. *Curonia*) skambesiu, Jakštas daro išvadą, kad autorius buvęs vokietis[15]. Tai nėra neginčytinas teiginys, nes formą *Curlandia* autorius galėjo iš ko nors perimti, be to, ir kitų vardų rašyba nepatvirtina, kad jis buvo vokietis. Vokiškuose ir lotyniškuose kryžiuočių šaltiniuose retai kur aptiksime rašant „Zambia" — paprastai buvo vartojama forma *Sambia, Samlant;* nerasime ten ir formos „Samoito" — tik *Sameyten;* nebuvo vartojama ir „Lectavia" (nėra jos ir lenkiškuose metraščiuose); nebuvo rašoma „Ietvesia" — tik įprastinė *Sudowia, Sudowite*[16]. Be to, ir Lietuvos karaliaus Mindaugo vardo rašyba (Mendogus) neatitinka nei vokiškosios (Mindowe, Mindouwe), nei rusiškosios (*Миндовгъ*), bet sutampa su lenkiškąja (Mendog, Mendoch)[17].

Kyla klausimas, ar prielaida apie galimą totorių žemės aprašymą galėtų padėti aptikti „Šalių aprašymo" autoriaus arba jo informacijos šaltinio pėdsakus? Jis galėjo būti ir puikiai informuotas Vroclavo pranciškonas Benediktas Lenkas, 1245—1247 m. į Mongoliją lydėjęs popiežiaus Inocento IV siųstą Joną Karpinį (dal Pian del Carpino). Nėra jokių duomenų apie kokią nors jo misiją pas baltus ir dalyvavimą Mindaugo karūnavimo ceremonijoje, tad ir ši hipotezė[18] yra abejotina.

Visos ankstesnės hipotezės „Šalių aprašymo" autorystės klausimu nėra pakankamai pagrįstos, taigi lieka vienintelė išeitis — remtis pačiu rankraščiu. Pirmiausia reikia dar kartą atkreipti dėmesį į jame esančias autobiografinio pobūdžio užuominas. Pasakodamas, kaip karalius Pršemislas Otakaras nukariavo Sambiją, autorius pažymėjo, kad tuo metu karalius pakrikštijo tos žemės galingiausiąjį, suteikė jam savo vardą (bet kurį?) ir kad jis pats (t. y. „Šalių aprašymo" autorius) ten dalyvavo („me presente"). Taip pat pasigyrė, kad buvo Mindaugo karūnavimo iškilmėse, užsiminė (net keletą kartų), jog pats vertė lietuvius, jotvingius ir nalšėnus į naująjį tikėjimą. Dar paminėjo savo draugą (socius), vardu Vaislanus (ar ne perrašytojo iškraipytas vardas „Vaislavus", „Wojsław"[19]?), kuris išvyko į toli šiaurėje esančią Kareliją *skelbti Dievo žodžio. Šios, nors ir skurdžios, žinios* neleidžia abejoti, kad „Šalių aprašymo" autorius buvo dvasininkas, be jokių dvejonių, vienuolis, nes tuo metu tik jie dalyvavo krikštijimo misijose, o kiti dvasininkai tuo neužsiiminėjo. Autorius nenurodė, kokiam ordinui jis atstovavo, bet tuo metu baltų gentyse aktyviai veikė dominikonai ir pranciškonai[20].

Apie „Šalių aprašymo" autoriaus tautybę galima spręsti iš jo vartotos etninių vardų rašybos. Ji yra pakankamai savita: greta taisyklingos, liudijančios lenkišką autoriaus kilmę formos „Russia" yra „Ruscia", būdinga neslaviškai tarmei. Gana taisyklingai rašomas Jotvingijos vardas: „Jetwesia", „Ituesi" — vadinasi, informaciją teikė lenkas. Lenkiškai skamba ir Lietuvos karaliaus Mindaugo vardas — „Mendogus". Bet jau *Nalšia* greičiau primena vokišką „Nalsen" nei slavišką *«Нальщаны»*. Vis dėlto pats

keisčiausias, svetimiausias (ne slaviškas, ne vokiškas ir ne lotyniškas) yra Lietuvos vardas — „Lectauia". Ši forma buvo pavartota tik 1255 m. popiežiaus bulėje. Vadinasi, ne slavas (ir juo labiau ne vokietis) pavartojo šiuos baltų genčių vardus — juos jis išgirdo iš įvairių žmonių, kalbančių keliomis, tikriausiai lenkų ir vokiečių, kalbomis.

Nustatyti „Šalių aprašymo" autorių labai gali padėti 1253—1260 m. Lietuvos karaliaus Mindaugo dokumentai (manoma, kad jie buvo aštuoni), kurie, daugumos tyrinėtojų nuomone, yra falsifikatai. Vis dėlto tarp jų yra vienas neabejotinai autentiškas, datuotas 1253 m. liepos mėnesiu; juo Mindaugas kryžiuočiams užrašė kai kurias Žemaitijos ir Jotvingijos žemes[21]. Jame išvardyti ir liudininkai. Tai Kulmo vyskupas (Henrikas), davęs Mindaugui patepimą, ir Livonijos magistras Andrius (Štirietis). Apie jų aktyvų dalyvavimą karūnavimo ceremonijoje kalbama „Eiliuotojoje Livonijos kronikoje". Šis aštuonių asmenų „et alii quam plures" sąrašas yra sudarytas tuoj po Mindaugo karūnavimo, todėl gali padėti nustatyti ir Mindaugo karūnavimo ceremonijos liudininkus.

Taigi 1253 m. liepos mėnesio Mindaugo dokumento liudininkai buvo ir du dvasininkai: „de fratribus praedicatoribus Sinderamus, de fratribus minoribus Adolfus et sui socii"[22]. Galimas daiktas, kad vienas iš jų, tiesioginis karūnavimo liudininkas, ir buvo „Šalių aprašymo" autorius. Bet kuriam suteikti pirmenybę? Jeigu „Sinderamus" — lenkiškas (?) vardas Zindramas, tai autorius turėtų būti pranciškonas Adolfas[23]. Mindaugo dvare jis bendravo ir su lenkais, ir su vokiečiais, iš jų pasakojimų sėmėsi žinių apie Lietuvą ir kitas, šiauriau esančias, žemes. Dėl to aišku, kodėl jis taip nevienodai rašė pavadinimus. Su Lenkija, regis, buvo geriau susipažinęs, todėl tiek mažai dėmesio jai skyrė — jį labiau domino mažiau pažįstamos žemės prie Baltijos jūros. Jo „Šalių aprašymas" ne tik pateks į mokslo istoriją, bet ir bus vertingas šaltinis, padedantis tirti baltų, ypač Lietuvos, istoriją.

1985 m.

[1] *Colker M. L.* America rediscovered in the thirteenth century? // Speculum. 1979, october. P. 712—726.

[2] „Šalių aprašymo" fragmentus į lenkų kalbą išvertė ir komentarus parašė K. Gurskis (*Górski K.* Descriptiones Terrarum. Nowo odkryte zródło do dziejów Prus w XIII wieku // Zapiski historyczne. Toruń, 1981. T. 46. S. 7—16).

[3] K. Gurskis klaidingai aiškino, kad nalšėnai — tai „lietuvių gentis Gardino apylinkėse".

[4] Lietuvos TSR istorija. V., 1957. T. 1. P. 63.

[5] *Ochmański J.* Noms des terres lituaniennes au XIII-e siecle // Lingua Posnaniensis. Poznań, 1963. T. 9. S. 169—174.

[6] Karūnavimo ceremoniją smulkiai aprašė Z. Ivinskis (*Ivinskis Z.* Mindaugas und seine Krone // Zeischrift für Ostforschung. Bonn, 1954. H. 3. S. 360—386).

[7] Monumenta Poloniae Vaticana 1861. T. 1. Nr. 123.

[8] Forma „Lectovia" *bulėje buvo pavartota remiantis kažkokiu į* Romą atsiųstu Mindaugo dokumentu. „Šalių aprašyme" pavartota kita Lietuvos vardo forma — „Latuuonia". Žr.: *Colker M. L.* Min. veik. P. 724. Jotvingija taip pat vadinama „Ietuzia".

[9] *Топоров В. Н.* Об одной «ятвяжской» мифологеме в связи со славянской параллелью // Acta Baltico-Slavica. Białystok, 1966. T. 3. S. 143—149.

[10] *Górski K.* Min. veik. P. 8.

[11] *Jakštas J.* Lietuvos valstybės pradžia Vakarų ir Rytų Europos sankryžoje // Aidai (Brooklyn). 1983. Nr. 2. P. 106.

[12] Vertėtų pridurti, kad nebuvo paminėtas ir antrasis, 1267 m. karaliaus Pršemislo žygis.

[13] Ją pagrįstai atmetė savo straipsnyje K. Gurskis. C. de Bridijos veikalėlis buvo paskelbtas spaudoje 1965 m.: The Vinland Map and the Tartar relation. London, Yale. 1965. P. 55—101.

[14] *Górski K.* Min. veik. P. 11.

[15] *Jakštas J.* Min. veik. P. 106.

[16] *Ivinskis* Z. Sūduviai // Lietuvių enciklopedija. Boston, 1963. T. 29. P. 115.

[17] *Salys A.* Mindaugas // Ten pat. 1959. T. 18. P. 493—495.

[18] Negalima atmesti ir tos galimybės, kad savo žinias apie totorius jis *persakė „Šalių aprašymo" autoriui.*

[19] *Górski K.* Min. veik. P. 8.

[20] Šioje veikloje dalyvavo ir cistersai, tačiau šaltiniai nepatvirtina jų buvimo tuometinėje Lietuvoje.

[21] *Maleczyński K. W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga* // Ateneum Wileńskie. 1936. T. 11. S. 16—20 (straipsnyje pateikta ir ankstesnė literatūra); *Łowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1932. T. 2. S. 321.

[22] Dokumento tekstas spausdintas: Liv-, Esth-, und Curländisches Urkundenbuch. Reval. 1853. Nr. 252. S. 334.

[23] Vertėtų atkreipti dėmesį į tai, kad pagal dokumentą Mindaugas —

tai „dei gratia rex Lectowie". Lietuvos vardo rašyba čia, tiesą sakant, yra analogiška „Šalių aprašymo" autoriaus rašybai. Privalėjo egzistuoti kažkoks ryšys tarp šių dviejų šaltinių. Čia pateiktų pastabų klausimu palyginkite G. Labudos požiūrį „Šalių aprašymo" autorystės klausimu (Studia źródłoznawcze. Poznań, 1983. T. 28. S. 257—259) ir K. Gurskio požiūrį (*Górski K.* Probleme der Christianisierung in Preussen Livland und Litauen. Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebiets. Toruń, 1983. S. 10—13).

PRIVILEGIJUOTA KATALIKŲ BAŽNYČIOS PADĖTIS VIDURAMŽIŲ LIETUVOJE

Krikščionybės plitimui Europoje būdingas vienas bendras bruožas: ją paprastai priimdavo tos tautos, kurios jau buvo sukūrusios savo valstybingumą. Kitaip tariant, sukūrus valstybę buvo reikalinga naujos visuomeninės-politinės struktūros reikalavimus atitinkanti ideologija. Valstybės organizaciją rėmė centralizuota Bažnyčios organizacija, o krikščioniškoji ideologija atitiko feodalėjančios galingųjų klasės reikmes, nes moraliai gynė jos viešpatavimą valstybės organizacijos vadovaujamoje ir kontroliuojamoje visuomenėje. Tautos, gyvenusios gimininėje-gentinėje santvarkoje (pvz., prūsai arba šiaurės vakarų slavai), nelabai buvo linkusios priimti krikščionybę arba net priešiškai žiūrėjo į ją, nes joms trūko politinės vienybės ir jų visuomeninės struktūros formos buvo paprastesnės, nors ekonominiu atžvilgiu jos nebuvo silpnesnės už savo kaimynes jau krikščioniškas tautas.

Moravijos, taip pat Lenkijos ir Rusios, priėmusių krikščionybę IX arba X a., pavyzdys prieštarauja teiginiui, kad krikščionybė galėjusi būti priimta tik tuose kraštuose, kur jau buvo susiformavusi feodalinė sistema vasaliteto institucijos forma. Juk tuo metu šiose šalyse buvo ankstyvoji klasinė visuomenė, kurios raida vyko ankstyvajam feodalizmui būdingomis visuomeninės organizacijos formomis: čia vis labiau įsigalėjo stambioji nuosavybė, nepagrįsta masine valstiečių priklausomybe, formavosi riterių sluoksnis.

Kodėl Lietuvoje, paskutiniame pagoniškame Europos krašte, krikščionybė buvo priimta taip vėlai? Lietuvos valstybė susikūrė XIII a. pirmojoje pusėje. Tiesa, jos įkūrėjas Mindaugas pasikrikštijo 1251 m., bet esant labai tipiškai konjunktūrinei situacijai — vykstant kovai su priešiška rusų—kryžiuočių—kalavijuočių koalicija ir

spaudžiant Livonijos kryžiuočiams. Todėl nė kiek nekeista, kad netrukus Mindaugas atsižadėjo naujojo tikėjimo ir Lietuvos krikštas pasirodė esąs netvirtas. Per kitus beveik šimtą metų taip pat nesėkmingai buvo mėginama pakrikštyti Lietuvą — galvota apie katalikybę, o tikriausiai ir apie stačiatikybę. Lietuva krikščionių atžvilgiu buvo labai tolerantiška, bet pati, išskyrus kunigaikščius ir bajorus, valdžiusius prisijungtas rusiškas žemes, tebebuvo pagoniška. Šio fakto negalima paaiškinti vien kažkokiu pramanytu konservatyvumu ar prisirišimu prie protėvių tikėjimo. Nepatenkina ir teiginys, kad kalta agresyvi kryžiuočių politika — juk Ordinas negalėjo nei primesti Lietuvai naujojo tikėjimo, nei nuo jo apsaugoti.

Lietuva buvo dviejų pasaulių kryžkelėje: vakaruose — katalikiškojo, rytuose — stačiatikiškojo. Katalikybė ar stačiatikybė? Tokią alternatyvą turėjo svarstyti Lietuvos didieji kunigaikščiai. Katalikybės nebuvo galima priimti iš kryžiuočių rankų — tai neatitiko tautinių Lietuvos interesų, nes ji būtų tapusi priklausoma nuo Ordino, troškusio, kad lietuvius ištiktų nugalėtų prūsų ir latvių likimas. Stačiatikybė būtų Lietuvą tvirčiau suvienijusi su jos rusiškomis provincijomis, bet nebūtų apsaugojusi nuo kryžiuočių agresijos, nes Ordinas Rusią laikė schizmatike ir anaiptol nevengė ginklu pulti „eretikų" ir „atskalūnų". Dilema — katalikybė ar stačiatikybė — buvo išspręsta tik tada, kai XIV a. antrojoje pusėje sustiprėjo suvienyta Lenkijos valstybė — neginčijama Lietuvos sąjungininkė kovoje su kryžiuočiais. Tiesa, apie 1383 m. Jogaila vedė derybas su Dmitrijumi Doniečiu dėl vedybų su jo dukterimi ir stačiatikybės priėmimo, bet žodžio neišlaikė (žinoma, ne Dmitrijus). Politinė sąjungos su partneriu stačiatikiu nauda buvo menka ir nepadėjo Lietuvai efektyviai kovoti su Ordinu: stačiatikiškąją Lietuvą ir toliau puldinėtų Ordinas, o Maskva buvo toli nuo lietuvių ir kryžiuočių kovų arenos, ji norėjo, kad nusilptų Lietuva — jos varžovė vienijant Rusią. Pagaliau Jogaila 1385 m. pasirašė Krėvos uniją. Jis tikėjosi, kad Lenkijos pajėgos aktyviai dalyvaus kovose su Kryžiuočių ordinu; be to, ir pačiai Lenkijai, siekusiai garantuoti savo saugumą, buvo svarbu palaužti kryžiuočių galią.

Dar daugiau, Lenkijos Karalystės karūna Jogailai turėjo padėti įveikti politinę vidaus krizę, apėmusią Lietuvos valstybę dėl Jogailos ir Kęstučio konflikto ir anaiptol nesibaigusią po tragiškos senojo Trakų valdovo mirties. Dėl šio konflikto susilpnėjo Lietuvos gynyba nuo vis galingesnių kryžiuočių antpuolių ir tvyrojo baimė, kad Maskva nestotų maištaujančių vyresniųjų Algirdaičių pusėn. Visa tai privertė Jogailą greičiau tartis su Lenkija. Nei subrendęs Jogaila, nei jaunutė Jadvyga nebuvo sukūrę šeimos, tad 1385 m. buvo sudaryta unija (o ne paprasta sąjunga), ir Lietuva, pavėlavusi beveik pusantro šimto metų, 1387 m. buvo pakrikštyta.

Tuo metu, kai Jogaila rūpinosi pirmosios Lietuvoje Vilniaus vyskupijos steigimu (ji turėjo atlikti sunkų ir ilgą krikšto darbą Lietuvoje[1] — paskutiniame pagoniškame Europos krašte), Katalikų bažnyčia Vakarų Europos kraštuose, Lenkijoje, taip pat Rusioje užėmė išskirtinę vietą. Ji darė didžiulę įtaką feodalinei visuomenei ne tik kaip dvasinė jos vadovė, bet ir kaip didžiulių materialinių išteklių, garantavusių jai pranašumą beveik visose visuomeninio, ekonominio, o dažnai ir politinio gyvenimo srityse, savininkė.

Bažnyčios skelbiama feodalinė krikščioniška ideologija Lietuvoje, kaip ir kituose Europos kraštuose, turėjo stiprinti feodalinę visuomenės struktūrą, įtvirtinti valdančiosios klasės pirmenybę, todėl reikėjo Bažnyčios organizaciją aprūpinti žemės valdomis ir suteikti jai tokių privilegijų, kurios garantuotų jai pirmą vietą Lietuvos visuomenėje ir valstybėje. Be to, Lietuvos didysis kunigaikštis tikriausiai suprato, kad pirmosios Lietuvoje — Vilniaus — vyskupijos įsteigimas buvo svarbus politinis aktas, nes tada iškilo Ordino egzistavimo prasmės klausimas,— Ordino, kuris skelbėsi turįs atversti Pabaltijo pagonis į tikėjimą ir darė tai kreipdamasis į lietuvius sarkazmo kupinais žodžiais: „ego te confirmo cum gladio", t. y. duodamas sakramentą ugnimi ir kalaviju[2]. Lietuvos krikštas, Lenkijos ponų sumanytas ir Jogailos bei kilmingiausių Lietuvos bajorų paremtas, galų gale turėjo pasiekti numatytą tikslą: parodyti pasauliui tikrąjį kryžiuočių — ne tikėjimo skleidėjų, bet piktadarių užpuolikų — veidą.

Kryžiuočių propagandai, kuri nesivaržydama šmeižė Lietuvą, visos Jogailos klaidos, padarytos įvedant katalikybę (nepakankamos dotacijos, suvaržytos teisės), būtų tapusios svariu argumentu pasauliui įrodinėjant, kad Jogaila buvęs nenuoširdus. Sava tauta taip pat turėjo pamatyti naujo tikėjimo skleidėjus visa puikybe, kad būtų sužadinta visuotinė pagarba dvasininkams.

Jogaila suprato Katalikų bažnyčios svarbą feodalinėje visuomenėje ir įvertino tarptautinę Lietuvos krikšto reikšmę. Tai patvirtina privilegijos, kurias 1387 m. jis suteikė Vilniaus vyskupijai. Šiomis privilegijomis vyskupijai buvo paskirtos žemės valdos, jai bei visai Lietuvos katalikų bažnyčiai suteiktas visiškas imunitetas, todėl jos yra labai reikšmingos socialinei-ekonominei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijai. Ligi šiol XIV—XV a. Lietuvos feodalinės žemės nuosavybės struktūros tyrimai rodė, kad tuo laikotarpiu Lietuvos valstybėje dar nebuvo magnatų latifundijų. Labai žymaus bajoro valdas paprastai sudarė vienas kaimas, turtingo bajoro — keletas kaimų arba nedidelis valsčius[3]. O Vilniaus vyskupija dėl 1387 m. Jogailos vienkartės dovanos, skirtos Vilniaus vyskupijos įkūrimo ir Lietuvos krikšto proga, iš karto tapo didžiulių žemės valdų — vieno didelio Tauragnų valsčiaus, trijų mažesnių Bokštų, Dubrovnios ir Verkių valsčių, Molėtų ir Labanoro kaimų, beje, ir jurisdikos Vilniuje — savininke. Iš viso šiose išsibarsčiusiose valdose buvo 50—60 kaimų ir apie 650 dūmų[4].

Lietuvos katalikų bažnyčiai gavus tokias plačias nuosavybės teises, Vilniaus vyskupijos dominuojanti padėtis, palyginti su pasauliečiais feodalais, tapo dar tvirtesnė. Lietuvos bajorija gana ilgai, keliasdešimt metų turėjo kovoti dėl savo teisių, bet niekada jai taip ir nepavyko prilygti Bažnyčiai; Vilniaus vyskupija, nedėdama jokių pastangų, gavo didžiulių privilegijų. Suprantama, Bažnyčia labiausiai troško finansinio ir teisinio imuniteto. Visiškas imunitetas Lietuvoje iki tol buvo išskirtinis dalykas, todėl toliau plėtojantis feodaliniams santykiams čia labai svarbu tapo, kokį imunitetą didysis kunigaikštis turės Bažnyčios atžvilgiu.

1387 m. vasario 17 d. privilegijos įžangoje Jogaila pa-

reiškė, kad šia privilegija paskirtas valdas Vilniaus vyskupija gauna kaip amžiną ir neatšaukiamą dovaną: „donacione perpetua et irrevocabili". Tai reiškė, kad nekilnojamasis turtas tapo Bažnyčios alodu. Dovanotojas pareiškė šiuos turtus skiriąs vyskupijai „eo iure et dominio, quibus [...] nos et progenitores nostri tenuimus, habuimus hactenus et possedimus, nihil iuris, dominii et proprietatis in eidem castro, villis et districtibus pro nobis vel nostris successoribus reservantes"[5]. Čia jau rezignacine forma „nihil iuris, dominii et proprietatis" buvo nurodytos senjorinės vyskupijos teisės. Šios žemės jai buvo padovanotos tomis pačiomis teisėmis, kokias į jas turėjo iki tol pats didysis kunigaikštis ir jo protėviai, t. y. teisę nustatyti ir rinkti iš gyventojų duokles, išskirtinę teisę teisti ir visišką teisę į žemės nuosavybę. Terminai „ius" ir „dominium", tuo metu suprasti kaip „dominium sive iuridicio"[6], patvirtina, kad vyskupijai buvo suteikta visiška juridinė valdžia jos žemėse gyvenantiems žmonėms. Dokumentas taip pat liudijo, kad suteikiamas ir finansinis imunitetas — jame išvardyta „census", „fructus", „proventus", „redditus", „utilitates", t. y. senosios valstybės duoklės, dabar jau feodalinė renta. Šias duokles nuo tol turėjo rinkti ne tik valstybė, bet ir vyskupija.

Vyskupijos, regis, nepatenkino toks Jogailos privilegijos imuniteto klauzulės bendras pobūdis. Suprantama, ji ir negalėjo būti prie širdies ką tik į Lietuvą atvykusiems dvasininkams, nenutuokusiems apie Lietuvos feodalinės sistemos ypatumus ir teisinius papročius. Gerai žinomi valstybinės valdžios ir Bažnyčios susikirtimai imuniteto klausimu rodė, kad ateityje gali kilti įvairių konfliktų su didžiojo kunigaikščio administracija.

Nekyla abejonių, kad speciali privilegija visai Lietuvos katalikų bažnyčiai, Jogailos suteikta 1387 m. vasario 22 d.[7], t. y. praėjus vos penkioms dienoms po privilegijos Vilniaus vyskupijai suteikimo, buvo paskelbta dvasininkijos iniciatyva. Joje buvo daug detaliau apibrėžtos teisės, gautos vos prieš keletą dienų. Jogaila savo akte nedarė jokių naujų koncesijų, tik troško „de novo et magis expresse" išvaduoti bažnytines valdas iš pasaulietinės jurisdikcijos suvaržymų. Privilegija suteikė vyskupui ir

kunigams „plenam et omnimodam facultatem"— visišką ir visokeriopą valdžią, išskyrus pasaulietinę: „aliis omnibus potestatibus ut prefertur secularibus omnino exclusis". Taigi didysis kunigaikštis išvadavo dvasininkų žemes nuo savo valdininkų, vadinamųjų dedkų, teismo, nuo jų bausmių ir kaltinimų. Kartu didysis kunigaikštis neteko jurisdikcijos ir bažnytinių dvarų valstiečių atžvilgiu. Nuo tada Lietuvoje buvo įvesta plati patrimonialinė jurisdikcija — juk „ieškovai" buvo keletas tūkstančių žmonių. Tai — svarbus žingsnis kuriant Lietuvoje juridinę priklausomybę, *de iure* reiškiančią asmeninės priklausomybės pradžią. Didžiojo kunigaikščio žinioje tikriausiai liko tik mišraus pobūdžio ginčai, t. y. kivirčai tarp Bažnyčios ir pasauliečių feodalų, tarp kunigaikščio bei bajorų žemių valstiečių ir Bažnyčios valdinių.

Privilegijoje buvo aiškiai suformuluotas nutarimas atleisti bažnytines žemes nuo visų prievolių didžiajam kunigaikščiui (egzempcija). Privilegija atleido bažnytinėse valdose gyvenančius žmones nuo visų terminu „servicia" reiškiamų tarnybinių paslaugų didžiajam kunigaikščiui; galbūt šis terminas taip pat reiškia dokumente nepaminėtus „labores"[8], t. y. valstiečių darbus dvaro laukuose, valdovo ūkyje. Jogaila taip pat atleido dvasininkų valdas nuo duoklės grūdais, avižomis ir šienu, vadinamos dakla, lietuviškai dėkla(s)[9]. Buvo panaikintos ir kitos prievolės: sidabrinė, t. y. duoklė, mokama sidabru, transporto paslaugos, kurios reiškė, kad pasiuntiniai ir didžiojo kunigaikščio valdininkai turi būti aprūpinami transporto priemonėmis ir vedliais (*angaria, perangaria*). Toliau privilegijoje buvo išvardytos pastotės, t. y. prievolės, labai panašios į jau minėtas, bet turėjusios visai kitą paskirtį — tenkinti tik karines reikmes. Dokumente dar buvo paminėta prievolė tiesti ir prižiūrėti kelius, statyti ir taisyti tiltus, saugoti kelius ir visų pirma atlikti karo tarnybą — „viae expeditionales". Visos kitos prievolės, neišvardytos privilegijoje ir apibendrinamai pavadintos „oppressiones et gravamines", taip pat buvo panaikintos.

Taigi iš Jogailos privilegijos matyti, kad Lietuvoje buvo *susiformavusi mokesčių sistema*, kad Lietuvos ir jai priklausiusių rusiškų žemių gyventojai turėjo atlikti vals-

tybei daugybę prievolių. Vieną jų grupę sudarė vadinamosios visuomeninės valstybinės prievolės, nes gyventojai turėjo atlikti karo tarnybą (daugiausia tik bajorai, feodalai), persekioti priešą, statyti bei taisyti tiltus, tiesti ir prižiūrėti kelius, mokėti sidabrinę ir atlikti transporto paslaugas. Antroji prievolių grupė, skirta greičiau didžiajam kunigaikščiui ir jo dvarui, buvo privačios teisės pobūdžio. Tai buvo duoklės ir darbo prievolės: dėkla, duoklė medumi, bebrų ir voverių kailiais[10], pareiga vaišinti pravažiuojantį kunigaikštį ir jo svitą (Lietuvoje vadinama „pasėdžiu", Rusijoje — «полюдье», o Lenkijoje — „stan"), sidabrinė, „labores" — darbo prievolė, t. y. šieno pjovimas ir tikriausiai talkos arba reikalavimas dirbti didžiojo kunigaikščio dvare, pagaliau „servicia", arba gyvulių augintojų, amatininkų, vandens paslaugos. Ypatingą vietą Lietuvos mokesčių sistemoje užėmė teismo mokesčiai ir bausmės, susijusios su ūkine feodalų jurisdikcija ir vykdomos dedkų.

Jogailos privilegija nuo visų šių prievolių bažnytines valdas atleido, o teismo ieškinių teisė buvo atiduota Vilniaus vyskupijai, parapijų bažnyčioms ir vienuolynams. Dėl šio imuniteto daugybė išvardytų prievolių, visų pirma susijusių su ūkiu, tokių kaip duoklės ir darbo prievolės, virto feodaline renta. Viešosios teisės prievolės, jeigu tik nebuvo Bažnyčiai naudingos, galėjo būti vyskupijos anuliuotos arba gerokai sušvelnintos gyventojų naudai. Abejonių nekyla, kad buvo palikti teismo nuosprendžiai ir bausmės, kurias dabar Bažnyčia skirdavo vykdydama savo patrimonialinę jurisdikciją.

Jogailos privilegija suteikė Bažnyčiai finansinį ir teisinį imunitetą „in presenti et in futuro". Tai buvo akivaizdus pritarimas Bažnyčios propaguojamam principui, kad kartą pasirašytas dokumentas įpareigoja jo laikytis ir įpėdinius. Privilegija buvo taikoma valdoms, kurios yra „donata et inscripta", t. y. tik toms, kurios Bažnyčiai priklausė dokumento paskelbimo metu. Kad imunitetas būtų taikomas visoms vėliau dovanotoms ir įsigytoms žemėms, reikėjo kiekvienu atveju tvirtinti atskirą privilegiją, kurios dydis priklausė nuo kunigaikščio malonės.

Privilegijų, kurias Vilniaus vyskupijai ir apskritai

Lietuvos katalikų bažnyčiai Jogaila suteikė 1387 m. vasario 17 ir 22 d. aktais, reikšmę galima suprasti tik žinant, kad visiškas imunitetas iki tol Lietuvoje buvo išskirtinis reiškinys ir juo naudojosi tik didysis kunigaikštis bei jo šeimos nariai. Vaidila, naudojęsis juo Dubrovnioje prie Lydos, buvo Jogailos svainis[11], o Lietuvos bajorija esant ribotai nuosavybės teisei privalėjo atlikti visas kunigaikščio prievoles. Tik 1387 m. vasario 20 d., t. y. praėjus trims dienoms po Vilniaus vyskupijos apdovanojimo ir privilegijavimo, Lietuvos „boyari sive armigeri" gavo Jogailos privilegiją, suteikusią jiems teisių ir laisvių[12]. Didysis kunigaikštis bajorams garantavo visišką nuosavybės teisę į tėvonines, paveldėtas valdas, „quae ex successione paterna", prisiekė neatiminėti valdų iš našlių, jeigu jos netekės antrą kartą, suteikė bajorams teisę ištekinti dukteris savo nuožiūra. Bajorų valstiečius ir pačius bajorus jis atleido nuo visokių ūkinių „labores", išskyrus pilių statybą ir remontą. Suprantama, nebuvo panaikinta pareiga atlikti karo tarnybą ir vykti į karo žygius svetur savo sąskaita. Išliko visos duoklės natūra ir pinigais, nes privilegijoje apie jas visiškai nebuvo užsiminta ir tik vėliau pasaulietinėse privilegijose jos pamažu išnyko[13]. Šios duoklės sudarė pagrindinę prievolių dalį, todėl valdovas suteikė bajorijai labai ribotą finansinį imunitetą, o apie tėvoninių bajorų valdų išlaisvinimą iš didžiojo kunigaikščio ir jo valdininkų jurisdikcijos visiškai neužsiminė — ji ir toliau galiojo. Taigi Jogailos koncesijose buvo minima tik giminінė teisė, atodirbinė renta ir tėvoninių valdų nuosavybės teisė. Tikrai nėra žinoma, ar ta privilegija buvo kompromisas, atsiradęs derinant bajorų siekius ir didžiojo kunigaikščio poziciją, ar buvo paskelbta vien paties kunigaikščio iniciatyva. Užuomina apie žemės teismų, iki XVI a. buvusių tik popieriuje, įkūrimą Lietuvoje rodo, kad Jogailai įtaką darė lenkų bajorai. Be to, buvo pareikšta, kad šios teisės suteikiamos bajorams mainais už jų gerą valią priimant krikštą arba „kad nesiskirtų teisės tų, kurie, nusilenkę vienai karūnai, į vieną kūną susiliejo". Žinomas Lenkijos—Lietuvos unijos tyrinėtojas istorikas Stefanas Kutšeba šį Jogailos pareiškimą suprato taip, kad Lietuvos bajorai „teises gavo

anksčiau, nei patys jų pareikalavo"[14]. Šis mokslininkas neatkreipė dėmesio į tą aplinkybę, kad Jogaila, žengdamas žingsnį teisinės Lietuvos ir Lenkijos bajorų padėties suartinimo link, siekė suvienyti bajorus, kad jie remtų uniją. Kutšebos pažiūros, toliau išplėtotos Vitoldo Kameneckio[15], kuris į Lietuvos bajorus žiūrėjo kaip į neorganizuotą, neturėjusią įtakos valdžiai žmonių masę, buvo mokslininkų sukritikuotos. Henrikas Lovmianskis pažymėjo, kad aukštesnioji Lietuvos klasė, „nors ir nevieninga, sudaryta iš keleto sluoksnių, besiskiriančių kilme ir ūkine padėtimi, buvo svarbus politinis veiksnys, jos interesų turėjo paisyti kunigaikščio valdžia, priklausiusi nuo bajorijos ne tik faktiškai, bet tam tikra prasme ir juridiškai"[16]. Taigi, galimas daiktas, kad Lietuvos bajorai pritarė 1387 m. privilegijai, bet į jų reikalavimus tikriausiai nebuvo pakankamai atsižvelgta, nes netrukus jie parėmė Vytautą — Lietuvos inkorporavimo į Lenkiją priešininką.

Atrodo, aišku, kaip Lietuvos katalikų bažnyčiai buvo suteikta imunitetinė privilegija. Dvasininkai siekė gauti tokias pat privilegijas, kokias Lenkijos bažnyčia jau buvo pamažu išsikovojusi per 400 metų. Ten visiškas imunitetas XII a. pabaigoje pirma daugiau buvo taikomas vienuolynų žemėms[17]. Po to jis buvo suteiktas vyskupijoms, kurios 1210, 1214—1215, 1234 m. iškovojo privilegijas visai Bažnyčiai[18]; galiausiai karaliui Liudvikui Vengrui 1381 m. susitarus su episkopatu buvo panaikintos visos Bažnyčios prievolės valstybei, išskyrus „subsidium charitativum", t. y. ypatingąjį mokestį, kurio reikalauti buvo galima tik gavus Bažnyčios sutikimą[19]. Po šios sutarties praslinkus šešeriems metams jauna Lietuvos katalikų bažnyčia 1387 m. iš Jogailos gavo tokias pat privilegijas. Apie ypatingąjį mokestį tose privilegijose nebuvo kalbama, todėl tai reikia laikyti dar vienu Lietuvos dvasininkų laimėjimu; tik 1507 m., kilus karo su Maskva grėsmei, Lietuvos katalikų bažnyčia pirmą kartą sutiko duoti savo sidabro.

Suprantama, kad Lietuvos katalikų bažnyčios ūkinė galia ir didžiulės privilegijos buvo tikra ašaka bajorams, ypač besiformuojančiam stambiųjų žemvaldžių sluoksniui,

kuris pradėjo kaupti milžiniškus turtus ir reikalavo iš didžiojo kunigaikščio vis naujų koncesijų. Kutšeba buvo teisus sakydamas, kad Lietuvos bajorai iš Bažnyčios nepasimokė, kaip kovoti dėl privilegijų (taip buvo Lenkijoje ir Vakarų šalyse), nes Lietuvoje Bažnyčiai privilegijos buvo suteiktos ne per tam tikrą laikotarpį, bet iš karto[20]. Vis dėlto Bažnyčia iš pat pradžių turėjo tiek daug privilegijų, kad jų siekė ir bajorai, kurių teisės buvo gerokai mažesnės. Kartu Katalikų bažnyčia tapo svarbiu veiksniu, lyg ir katalizatoriumi, Lietuvoje pagreitinusiu riterių klasės virtimą bajorų klase.

Kaip jau buvo minėta, 1387 m. Jogailos imunitetinė privilegija galiojo tik toms valdoms, kurios Bažnyčiai priklausė jos paskelbimo dieną. Vėliau įsigytiems turtams ji nebuvo taikoma, todėl kiekvienai naujai dovanai Bažnyčia turėjo gauti imuniteto klauzulę. Jogailos ir Vytauto dovanojimo aktuose kaip precedentas paprastai buvo kartojama formulė „nihil iuris, dominii, proprietatis". Ji reiškė, kad juridiniam asmeniui suteikiamos visos didžiojo kunigaikščio teisės ir visiškas imunitetas. Dovanojimo akte Obolcų bažnyčiai (Baltarusija) ši formulė pakeista žodžiais „perpetua irrevocabili donatione dedimus"[21]. Čia nėra tiksliai nusakomos bažnyčios teisės dovanojamose žemėse, nekalbama ir apie imunitetą, kurį neabejotinai turėjo Obolcų bažnyčia, nes Jogaila 1387 m. vasario 22 d. privilegija suteikė jį visai Lietuvos katalikų bažnyčiai. 1388 m. Vytauto privilegijoje Vilniaus vyskupijai kartojami pagrindiniai 1387 m. vasario 17 d. Jogailos dekreto teiginiai, apibrėžiamos senjorinės teisės („eo iure et dominio etc.")[22]. Šias formuluotes vėliau matome Jogailos privilegijose: 1390 m.— Paneriams[23], 1391 m.— Strešinui[24]; jas aptinkame ir 1395 m. Vytauto dokumente[25]. Panašiai, tik kiek kitokiais žodžiais Vytautas pareiškė rusų kalba rašytame dokumente, kuriame Vilniaus kanauninkams buvo užrašyta Berezinos žemė (1399 m.): „A w tu zemlju perwopisanuju ne ustupatisja nikomu [...] nižъ deržjat kanownikomъ wilenskimъ veczno, neporuszno"[26]. Tai atitinka lotyniškąjį „perpetuum et irrevocabile", o žodžiai „ne ustupatisja nikomu" prilygsta formulei „nihil iuris", nes reiškia, jog didysis kunigaikštis atsisako teisių į Bere-

zinos žemę ir kartu neleidžia kištis kitiems asmenims. Tokias pat nuosavybės teises vyskupija turėjo 1407 m. mainais gautuose Liubaruose. 1409 m. Naujųjų Trakų bažnyčia tokiomis pat teisėmis gavo rusišką Bezdzežo valsčių[27]. 1410 m. Vytauto dekrete dėl Drogiminiškių dovanojimo vyskupijai po įprastinio „nil proprietatis vel dominii" pridūriama, kad šią gyvenvietę Bažnyčia gauna tomis pačiomis teisėmis, kurios suteikiamos vyskupo ir kapitulos nuosavybei[28]. Didysis kunigaikštis, norėdamas tiksliai nustatyti Drogiminiškių katedros klebono teises, rėmėsi vyskupijai jau suteiktomis privilegijomis, kadangi jos prilygo didžiojo kunigaikščio privilegijoms, o galbūt dar ir dėl to, kad šios klebonui galėjo būti mažiau žinomos. Šis aktas rodo, kad vyskupijai suteiktas privilegijas didysis kunigaikštis iš tiesų gerbė. Priešingu atveju remtis vyskupijos ir kapitulos žemėse galiojančiomis laisvėmis visiškai nederėtų, nes tai reikštų tų privilegijų sumenkinimą, šitaip pateikta formuluotė neišvengiamai sukeltų Bažnyčios pasipriešinimą.

Geranainių bažnyčią Žygimantas Kęstutaitis 1411 m. apdovanojo žmonėmis su žeme „cum omni iure, dominio et proprietate ac dotatione perpetua et irrevocabili"[29]. Vieną kartą, būtent dokumente, patvirtinančiame, kad 1411 m. Vilniaus vyskupijai skiriama Blužа, buvo pažymėta, jog Vytautas dovanoja ją „eo modo et iure, quo ipsam filli Andreani ducis Druczsko tenuerunt"[30], t. y. ankstesnių savininkų — 1399 m. prie Vorsklos žuvusio kunigaikščio Andriaus Druckio sūnų — teisėmis. Šis dokumentas teikia informacijos apie kunigaikščių Druckių teises Blužoje. Tikriausiai tos žemės buvo paveldimos ir turėjo visišką imunitetą — tai aiškėja toliau skaitant šaltinį. Vytautas, kapitulos naudai atsisakydamas Blužos, Mileikavo ir Moranonikovičių, pabrėžė, kad vyskupijai šiose žemėse priklauso niekuo neribojama nuosavybės teisė. Užuomina apie kunigaikščius Druckius, kurie iki 1411 m. mirė jauni ir nepalikę įpėdinių[31], būtų visiškai suprantama, jei ne faktas, kad Blužoje tam tikrą žemių dalį tuo metu valdė Rumboltas Valimuntaitis ir kiti bajorai. Tai Vytautas aiškiai pabrėžė, o vyskupijai jis dovanojo tik tą dalį, kurią valdė Druckiai. Kartu didysis kunigaikštis Rumboltui ir

jo kaimynams Blužoje garantavo, kad vyskupija nelies jų žemių — mat ši galėjo įsigyti žemių Blužoje tik gavusi jų savininkų sutikimą.

Lietuvos katalikų bažnyčiai buvo svarbi 1413 m. Jogailos ir Vytauto pasirašyta Horodlės privilegija, nes viename iš jos paragrafų Lietuvos aukščiausiasis kunigaikštis Jogaila ir didysis kunigaikštis Vytautas nutarė palikti katedrą, kolegiatus, parapijų bažnyčias ir vienuolynus „in omnibus ipsorum libertatibus, immunitatibus, privilegiis, exempcionibus et consuetudinibus [...] iuxta consuetudinem regni Poloniae"[32]. Ši didelė visai Lietuvos katalikų bažnyčiai suteikta žemės privilegija patvirtino ir garantavo, kad bus paliktos visos laisvės, kurias turėjo Lenkijos bažnyčia. Po 1387 m. vasario 22 d. Jogailos akto tai buvo antra visai Lietuvos katalikų bažnyčiai suteikta privilegija, dar kartą patvirtinusi, kad Lietuvos bažnyčia naudojasi didžiausiomis privilegijomis.

Didelių Ubortės, Kameneco, Igumeno valsčių dovanojimo Vilniaus vyskupijai 1412, 1415 ir 1430 m. bei Senųjų Trakų bažnyčiai 1415 m. aktuose[33] buvo pakartotos įprastos Bažnyčios valdų privilegijų formuluotės, nors kai kurie teiginiai rodė tam tikrą nukrypimą nuo priimtų normų. Dėmesį patraukia tai, kad klauzulės „nihil iuris etc." nėra Kameneco dovanojimo Vilniaus kapitulai akte[34], o tai lyg ir sumenkino dokumento galią.

Visišką imunitetą gavo ir Žemaitijos vyskupija, Vytauto įkurta 1417 m. Pradžioje, 1417 m., imunitetas jai nebuvo suteiktas, bet tikriausiai tik dėl to, kad Vytautas tuo metu jai paskyrė aprūpinimą natūra ir pinigais[35]. Tik praėjus ketveriems metams, 1421-aisiais, Vytautas apdovanojo Žemaičių vyskupiją žemėmis. Tuo metu vyskupui priklausė Viržuvėnų, Maivėnų (?), Kražių valsčius, Varnių (Medininkų) miestelis — vyskupo rezidencija, kurios pusė buvo kapitulos nuosavybė. Viduklės, Raseinių ir Medininkų valsčiuose vyskupas dar gavo po dešimt kiemų bei žemės dvarams-palivarkams, jam buvo atiduoti du — Lūksto ir Alsėdžių — ežerai bei pusė Biržulio ežero. Kapitulai Vytautas paskyrė šešiasdešimt Baltininkų valsčiaus valstiečių ir Stervo ežerą. Šias valdas Žemaičių vyskupijai Vytautas dovanojo amžinam naudojimui

ir suteikė joms visišką imunitetą[36]. Veliuonos bažnyčia Žemaitijoje 1421 m. gavo šiek tiek žemių „perpetuo et in aevum"[37]. Ši lakoniška frazė reiškė, kad jos dovanojamos taip pat, kaip ir kitoms Lietuvos bažnyčioms.

Ypač svarbi imunitetinė nuolaida Lietuvos katalikų bažnyčiai, išskyrus Žemaičių vyskupiją, buvo 1430 m. spalio 21 d. privilegija, kuri dar Vytautui gyvam esant (mirė 1430 m. spalio 27 d.) patvirtino svarbiausius jo dovanojimus Vilniaus vyskupijai. Privilegijoje dar kartą buvo patvirtintas vyskupijos žemių imunitetas, bet paskelbtas ir vienas naujas, labai svarbus Bažnyčiai nutarimas, kad visiškas imunitetas galioja tose žemėse, „qui et quas dicta ecclesia Vilnensis, episcopus, capitulum et ministri in presenti obtinent et in posterum successu felici temporum obtinebunt"[38]. Taigi privilegija buvo taikoma ne tik visam turtui, kuris dokumento paskelbimo dieną jau priklausė vyskupui, kapitulai ir kitiems bažnyčios tarnams, bet ir tiems dvarams, kuriuos galėjo gauti „in posterum"[39]. Toliau privilegijoje tai nusakyta dar aiškiau: Jogaila pareiškė, kad minėtą vyskupą, kapitulą, bažnyčios tarnus, taip pat vienuolynus skelbia ir tvirtina „veros dominos, heredes et perpetuos predictorum bonorum; possessionum, districtuum villarumque et futurorum possessores"[40]. Taigi vyskupas ir kiti išvardyti asmenys tapo tikraisiais ponais, žemvaldžiais ir amžinais savininkais tų dvarų, valsčių, kaimų, kuriuos Bažnyčia jau valdė ir kuriuos galėjo įsigyti ateityje.

Ši koncesija, suteikusi imunitetą visam Bažnyčios turtui, kurį ji galėjo įsigyti vėliau, buvo didelis Lietuvos katalikų dvasininkų laimėjimas, labai palengvinęs bažnytinėms institucijoms toliau telkti žemes. Bažnyčiai atsivėrė galimybės plėsti savo valdas ne tik dėl to, kad didysis kunigaikštis dovanodavo jai žemių (šis „šaltinis" galų gale turėjo išsekti),— ji galėjo pirkti feodalų žemių ir gauti jų dovanų. Būsimus sandėrius, užrašymus testamentu bei dovanojimus lengvino dvi aplinkybės. Pirma, Lietuvos bajorams buvo suteikta feodalų klasei svarbiausia visiškos žemės nuosavybės teisė: iš pradžių, 1387 m.— į tėvonines valdas, vėliau, 1413 m. Horodlės unijos aktu — jau ir į didžiojo kunigaikščio dovanotas žemes („dona-

tiones nostros"). Antra, 1447 m. Kazimiero Jogailaičio žemės privilegija šią teisę išplėtė ir jau taikė Vytauto bei Žygimanto Kęstutaičio amžinoms bei laikinoms dovanoms[41]. Didėjant Lietuvos bajorų privilegijoms formavosi stambi žemės nuosavybė, kūrėsi ekonomiškai galingų žemvaldžių grupė. Atsirado sąlygos plisti privatiems dovanojimams, nes dovanoti galėjo tik tas, kuris turėjo ką dovanoti ir galėjo teisėtai, be didelių suvaržymų tvarkyti savo palikimą. Bajorai turėjo teisę kam nors perleisti trečdalį savo žemės valdų[42]. Po 1430 m. bajorai Vilniaus vyskupijai dovanojo žemių iš pradžių sporadiškai, o vėliau — vis daugiau. Dovanodavo arba stambūs dvarininkai, arba kartu keli mažiau turtingi riteriai.

Privilegijas, kurias iki 1430 m. vyskupija iškovojo sau ir visai Katalikų bažnyčiai, patvirtino ir visais atžvilgiais gerbė Vytauto įpėdiniai. Kazimieras Jogailaitis išsamioje 1447 m. žemės privilegijoje visų pirma patvirtino „omnes donaciones, privilegia et emmunitas ecclesiarum kathedralium, collegiatarum et conventualium in terris nostris Magni Ducatus Lithuanie, Russie, Samagittie"[43]. Tą patį paragrafą 1492 m. pakartojo Aleksandras, rugpjūčio 6 d. antrą kartą paskelbęs savo tėvo žemės privilegiją[44]. Netrukus, tų pačių metų rugpjūčio 28 d., Vilniaus vyskupijos prašymu jis patvirtino ir visiškai atnaujino visus Jogailos, Vytauto, savo tėvo Kazimiero bei Žygimanto Kęstutaičio dovanojimus ir privilegijas. Aleksandras pažodžiui pakartojo 1430 m. Jogailos privilegijos paragrafus, kuriuose kalbama apie imuniteto suteikimą visam Bažnyčios turtui, kurį ji įsigis ateityje[45]. Šie šaltiniai liudija, kad visos Bažnyčios privilegijos turėjo įstatymo galią, privalėjusią išlikti ir ateityje. Nėra jokių faktų, kad kuris nors iš didžiųjų kunigaikščių šias privilegijas būtų mėginęs apriboti. Tai patvirtina anksčiau nagrinėti diplomatiniai 1387—1430 m. dokumentai, iš kurių galima spręsti apie praktinę formulės „nihil iuris, dominii et proprietatis" reikšmę. Turint omenyje anksčiau išdėstytą nuomonę, ta formulė galėjo reikšti visišką didžiojo kunigaikščio įgaliojimų atidavimą Bažnyčios juridiniams asmenims — vyskupijos institucijoms, kapitulai arba parapijos bažnyčiai. Iš tikrųjų didysis ku-

nigaikštis neturėjo naudotis teisėmis į savo dovanotas Bažnyčiai valdas. Bažnyčia, kaip teisinė institucija, privalėjo turėti: 1) visiškos nuosavybės teisę, t.y. išskirtinę ir neribotą teisę prižiūrėti bažnytines žemes, naudotis jomis, bet tik kanono nustatyta tvarka, draudusia kam nors perduoti Bažnyčios turtą; 2) visišką teisinį ir finansinį imunitetą, taip pat atleidimą nuo karo tarnybos, kuri buvo didelė našta pasauliečiams feodalams.

Istoriografijoje vis dėlto vyrauja kiek kitoks požiūris į praktinę formulės „nihil iuris" reikšmę. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės tyrinėtojas Valerijanas Meištovičius, domėjęsis juridine Bažnyčios padėtimi, tvirtina, kad Jogailos ir Vytauto dekretai paprastai neišskirdavo Bažnyčios kaip juridinio asmens, juose nebuvo tokių terminų kaip „vyskupijos mensa", „kapitula". Buvo vardijami fiziniai asmenys: vyskupas, kanauninkai. Minėtas autorius tvirtina, kad „Lietuvos teisė tada buvusi primityvaus lygio; nei Vytauto valdymo [...], nei daug vėlesniu laikotarpiu nebuvo juridinio asmens apibrėžimo nei kolegialaus individo, nei institucijos forma". Meištovičius teigia, kad dėl šios priežasties 1387—1430 m. Jogailos ir Vytauto dovanojimai „Bažnyčiai nesuteikė įgaliojimų Bažnyčios juridiniams asmenims", nes teisės subjektu tapo vyskupas arba kiti Bažnyčios pareigūnai, kaip juridiniai asmenys[46].

Šio teiginio, kuriuo kadaise suabejojo Janas Adamas[47], negalima laikyti teisingu. Net jei dovanojimo metu dalyvauja vyskupas arba kiti asmenys, užimantys atitinkamas pareigas bažnytinėje hierarchijoje, tai dar nereiškia, kad įgaliojimus tam tikram objektui jie gauna tik kaip fiziniai, o ne kaip juridiniai asmenys. Kai Jogaila 1387 m. žemes dovanojo „ecclesie et ipsius episcopo, qui pro tempore fuerit"[48], kai Vytautas 1410 m. apdovanojo „prepposituram eiusdem ecclesie Wylnensis et prepositum qui tempore fuerit"[49] arba 1430 m. dovanojo Igumeną „domino Mathie episcopo Vilnensi eiusque veris et legittimis successoribus episcopis omnibus"[50], dovanoti turtai turėjo priklausyti vyskupui, klebonui ar kapitulai, kaip pažymėjo dovanotojas 1415 m. skirdamas Kameneco žemę „ecclesie cathedrali Vilnensi ipsiusque capitulo"[51].

Paprastai dovanotojas turėdavo pasirinkti būsimą žemės naudotoją ir savininką, kurį taip pat nurodydavo dovanojimo akte. Visuomet būdavo dovanojama katedrai, o dažnai ir jos patronams, kaip juridiniams asmenims; tai, kad buvo minima vyskupas arba kanauninkai, rodo, jog dovanotojo valia jiems suteikiama teisė naudotis dovanotu objektu, kartu šiems fiziniams asmenims bažnytinės institucijos ir jos patrono, kaip juridinių asmenų, vardu leidžiama realizuoti nuosavybės teisę. Įrodymas, kad Lietuvos teisė vis dėlto skyrė juridinį asmenį nuo fizinio, yra 1387 m. Jogailos privilegija broliui Skirgailai. Šiame dokumente yra žinutė apie abiejų kunigaikščių dovanojimus Polocko šv. Jono Predtečio cerkvei. Cerkvei buvo paskirta «Логоская дань и люди и весь доход, што Воишвилт держал». Visa tai, tvirtina dovanotojai, «прилучила есва к церкви на веки святому Иоанну Предтечи, и дал мой брат князь Скиригайло всю ту дань [...] а то есва учинила себе на память а святому Ивану в честь и славу»[52]. Šioje privilegijoje niekur nenurodomas fizinis asmuo, minimas tik cerkvės patronas, kaip juridinis asmuo ir dovanojimo subjektas. Suprantama, čia būtų galima įžiūrėti rusų teisės, tobulesnės už lietuvių, įtaką, bet tai negali pakeisti nuomonės, kad Meištovičiaus teiginys, esą „Lietuvos teisė buvusi primityvi", suformuluotas pernelyg skubotai. Taip pat menkai pagrįsta ir kita šio tyrinėtojo išvada, kad dvasininkijos teisės į dovanotąsias žemes „yra ribotos", kad pažodiniam formulės „nihil iuris" suvokimui „prieštarauja faktai"[53]. Jo nuomone, didysis kunigaikštis savo žinioje pasiliko dalį įgaliojimų, būtent: 1) teisę susigrąžinti žemę; 2) teisę mainyti; 3) teisę perleisti nuosavybę; 4) teisę spręsti ginčus dėl bažnytinės žemės; 5) rekomendacijos teisę[54].

Šaltiniuose trūksta įrodymų, kad didysis kunigaikštis galėjo sutikti kam nors perleisti nuosavybę, todėl Meištovičius, stengdamasis pagrįsti savo hipotezę, pasinaudojo nelabai vykusia analogija tarp bajorų žemės ir bažnytinių valdų. Privačiai žemei perleisti buvo reikalingas didžiojo kunigaikščio sutikimas, todėl jis buvo būtinas ir bažnytinėms valdoms. Ši hipotezė nėra įtikinama, nes didysis kunigaikštis bajorų žemių perleidimą kontroliavo rūpin-

damasis valstybės interesais. Su žemės valdymu siejosi karo tarnybos pareiga, todėl valdovas pasiliko teisę įsikišti, jeigu, žemei patekus į negabaus arba neatliekančio karo tarnybos asmens rankas, valstybė patirtų nuostolių. Tačiau bažnytinės žemės nuo šios tarnybos buvo atleistos. Žinių, kad vyskupų tarpininkavimu Vilniaus katedrai buvo perleista žemių, išliko[55], tačiau niekur nėra nė užuominos, kad didysis kunigaikštis būtų davęs tam leidimą.

Rekomendacijos teisė buvo visuotinai paplitusi tarp feodalų fundatorių arba jų turto paveldėtojų koliatorių. Didysis kunigaikštis, naudodamasis šia paprotine teise, suteikusia jam galimybę rekomenduoti atitinkamai bažnytinei instancijai savo kandidatą į vyskupo arba kitokias bažnytines pareigas (pvz., prelato, kanauninko, klebono, altaristos), suprantama, pasiliko teisę tvarkyti Bažnyčios turtą, bet tik esant vakansijai, o ne gyvam dovanos gavėjui. Rekomendacijos paprotys buvo labiau valdovo garbės teisė Bažnyčios turtų atžvilgiu, ir šia teise kunigaikščiai dažnai naudodavosi. Tačiau rekomendacija dar nereiškė, kad dovanotojas gali naudotis Bažnyčios turtu — o tai Bažnyčiai ir buvo svarbiausia.

Teisę grąžinti turtus ankstesniam valdytojui — didžiajam kunigaikščiui — galima laikyti grynai teorine, nes praktiškai to niekada nėra buvę. Visiškai klaidingai Meištovičius remiasi tuo, kad 1430 m. Jogaila patvirtino Vytauto dovanojimus, ir laiko šiuos veiksmus „sąmoningu savo teisės nepripažinti pirmtako dovanojimų pabrėžimu". Tai įrodymas, teigia Meištovičius, „kad šios dovanotos valdos ir toliau lieka priklausomos nuo dovanotojo: jos grįžta pastarojo paveldėtojui, dovanojimas panaikinamas tada, kai nustoja veikusi dovanotojo valia, dėl kurios tas dovanojimas galiojo, ir todėl reikalingas naujas aktas, kuris įgalintų šiuos turtus palikti ligšioliniam valdytojui"[56]. Reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad jei ne „peticio oblata"[57], vyskupijos prašymas, Jogailos tvirtinamasis aktas apskritai nebūtų buvęs priimtas. Dovanojimo aktų tvirtinimai Vilniaus vyskupijoje apskritai buvo retas reiškinys, visuomet inspiruotas Bažnyčios. Dar daugiau, 1430 m. Jogailos aktas buvo parengtas Vytautui gyvam

esant, ir sunku Jogailą kaltinti, kad likus porai dienų iki Vytauto mirties jis pabrėžė savo teisę nepripažinti to valdovo dovanojimų. Dovanos galiojimo terminą Meištovičius sutapatino su dovanojimo pobūdžiu; dovanojimo terminas iš tiesų pasibaigdavo, jei dovana būdavo laikina — tolesnis jos likimas priklausydavo nuo didžiojo kunigaikščio „valios ir malonės". Amžiniems ir neatšaukiamiems dovanojimams — Vilniaus vyskupijai ar Lietuvos katalikų bažnyčiai — buvo būdinga tai, kad didysis kunigaikštis negalėjo iš Bažnyčios jų atimti, o bajorų turtą konfiskuoti galėjo, jeigu bajoras išduodavo savo luomą, įžeisdavo valdovą, padarydavo baustiną nusikaltimą, neatlikdavo karo prievolės arba suklastodavo dovanojimo aktus[58]. Kartkartėmis pasirodydavusios tvirtinamosios privilegijos būdavo įprastas reiškinys — naujas didysis kunigaikštis tvirtindavo visus savo pirmtakų dovanojimus, visas privilegijas.

Abejotina ir tai, ar didysis kunigaikštis turėjo teisę mainyti Bažnyčios žemes. Kai Vytautas „paima vienas ecclesie cathedralis Vilnensis žemes ir duoda mainais kitas", šitai jis daro ne dėl to, kad turi tokią teisę, kaip mano Meištovičius[59], bet tik „cum voluntate et consensu capituli". Taip įvyko 1407 ir 1411 m., šį kartą paties vyskupo prašymu[60]. Abiem atvejais tai buvo daroma Bažnyčios iniciatyva: ji aiškino, kad jai yra nepatogi siūlomų mainyti žemių padėtis. Bet niekur iki pat XVI a. vidurio nerasime žinių apie savavališkus didžiojo kunigaikščio veiksmus, patvirtinančius, kad jis turėjo teisę keisti vienas žemes kitomis.

Meištovičius teigia[61], kad didysis kunigaikštis „faktiškai vykdo teismo funkcijas bylose, nagrinėjančiose bažnytinių valdų klausimus". Šį teiginį reikėtų patikslinti: sprendė tik Bažnyčios ir pasauliečių feodalų ginčus. Tačiau nežinome atvejų, kad didysis kunigaikštis būtų buvęs arbitru sprendžiant pačių dvasininkų ginčus dėl žemės. Vilniaus vyskupijos ir kunigaikščių Giedraičių bei bajoro Vigėlos ginčus dėl sienų[62] Vytautas sprendė tik todėl, kad jokia kita teisminė instancija tų reikalų sutvarkyti negalėjo. Bažnyčia nepripažino žemesniųjų didžiojo kunigaikščio teismo organų sprendimų, gerbė tik paties di-

džiojo kunigaikščio verdiktą. Feodalai taip pat netroško būti patraukti į bažnytinius teismus, ir Lietuvos Statutai saugojo juos nuo tų teismų. Todėl jei kildavo ginčas tarp bažnytinės institucijos (ar dvasininko) ir bajoro ir jei nė viena iš pusių nepripažindavo žemesniųjų pasaulietinio ar bažnytinio teismo institucijų, bylą galėdavęs išspręsti tik pats didysis kunigaikštis ir tik bažnytiniame teisme.

Be to, reikėtų paprieštarauti Meištovičiaus teiginiui, kad valdovas manė, jog bažnytinės valdos „ir toliau priklauso didžiajam kunigaikščiui, tik turi specialią paskirtį ir yra naudojamos Bažnyčios tikslams"[63]. Bažnyčiai dovanotos valdos priklausomai nuo dovanojimo pobūdžio buvo ribota arba išskirtinė Bažnyčios nuosavybė. Ir pačią formulę „nihil iuris" jau nuo 1387 m. reikia suprasti pažodžiui.

Be abejo, Lietuvos katalikų bažnyčiai suteiktos didžiulės privilegijos turėjo nemaža įtakos feodalinių santykių raidai Lietuvoje ir Baltarusijoje, nes Bažnyčia (ypač Vilniaus vyskupijos), didelių latifundijų savininkė, didino valstiečių feodalinę priklausomybę.

XVI a. pirmojoje pusėje Lietuvos bajorija pradėjo kovą dėl pernelyg didelių Katalikų bažnyčios teisių apribojimo. Lietuvos bajorus, kurių pečius slėgė krašto gynybos našta, ypač jaudino du klausimai: 1) kad dvasininkai atleisti nuo karo tarnybos; 2) kad bažnytininkai nemoka valstybės iždui duoklės „pasaulietiniams reikalams" ir dėl to silpnėja valstybės gynybinė galia.

Tiesa, jau 1507 m. bažnyčioms buvo nustatyta sidabrinė (tokio paties dydžio kaip ir privatiems dvarams)[64], bet jos, kaip rodo 1555 m. vyskupijos sinodo aktas, šios prievolės aiškiai nenorėjo ir mokestį valstybei laikė savo privilegijų sumenkinimu.

1555 m. Vilniaus sinode buvo daug kalbama apie mokestį Respublikai. Žemaitijos vyskupas Vaclovas Vežbickis pritarė nutarimui apmokestinti dvasininkus ir net buvo įsitikinęs, kad kilus karui su Maskva reikės nustatyti naują mokestį, bet karalius, turėdamas omenyje šį dvasininkijos pasiaukojimą, privalo ją ginti nuo pasauliečių ponų. Prelatas Jonas Domanovskis visiškai pritarė

mokesčiui, teigė, kad būtina paremti Respubliką kare su Maskva, nes „tai yra pats pavojingiausias priešas". Arkidiakonas Jasinskis taip pat siūlė įvesti mokestį, bet reikalavo, kad karalius globotų dvasininkiją, neleistų pasauliečiams jos įžeidinėti ir kad senu papratimu dvasininkai naudotųsi neliečiamumo teise ir savo laisvėmis. Kanauninkas Višenskis stebėjosi, kad dabartinis karalius, norėdamas ką nors gauti iš dvasininkų, nesiunčia, kaip buvo seniau įprasta, pasiuntinių į kapitulą. Jis pageidavo, kad išliktų bent pagarba dvasininkams. Kanauninkas Narbutas, vienintelis lietuvis, sinode kalbėjęs mokesčių klausimu, prisiminė Vytauto laikus, kai, nepaisant dažnų karų su Maskva ir totoriais, didysis kunigaikštis nereikalaudavęs mokesčių iš dvasininkų, o atvirkščiai — dovanodavęs jiems beneficijų. Paprieštaravo pasauliečiams ponams, teigusiems, kad karo metu bažnytinėms valdoms buvo būtina tokia pat apsauga kaip ir pasauliečių dvarams, sakė, jog dvasininkų darbo negalima sulyginti su pasauliečių pareigomis. Baigdamas kalbėti Narbutas pareiškė pritariąs mokesčiui, „jeigu jau kitaip būti negali", bet prašė, kad karalius dvasininkijai rodytų pagarbą. Kanauninkas Sabinijus manė, kad seimo sprendimu apmokestinti Bažnyčią yra varžomos jos laisvės ir teisės. Kunigas Jonas iš Krokuvos pridūrė, kad seniau valdovai nereikalaudavę iš dvasininkų pinigų, jiems buvusios reikalingos tik maldos, kurios padėdavusios sulaukti Dievo paramos ir nugalėti priešus. Prelatas Staškovskis visų dvasininkų vardu pareiškė, kad pritars vienkarčiui mokesčiui, jei jis bus paskelbtas provincijos (t. y. Gnezno) sinode ir jei karalius gerbs dvasininkų teises[65]. Nepaisant tų nelabai griežtų protestų, nuo XVI a. vidurio seimo patvirtintas valstybinis mokestis gynybiniams tikslams tiek bažnytinių, tiek pasaulietinių feodalų valdose būdavo renkamas vienodo dydžio.

Daug veiksmingiau Bažnyčia pasipriešino bajorų reikalavimams, kad dvasininkai, kaip ir bajorai, atliktų karo prievolę. Šį postulatą Lietuvos bajorai tikriausiai paskelbė dar iki 1529 m., nes jau I Lietuvos Statute buvo pažymėta, kad „dvasininkai, turintys įkeistų žemių, privalo patys (asmeniškai) atvykti į tarnybą pas valdovą". 1529 m.

Statute buvo pridurta, kad dvasininkai, turintys paveldėtų privačių žemių, privalo „atvykti į mūsų karo tarnybą, o jie patys asmeniškai bus išlaikomi valdovo"[66]. Kunigų turimų privačių žemių išskyrimo tikslas buvo aiškus: pareiga asmeniškai stoti į karo tarnybą tik už žemes, laikomas įkeistomis („užpirktomis"), turėjo sutrukdyti dvasininkams imti iš bajorų dvarus kaip įkeistas žemes.

1529 m. Statute paskelbtų nutarimų dvasininkai tikriausiai nepaisė: 1544 m. Bresto seime bajorai vėl pareikalavo, kad dvasininkai „taip pat atliktų karo tarnybą", nes kai „ateis priešas, ypač krikščionių tikėjimo, tai nieko nepasigailės — nei dvasininko, nei pasauliečio". Bajorai reikalavo, kad „tiek Romos, tiek graikų tikėjimo dvasininkai, turintys tėvoninių ir bažnytinių valdų, kartu su jais kraštą gintų ir į žygį vyktų, o ypač turintys dešimtinių" (kad rinktų mokestį). Karalius atsakė, kad dvasininkai, turintys tėvoninių, pirktų ir įkeistų žemių, privalo atlikti karo tarnybą, bet apskritai karo tarnybos už bažnytines valdas klausimą spręs Piotrkovo susirinkimas (sinodas)[67].

1551 m. Vilniaus seime bajorai vėl pareikalavo, kad bažnytinių žemių turėtojai atliktų karo prievolę, tačiau karalius Žygimantas Augustas šį klausimą atidėjo „kitam laikui"[68]. Pagaliau po ginčų ir bajorų kalbų 1554, 1559 ir 1563 m. seimuose 1566 m. II Lietuvos Statute buvo nustatyta (tai buvo pakartota 1588 m. III Lietuvos Statute)[69], kad dvasininkai karo tarnybą turi atlikti ne asmeniškai, bet per savo pavaduotojus iš jiems priklausančių pasaulietinių ir bažnytinių valdų, „už kurias iki šiol buvo vykdoma pasaulietinė karo tarnyba"[70]. Tai reiškė, kad nuo karo prievolės buvo atleisti tų bažnytinių valdų turėtojai, kurie iki tol tos prievolės neatlikinėjo, t. y. praktiškai buvo išlaikyta *status quo*, nes daug bažnytinių valdų buvo dovanotos iki XVI a. vidurio ir jų turėtojai neatliko karo tarnybos.

Lietuvos bajorų siekimas dvasininkus įtikinti, kad kartu su jais šie sudaro visuomenę, atsakingą už šalies likimą, kad jie drauge su bajorais privalo ginti šalį, reiškė didelį pilietinį susirūpinimą. Katalikų bažnyčia, kovojusi su tuo metu plitusia Reformacija, iš dalies sutiko ginti šalį, tačiau kartu ir priešinosi tam norėdama pabrėžti, kad ji tai daro

ne iš pareigos, bet savo gera valia ir mainais reikalauja gerbti jos teises ir dvasininkų luomą.

1962 m.

---

[1] Detaliai Lietuvoje Katalikų bažnyčios misijų veiklą iki 1386 m. aprašo V. Abrahamas ir K. Chodynickis (*Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. T. 1 (daugiau tomų paskelbta nebuvo). S. 144—194; *to paties.* Polska a chrzest Litwy // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914. S. 1—36; *Chodynicki K.* Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386 // Przegląd historyczny. 1914. T. 18). Patį Lietuvos krikšto procesą po 1386 m. aprašė J. Fijalekas. (*Fijałek J.* Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. S. 39—333).

Iki šiol privilegijų Lietuvos katalikų bažnyčiai suteikimo klausimai nebuvo plačiau nagrinėti (tik iš teisinių pozicijų). Žr.: *Schmidt H. F.* Die rechtlichen Grundlagen des Pfarrorganisation auf westslawischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters. IX. Die Gestaltung der rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation bei Einführung des Christentums im Litauen, Zeitschrift des Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte // Kanonistische Abteilung. Weimar, 1930. Bd. 19. S. 514—522; *Meyszłowicz W.* Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wilno, 1935; *Pakarklis P.* Ekonominė ir teisinė katalikų bažnyčios padėtis Lietuvoje (XV—XIX). V., 1956. P. 63—70. Palyg. su J. Ochmanskio pastabomis P. Pakarklio *Katalikų bažnyčios privilegijų sampratos* klausimais: Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1961. T. 22. S. 282 ir kt. Iš ankstesnių darbų, įvairiais aspektais nagrinėjančių šią problemą, žr.: *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. S. 528—529; *Jakubowski J.* Z zagadnień unii polsko-litewskiej // Przegląd historyczny. 1919—1920. T. 22. S. 146; *Ivinskis Z.* Geschichte des Bauernstandes in Litauen von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jh. Berlin, 1933. S. 120.

[2] *Fijałek J.* Min. veik. P. 58—59.

[3] *Łowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931. T. 1. S. 274—286; *to paties.* Uwagi w sprawie społecznego i gospodarczego podłoża unii jagiellońskiej. Wilno, 1934. S. 74.

[4] Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (toliau — KDKW). Nr. 1 A. S. 4—5.

[5] Ten pat. P. 5.

[6] Ten pat. Nr. 55. P. 86 (1411 m.).

[7] Ten pat. Nr. 6. P. 14.

[8] „Labores" mini 1387 m. vasario 20 d. Jogailos privilegiją bajorams katalikams // Zbiór praw litewskich. Poznań, 1841. S. 2.

[9] Termino „dėkla" etimologiją aptarė P. Skardžius (*Skardžius P.* Russisch-weisrussich djaklo (dzjaklo) und litauisches duoklė // Lin-

gua Posnaniensis. 1959. T. 7. S. 265—270); *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1955. H. 2. S. 111—112.

[10] Žvėrių kailiai kaip duoklė minimi 1387 m. Jogailos privilegijoje Skirgailai. Žr.: *Jakubowski J.* Opis księstwa trockiego z r. 1387 (toliau — Opis księstwa...) // Przegląd historyczny. 1907. T. 5. S. 45; *Ivinskis Z.* Min. veik. P. 79. ir kt., kur plačiau kalbama apie šias duokles.

[11] *Jakubowski J.* Opis księstwa... S. 39; *Łowmiański H.* Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w XV wieku // Przegląd historyczny. 1950. T. 40. S. 123.

[12] Zbiór praw litewskich. S. 1—2; *Jakubowski J.* Opis księstwa... S. 39 ir kt.; *Kutrzeba S.* Min. veik. P. 527; *Krasauskaitė M.* Die litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des XV Jh. Leipzig, 1927. S. 7—16.

[13] *Kutrzeba S.* Min. veik. P. 533—534. Žemės privilegijų ūkinę reikšmę nusakė V. Pičeta (*Пичета В.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве. М., 1917. С. 71—72).

[14] *Kutrzeba S.* Min. veik. P. 531.

[15] *Kamieniecki W.* Społeczeństwo litewskie w XV wieku. Warszawa, 1947. S. 33 ir kt.

[16] *Łowmiański H.* Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w XV wieku. S. 127.

[17] *Grodecki R.* Początki immunitetu w Polsce. Lwów, 1930. S. 42, 52, 59—73; *Matuszewski J.* Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do roku 1381. Poznań, 1936. S. 4; *Kaczmarczyk Z.* Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca w. XIV. Poznań, 1937. S. 9, 67.

[18] *Grodecki R.* Min. veik. P. 54—56, 74—80.

[19] *Ohanowicz A.* Ciężary państwowe duchowieństwa w Polsce w drugiej polowie XV i początkach XVI wieku. Lwów, 1911. S. 11.

[20] *Kutrzeba S.* Min. veik. P. 528—529.

[21] KDKW. Nr. 9. S. 19. (1387 m.).

[22] Ten pat. Nr. 14. P. 28.

[23] Ten pat. Nr. 17. P. 31.

[24] Ten pat. Nr. 20. P. 35.

[25] Ten pat. Nr. 25. P. 41.

[26] Ten pat. Nr. 36. P. 66.

[27] Ten pat. Nr. 50. P. 76. Privilegiją Liubarams žr.: Nr. 45. P. 72: „nihil penitus pro nobis et successoribus nostris [...] proprietatis aut dominii sive iurisditionis reservantes".

[28] Ten pat. Nr. 51. P. 78; „iuxta omnem proprietatem et libertatem quibus ipsa ecclesia Wylnensis omnes suas hereditates, possesiones et villas tam episcopales quam capitulares tenet, habet et possidet".

[29] Ten pat. Nr. 56. P. 88.

[30] Ten pat. Nr. 55. P. 85.

[31] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca wieku XIV. Warszawa, 1895. S. 56.

[32] Akta unii Polski z Litwą. 1385—1791. Kraków, 1932. Nr. 51. S. 64.

[33] KDKW. Nr. 57. S. 89; (Ubortė) Nr. 67. S. 99; (Kamenecas) Nr. 109. S. 135; (Igumenas) Nr. 60. S. 93 (privilegija Senųjų Trakų bažnyčiai).

[34] Ten pat. Nr. 67. P. 99.

[35] Ten pat. Nr. 72. P. 739.

[36] Ten pat. Nr. 78 A. P. 741; „cum omni iure et dominio, perpetuo et in ewm". Slėpininga Maivėnų vietovė — tai „vyskupijos Maivėnų valstiečių" kaimas ir žemė netoli Žarėnų, greta Pluotinės kaimo. Žr.: Istorijos archyvas. T. 1. (1568 m.). Kaunas, 1934. P. 163—164.

[37] KDKW. Nr. 78 B. S. 742.

[38] Ten pat. Nr. 110. P. 138.

[39] *Kutrzeba S.* Min. veik. P. 529.

[40] KDKW. Nr. 110. S. 138.

[41] *Kutrzeba S.* Min. veik. P. 531—532.

[42] *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. Lwów, 1916. S. 9. Klausimas, nuo kada bajorai galėjo laisvai perduoti savo žemės nuosavybę, konkrečiai — trečiąją jos dalį, nėra visiškai aiškus. Iš pradžių buvo reikalingas valdovo sutikimas, bet nėra nustatyta, ar buvo būtinas ir jo giminaičių leidimas. XV a. pabaigoje bajorai jau galėjo laisvai disponuoti trečiąja savo žemių dalimi. Žr.: *Bardach J.* Trzecizna w litewskim prawie majątkowym XV i XVI wieku // Cultus et cognitio. Studija z dziejów średniowiecznej kultury. Warszawa, 1976. S. 81—95.

[43] Codex epistolaris saeculi XV. Kraków, 1894. T. 3. Nr. 7. P. 10.

[44] Codex diplomaticus Poloniae. Warszawa, 1847. T. 1. Nr. 194. P. 435.

[45] KDKW. Nr. 389. S. 446—447.

[46] *Meyszłowicz W.* Min. veik. P. 34—35.

[47] *Adamus J.* Meištovičiaus knygos recenzija // Ateneum Wileńskie. T. 11. S. 577.

[48] KDKW. Nr. 1. A. S. 4.

[49] Ten pat. Nr. 51. P. 78.

[50] Ten pat. Nr. 109. P. 135.

[51] Ten pat. Nr. 67. P. 99.

[52] Przegląd historyczny. T. 5. S. 45.

[53] *Meyszłowicz W.* Min. veik. P. 37, 45.

[54] Ten pat. P. 38—39.

[55] *Kurczewski J.* Kościół zamkowy czyli katedra wileńska. Wilno, 1916. T. 3. S. 122.

[56] *Meyszłowicz W.* Min. veik. P. 38.

[57] KDKW. Nr. 110. S. 137.

[58] *Dąbkowski P.* Min. veik. P. 27—28, 57—58.

[59] *Meyszłowicz W.* Min. veik. P. 38.

[60] KDKW. Nr. 45. S. 72; Nr. 55. S. 85.

[61] *Meyszłowicz W.* Min. veik. P. 39.

[62] KDKW. Nr. 93. S. 122; Nr. 108. S. 133.

[63] *Meyszłowicz W.* Min. veik. P. 40.

[64] Ten pat. P. 93.

[65] *Kurczewski J.* Min. veik. T. 1. P. 53—54.

[66] Статут Великого Княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960. С. 43—44.

[67] Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914. Т. 30. Стлб. 113.

[68] Ten pat. P. 176.

[69] *Dąbkowski P.* Min. veik. P. 62; *Gerlach J.* Stanowisko duchownych wedle Statutu Litewskiego III (1588 roku) // Ateneum Wileńskie. 1923. T. 1. S. 205—225.

[70] Statut litewski drugiej redakcji 1566 // Archiwum Komisji Prawniczej. Kraków, 1900. T. 7. Rozdz. 2. Ustęp 9.

SENIAUSIOS LIETUVOS MOKYKLOS XIV a. PABAIGOJE — XVI a. VIDURYJE

Viduramžių Europos mokykla — tai kultūros sritis, buvusi visiškoje Bažnyčios žinioje, todėl nė kiek nėra keista, kad pasaulietinė mokykla tada neegzistavo, nors ir buvo privačių mokytojų pasauliečių. Taigi Bažnyčia, turėjusi švietimo monopolį, viduramžiais buvo svarbiausia kultūros institucija. Ji steigė pradines mokyklas prie parapijų bažnyčių arba vienuolynų, vidurinio mokslo tipo mokyklas prie katedrų, vadovavo ir universitetams.

Viduramžių Lietuvos mokyklas jau XIX a. pradžioje tyrinėjo Juozapas Jaroševičius, Juozapas Ignotas Kraševskis, o ypač Juozapas Lukaševičius[1]. Jie rėmėsi labai menkais šaltiniais, todėl negalėjo atsakyti į svarbiausius klausimus: kiek mokyklų buvo viduramžių Lietuvoje, kokios buvo mokymo programos ir jo turinys, kokio tipo asmenybę turėjo ugdyti mokykla, kas buvo mokytojai, kokia socialinė mokinių sudėtis? Suprantama, kad dėl labai skurdžių šaltinių ir šiandien negalima tiksliai atsakyti į vienus ar kitus rūpimus klausimus, nors tyrinėtojai ir nemaža yra pasiekę. Tuos klausimus šiek tiek bandė aiškinti žymus Vilniaus vyskupijos istorijos tyrinėtojas kunigas Janas Kurčevskis, paskelbęs „Žinias apie Vilniaus diecezijos parapines mokyklas". Jis pirmasis yra paminėjęs ir 1397 m. įkurtą seniausią Lietuvoje Vilniaus katedros mokyklą, tačiau aprašydamas jos veiklą naudojosi vadinamuoju Kiburgo (kryžiuočių pasiuntinio Vilniuje) dienoraščiu. Kaip vėliau paaiškėjo, šis šaltinis buvo žymaus to meto Lietuvos istoriko Teodoro Narbuto klastotė. Kurčevskio nuopelnas yra tai, kad jis fundacinėse privilegijose ir parapijų bažnyčių dokumentuose rado daug žinučių apie XVII ir XVIII a. veikusias arba buvusias numatytas steigti mokyklas. Jis pažymėjo, kad 1526 m. egzistavo 156 mokyklos[2]. Matyt, šį skaičių Kurčevskis

buvo nusirašęs iš Mykolo Balinskio, kuris nežinia iš kur jį buvo paėmęs[3]; galbūt Balinskis rėmėsi prielaida, kad mokyklos turėjo veikti prie kiekvienos parapijos bažnyčios.

Nuo Kurčevskio iki šių dienų nebuvo parašyta didesnių veikalų, kuriuose būtų nagrinėjamas Lietuvos švietimas iki Reformacijos, nebuvo ištirtas net toks svarbus klausimas, ar pirmoji ir, atrodo, vienintelė Lietuvoje vidurinės mokyklos tipo Vilniaus katedros mokykla veikė be pertraukos ir kas buvo jos auklėtiniai. Naujų faktų pateikė Antonis Karboviakas, padaręs prielaidą, kad Trakų mokykla egzistavo dar prieš 1432 m., ir Adolfas Šapoka, manęs, jog Trakų mokykla galėjo veikti prieš 1426 m.[4] Dar XIX a. penktajame dešimtmetyje vyskupo Motiejaus Valančiaus parašytoje Žemaičių vyskupijos istorijoje buvo keletas žinučių apie Žemaitijos mokyklas. Ten buvo pažymėta, kad šaltiniuose seniausia — Katedros — mokykla minima 1469 m. vyskupijos sostinėje Medininkuose[5].

Naujesnės, labai trumpos Lietuvos švietimo istorijos iki XVI a. vidurio apybraižos nedavė nieko naujo. Jose tebuvo kartojami seni faktai ir atsirado... naujų klaidų. Antai Simas Sužiedėlis teigė, kad Vilniaus vyskupas Andrius 1397 m. buvo paskyręs atlyginimą Katedros mokyklos mokytojui. Iš tiesų jis paskyrė išlaikymą Katedros Šv. Andriaus ir Pranciškaus koplyčiai, o apie mokyklą dovanojimo akte užsiminė tik atsitiktinai[6].

Vertingi yra Jurgio Lebedžio duomenys apie XVI a. Žemaitijos mokyklas. Jie buvo surinkti rašant žymaus literato kunigo Mikalojaus Daukšos biografiją[7]. Autorius, remdamasis literatūroje pateiktais faktais, pirmiausia nustatė, kad XVI a. pirmojoje pusėje Žemaitijoje tebuvo trys mokyklos: Varniuose (Medininkuose), Tauragėje ir Joniškyje, o ketvirtoji buvo įkurta tik 1555 m. Jurbarke. Tyrinėtojas, pasinaudojęs dar neskelbtais duomenimis apie popiežiaus legato Tarkvinijaus Pekulo atliktą Žemaičių vyskupijos vizitaciją 1579 m., rado naujų ir tam laikotarpiui svarbių faktų apie Žemaitijos mokyklas. Jis nustatė, kad nuo Žemaitijos arkidiakono Jurgio Talaičio laikų (1528—1533 m.) Krekenavoje veikė mokykla, apie

kurią iki tol buvo žinoma tik iš 1566 m. žinutės: «Школа вся одарта и коморка выбрана». Svarbūs yra tyrinėtojo surinkti duomenys apie Kauno mokyklą. 1503 m. Kaune buvo įkurta literatų brolija (Confraternitas Literatorum), vadinasi, švietimo būklė tame mieste buvo nebloga. Žinant, kad 1490—1550 m. į Krokuvą buvo atvykę mažų mažiausiai 24 studentai iš Kauno, galima teigti, jog parapinė mokykla čia veikė jau anksčiau, be pertrūkio ir, beje, buvo aukšto lygio. Lebedys taip pat pateikė faktų, kad dar viena — šešta — mokykla XVI a. viduryje (1542 m.) veikė Šeduvoje. Apie Pekulo vizitaciją jis paskelbė nemaža naujų duomenų, kurie leidžia daugiau sužinoti apie to meto mokymo metodiką Žemaitijos mokyklose. Šie duomenys yra vertingi, nes apibūdina ir ankstesnį laikotarpį, kai švietimo sistemoje dar viešpatavo konservatizmas, atitikęs Bažnyčios poreikius ir ideologiją: ji siekė, kad mokiniai padėtų tinkamai laikyti pamaldas ir atlikti liturgines apeigas.

Kadangi neabejotinai buvo ryšys tarp parapijų ir mokyklų daugėjimo, reikia pateikti svarbiausius faktus, apibūdinančius Lietuvos bažnytinės organizacijos raidą. Pirmąsias septynias parapijų bažnyčias 1387 m., Lietuvos krikšto metu, įsteigė karalius Vladislovas Jogaila. Didžiojo kunigaikščio Vytauto gyvenimo pabaigoje Vilniaus diecezijoje jau buvo 27 parapijų bažnyčios, o iki XV a. pabaigos buvo įkurtos dar 103, daugiausia iš privačių fundacijų — tai buvo savotiška didikų ir bajorų mecenavimo išraiška. XVI a. pirmojoje pusėje Vilniaus diecezijoje parapijų bažnyčių dar padaugėjo, kadangi tuo metu buvo įkurtos 129 naujos parapijos. XVI a. viduryje, t. y. atsiradus Reformacijai, Vilniaus vyskupijoje buvo 259 parapijų bažnyčios, o Žemaičių — 43. Amžininkų liudijimu, to dar nepakako, nes Lietuvoje viena parapija apėmė 350 km^2 teritoriją, Žemaitijoje — 600 km^2, o Rusioje, kurioje daugiausia gyveno stačiatikiai,— net 950 km^2, tuo tarpu Lenkijoje vieną parapiją sudarė 50—60 km^2 teritorija. Be to, parapijų bažnyčios buvo išdėstytos labai netolygiai, daugiausia jų buvo pagrindiniuose trijuose — Vilniaus, Ašmenos ir Lydos — pavietuose, o Lietuvos pasienyje jos buvo retenybė[8].

Steigti mokyklas prie parapijų bažnyčių buvo numatęs dar Jogaila, kai fundavo pirmąsias bažnyčias. Beje, 1387 m. Obolcų bažnyčiai Rusioje jis paskyrė tris laisvus žemės sklypus „pro plebano, vicario et clerico"[9]. Galima manyti, kad čia pavartotas terminas „clericus" reiškė „bažnyčios tarną" (minister ecclesiae), kurio pareiga buvo ir vaikus mokyti[10]. Tokią pat fundatoriaus intenciją liudija ir 1389 m. Jogailos ediktas tijūnams (didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojams). Karalius tijūnams įsakė įsteigtoms bažnyčioms suteikti „y trzy dworcze błysko cyrkwye, gdzye popowye szyeszy y zakowye"[11]. Iš Obolcų bažnyčios fundacinio dokumento paaiškėja, kad „popowye" — tai klebonas ir vikaras, tačiau vietoje „klieriko" edikte atsirado lenkiškas „žeko" terminas. Jis nebuvo atsitiktinis ir labai greitai prigijo lietuvių kalboje. Jau 1547 m. jį pavartojo pirmosios lietuviškos knygos autorius Martynas Mažvydas[12].

Mokyklų skaičių viduramžių Lietuvoje, kaip ir kituose Europos kraštuose, galima nustatyti tik apytiksliai, nes nėra išlikusių jokių to laikotarpio mokyklų sąrašų, įvairiuose dokumentuose terandama atsitiktinių žinių. Kad tam tikroje vietovėje būta parapinės mokyklos, galima teigti turint tiesioginių ar netiesioginių žinių. Tiesioginės — tai tokios, kai yra tiksliai nurodyta mokykla ar tos mokyklos rektorius, kunigas, katekizmo mokytojas arba galų gale mokyklos bakalauras ar net vargonininkas. Netiesioginės žinios apie mokyklą — tai faktai, kad iš kurios nors parapijos į Krokuvą atvyko mokinys studijuoti, kad kurioje nors parapijoje klebonui buvo duotas fundatoriaus įsakymas išlaikyti mokyklą ir mokytoją. Remiantis tokia informacija galima nustatyti, kokiose vietovėse Vilniaus ir Žemaičių diecezijose XV—XVI a. pradžioje būta parapinių mokyklų (tik abejotina, ar jos veikė nuolat)[13].

VILNIAUS DIECEZIJOS MOKYKLOS

1. Cholchla, parapija — 1437 m., mokykla — 1514 m., studentas — 1490 m.
2. Daugėliškis, parapija ir mokykla — 1526 m.
3. Dusetos, parapija ir mokykla — 1519 m., studentas — 1528 m.

4. Eišiškės, parapija — prieš 1492 m., mokykla — 1524 m., studentas — 1484 m.
5. Gaina, parapija — 1387 m., mokykla — 1514, 1522 m.
6. Gardinas, parapija — prieš 1430 m., mokykla — 1555 m., studentas — 1468 m.
7. Gorodiščė, parapija — 1494 m., mokykla — 1494 m.
8. Iščelna, parapija — prieš 1515 m., mokykla — 1515 m.
9. Jasionuvka, parapija — prieš 1515 m., mokykla — 1515 m.
10. Juchnovecas, parapija — 1547 m., mokykla — 1547 m.
11. Kaunas, parapija — prieš 1413 m., mokykla — 1509 m., studentas — 1493 m.
12. Lentupis, parapija — 1459 m., mokykla — 1513 m.
13. Maišiagala, parapija — 1387 m., mokykla — 1525 m., studentas — 1487 m.
14. Mastai, parapija — 1539 m., mokykla — 1539 m.
15. Mežirečiai, parapija — prieš 1516 m., mokykla — 1533 m.
16. Naujadvaris, parapija — 1504 m., mokykla — 1541, 1547 m.
17. Naujieji Trakai, parapija — prieš 1409 m., mokykla — 1409 m., studentas — 1419 m.
18. Nedzvedzicai, parapija — 1545 m., mokykla — 1545 m.
19. Onuškis, parapija — 1526 m., mokykla — 1534 m.
20. Polonka, parapija — 1502 m., mokykla — 1516, 1529 m.
21. Punia, parapija — prieš 1492 m., mokykla — 1513 m., studentas — 1531 m.
22. Senieji Trakai, parapija — 1400 m., mokykla — 1472 m., studentas — 1413 m.
23. Šilovičiai, parapija — 1541 m., mokykla — 1541 m.
24. Trobos, parapija — prieš 1494 m., mokykla — 1534 m., studentas — 1508 m.
25. Ukmergė, parapija — 1387 m., mokykla — 1505, 1528 m., studentas — 1473 m.
26. Vaistamas, parapija — 1460 m., mokykla — 1529 m.
27. Vidžiai, parapija — 1481 m., mokykla — 1498 m.
28. Voverka, parapija — prieš 1460 m., mokykla — 1463 m., studentas — 1478 m.
29. Zelva, parapija — 1470 m., mokykla — 1508 m.
30. Žiežmariai, parapija — prieš 1508 m., mokykla — 1511 m.

ŽEMAIČIŲ DIECEZIJOS MOKYKLOS

1. Joniškis, parapija — 1523 m., mokykla — 1530 m.
2. Krekenava, parapija — prieš 1430 m., mokykla — 1528—1533, 1566 m.
3. Raseiniai, parapija — prieš 1430 m., mokykla — prieš 1571 m., studentas — 1488 m.
4. Saločiai, parapija — 1507 m., mokykla — po 1528 m.
5. Šeduva, parapija — prieš 1540 m., mokykla — 1542 m.
6. Tauragė, parapija — 1507 m., mokykla — 1507 m.

Iš šio sąrašo matyti, kad abiejose — Vilniaus ir Žemaičių — diecezijose veikė tik 36 parapinės mokyklos. Turėdami omenyje, kad buvo 302 parapijos, galėtume daryti išvadą, jog Lietuvoje ir kaimyninėje Rusioje mokyklų buvo labai mažai — tik 11% parapijų, o Lenkijoje XVI a. pirmojoje pusėje jos veikė net 78% parapijų[4]. Ši išvada tikriausiai būtų pernelyg skubota, nes yra pagrįsta labai menkais šaltiniais. Pateiktąjį sąrašą galima papildyti pasirėmus statistika, rodančia, iš kurių parapijų (be jau išvardytų) atvykdavo studentai į Krokuvos Almam Matrem.

NUMANOMOS VILNIAUS DIECEZIJOS MOKYKLOS

1. Anykščiai, parapija — prieš 1492 m., studentai (2) — 1475 m.
2. Bogdanovičiai, parapija — prieš 1533 m., studentas — 1528 m.
3. Dakūdava, parapija — prieš 1553 m., studentas — 1490 m.
4. Deltuva, parapija — prieš 1444 m., studentas — 1485 m.
5. Dolistovas, parapija — prieš 1501 m., studentas — 1531 m.
6. Dorai, parapija — prieš 1473 m., studentas — 1540 m.
7. Dubingiai, parapija — prieš 1430 m., studentas — 1500 m.
8. Geranainys, parapija — prieš 1458 m., studentai (3) — 1455 m.
9. Giedraičiai, parapija — prieš 1505 m., studentai (7) — 1419 m.
10. Goniondzas, parapija — prieš 1430 m., studentai (4) — 1470 m.
11. Jonava, parapija — prieš 1556 m., studentas — 1513 m.
12. Kėdainiai, parapija — prieš 1518 m., studentai (4) — 1513 m.
13. Krasnoje Selo, parapija — prieš 1501 m., studentai (2) — 1485 m.
14. Krošinas, parapija — 1442 m., studentas — 1512 m.
15. Liackas, parapija — prieš 1553 m., studentas — 1519 m.
16. Lyda, parapija — 1397 m., studentai (3) — 1447 m.
17. Lipa, parapija — prieš 1442 m., studentas — 1517 m.
18. Medilas, parapija — prieš 1457 m., studentas — 1541 m.
19. Medininkai, parapija — 1387 m., studentai (3) — 1458 m.
20. Merkinė, parapija — prieš 1392 m., studentai (5) — 1468 m.
21. Minskas, parapija — prieš 1508 m., studentas — 1534 m.
22. Myrius, parapija — prieš 1553 m., studentas — 1548 m.
23. Musninkai, parapija — prieš 1522 m., studentai (2) — 1513 m.
24. Naugardukas, parapija — prieš 1430 m., studentas — 1485 m.
25. Nemenčinė, parapija — 1387 m., studentai (2) — 1461 m.
26. Nesvyžius, parapija — prieš 1471 m., studentas — 1510 m.
27. Obolcai, parapija — 1387 m., studentai (2) — 1482 m.
28. Perloja, parapija — prieš 1506 m., studentas — 1534 m.
29. Polockas, parapija — prieš 1498 m., studentas — 1504 m.
30. Ramygala, parapija — prieš 1492 m., studentas — 1476 m.
31. Rudamina, parapija — prieš 1397 m., studentas — 1401 m.

32. Salos, parapija — 1544 m., studentas — 1460 m.
33. Slonimas, parapija — prieš 1492 m., studentai (4) — 1460 m.
34. *Strubnica, parapija — prieš 1553 m., studentas — 1527 m.*
35. Surviliškės, parapija — prieš 1495 m., studentas — 1499 m.
36. Svyriai, parapija — prieš 1449 m., studentai (2) — 1476 m.
37. Ščiučinas, parapija — prieš 1436 m., studentas — 1500 m.
38. Šėta, parapija — prieš 1499 m., studentas — 1545 m.
39. Trobos, parapija — prieš 1494 m., studentas — 1508 m.
40. Trostianai, parapija — 1496 m., studentas — 1535 m.
41. Utena, parapija — prieš 1501 m., studentas — 1545 m.
42. Užuguostis, parapija — 1495 m., studentas — 1528 m.
43. Valažinas, parapija — prieš 1475 m., studentai (2) — 1472 m.
44. Varnionys, parapija — 1462 m., studentai (3) — 1490 m.
45. Viša, parapija — prieš 1553 m., studentas — 1511 m.
46. Vyšniavas, parapija — prieš 1451 m., studentas — 1485 m.
47. Vitebskas, parapija — prieš 1450 m., studentai (2) — 1517 m.
48. Volkovyskas, parapija — prieš 1430 m., studentai (2) — 1504 m.
49. Vseliubas, parapija — 1471 m., studentai (2) — 1420 m.
50. Vosyliškės, parapija — prieš 1473 m., studentai (2) — 1477 m.
51. Žaludkas, parapija — prieš 1490 m., studentas — 1537 m.
52. Žasliai, parapija — prieš 1485 m., studentas — 1545 m.
53. Žeimiai, parapija — prieš 1522 m., studentai (2) — 1523 m.
54. Žiupronys, parapija — prieš 1550 m., studentai (4) — 1512 m.

NUMANOMOS ŽEMAITIJOS DIECEZIJOS MOKYKLOS

1. Alsėdžiai, parapija — 1472—1474 m., studentas — 1540 m.
2. Kaltinėnai, parapija — prieš 1430 m., studentas — 1530 m.
3. Kelmė, parapija — XV a., studentas — 1530 m.
4. Kražiai, parapija — prieš 1430 m., studentai (5) — 1512 m.
5. Viduklė, parapija — 1421 m., studentai (3) — 1512 m.

Taigi Žemaitijoje mokyklos veikė senosiose, XV a. įkurtose Ariogalos, Betygalos, Krakių, Veliuonos parapijose, nes Pekulo vizitacija patvirtina tose vietovėse jas buvus. Tačiau Krokuvoje studentų iš minėtų parapijų nebuvo.

Iš viso abiejose diecezijose buvo 95 mokyklos (parapijų — 302), vadinasi, vaikai buvo mokomi vos prie kas trečios bažnyčios. Vilniaus diecezijos sinodas 1527—1528 m. nutarė, kad mokyklų nepakanka. Sinodo priimtuose vyskupijos nuostatuose buvo skelbiama, jog klebonai prie visų jų žinioje esančių bažnyčių privalo išlaikyti mokyklas, veikiančias atskiruose namuose, ir buvo siūloma turėti mokytojus — „ministros pro pueris erudiendis"[15].

1528 m. paskelbtuose Vilniaus vyskupijos nuostatuose buvo aptarta ir mokymo programos, jų turinys bei kalba. Prie bažnyčių buvę mokytojai privalėjo mokyti rašto, gero elgesio taisyklių, supažindinti su tikybos pagrindais, aiškinti šv. Evangeliją bei šv. Povilo laiškus, lygiai abiem, lietuvių ir lenkų, kalbomis („pariter utroque Lithuano et Polono idiomate")[16]. Ši instrukcija, pripažįstanti teisę mokyti lietuvių, kaip gimtąja, kalba, buvo priimta (kaip ir visas paragrafas apie mokyklas) neribotam laikui („in perpetuum"). Tačiau ji galiojo tik iš dalies, nes vėlesni šaltiniai rodo, kad mokyklose ir bažnyčiose didėjo lenkų kalbos įtaka — tai buvo lenkų dvasininkų antplūdžio į Lietuvą išdava. Du pavyzdžiai iš Žemaitijos liudija, kad kalbos klausimas mokyklose buvo traktuojamas įvairiai. Marekas Lonckis (sprendžiant iš pavardės — lenkas), pirmasis 1526 m. įkurtos Joniškio bažnyčios klebonas, steigdamas mokyklą nusprendė, kad klebonijos išlaikomas mokytojas privalo vaikus mokyti ne tik žemaitiškai, bet ir lenkiškai[17]. Tuo tarpu Ariogaloje 1579 m. mokytojas popiežiaus vizitatoriui Pekului pareiškė, kad dirba šioje mokykloje devyniolika metų ir moko „legere ruthenice et polonice"[18].

Rusų kalbos buvo mokoma ne tik Ariogaloje. Lietuvoje nuo seno buvo vartojama rusų (kaip kanceliarinė) kalba, todėl nebuvo įmanoma apsieiti be dijokų (raštininkų), mokėjusių ir kalbėti, ir rašyti rusiškai. Netgi spėjama, kad šios kalbos buvo mokoma Vilniaus katedros mokykloje. Tos mokyklos auklėtinis, Krokuvos universiteto magistras, 1492—1511 m.— didžiojo kunigaikščio raštininkas, 1508—1516 m.— Vilniaus kanauninkas kunigas Adomas Jakubovičius iš Katros savo knygoje „Majus. De priscorum verborum proprietate" (Tarvisiae, 1477) padarė du įrašus: vieną — lotynišką („Certe sum Ade Lithuani") bei ilgesnį, autobiografinio pobūdžio, rusišką: «книга Адамова Якубовича с Котри, с Литвы з волости городенское, Зброшкова брата, емуж накладался на науку до Кракова болеи десять лет, из детинства ест при щоле виленскои ласкаве ховался, небощик князь Иондрей, негды каноник и кустош косьтола виленского святого Станислава»[19]. Be abejo, šis bajorų sūnus, kuriam universiteto

laipsnis praskynė kelią į Vilniaus kapitulą ir didžiojo kunigaikščio kanceliariją, rusų kalbos išmoko Vilniuje.

Be lietuvių (arba žemaičių), lenkų ir, žinoma, lotynų kalbų, Kaune buvo mokoma vokiečių kalbos. Apie XVI a. vidurį Kaune veikė mažiausiai dvi mokyklos. Kauno miesto vaito knygoje prie 1564 m. datos yra be galo įdomių įrašų: antai kažkoks Valentinas Sergintas „nuo Žiežmarių" atidavė savo sūnų Stanislovą penkiolikai metų tarnybon Kauno miestiečiui Valentinui Bekeriui: „A pan Walentin ma go dacz na nauke do niemieczkiey skoly"[20]. Taigi ji buvo skirta ne tik vietinei vokiečių kolonijai, bet ir lietuviams. Tais pačiais metais „mūrininkas" Motiejus Gudelis atidavė savo sūnų Augustiną šešeriems metams „na wychowanie i na sluzbe" kunigui Petrui Bedžičkiui: „A kxiądz Piotr obieczal go dacz do skoly polskiey thu w Kownie"[21]. Ir dar: „Vthcziwÿ Stanislaw Suskÿ" už vaikiną „z dzieczinstwa danego dlia czwiczenÿa ÿęzÿka Litewskiego" atidavė „chlopcza niemczika ku czwiczeniu ÿęzÿka Polskiego". Kilmingas ponas Grigalius Masalskis 1567 m. „mial na sluzbie dlia czwiczenia ÿęzÿka polskiego y litewskiego ze Gdanska Krÿstoffa niemczÿka ÿusz wyrostka"[22]. Galbūt lietuvių ir lenkų kalbos Kaune buvo mokomasi ir praktiškai — bendraujant tarpusavyje darbdavio namuose, tačiau išmokti skaityti ir rašyti buvo galima tik mokykloje.

Iš labai menkų duomenų apie mokymo turinį galima spėti, kad Lietuvos parapinės mokyklos nebuvo pasiekusios viduramžių „trivium"[23], apimančio lotynų kalbos gramatiką, retoriką ir dialektiką, lygio, tačiau jose buvo mokoma skaityti, rašyti, tikėjimo tiesų ir bažnytinio giedojimo — taigi vaikai daugiausia buvo mokomi patarnauti bažnytinių pamaldų metu. Tai patvirtina ir 1547 m. Martyno Mažvydo dvieilis:

Be geresni su šventa burtininke gaidį valgyti,
Neig bažnyčioj šaukimo žekų klausyti.

Mokiniai privalėjo bažnyčioje giedoti, tad nenuostabu, kad išsilavinusio lietuvio ausį rėžė mokinių riksmas. Svarbu atkreipti dėmesį į visai kitą dalyką: mokinių gie-

dojimą Lietuvos bažnyčiose Mažvydas laikė normaliu, įprastu dalyku. Parapinė mokykla ne tik rengė žekus patarnauti bažnyčioje, bet tikriausiai turėjo dar ir rengti mokinius dvasininkų luomui, bent jau stoti į seminariją. Tikriausiai dvasinių seminarijų funkciją atliko katedrų mokyklos.

Mokslą berniukai pradėdavo dar vaikystėje («из детинства»). 1588 m. III Lietuvos Statute buvo kalbama apie metus, «в яких вжо на науку до школы давати годно, то есть до семи лет»[24]. Būsimasis karaliaus Vladislovo IV gydytojas Macėjus Vorbekas-Letovas į mokyklą pradėjo eiti septynerių metų. Jis prisiminė: „Per pusę metų išmokau skaityti ir truputį rašyti"[25].

Vaikai į mokyklas buvo siunčiami iš tolimų vietovių — minėtas Adomas Jakubovičius mokėsi ne greta Katros esančiame Gardine, bet Vilniuje, kitas tėvas nuo Žiežmarių siuntė savo sūnų į Kauną. 1579 m. Žemaičių vyskupijos vizitacijos dokumentai rodo, kad Kauno mokyklą lankė vaikai iš Vilkijos, esančios už 30 km.

VILNIAUS KATEDROS MOKYKLA

Vilniaus katedros mokykla tikriausiai buvo įsteigta netrukus po to, kai 1387 m. buvo įkurta Vilniaus vyskupija, nors pirmoji — tiesa, atsitiktinė — žinutė apie ją yra 1397 metų. Vilniaus vyskupas Andrius, skirdamas išlaikymą Katedros Šv. Andriaus ir Pranciškaus koplyčiai, kartu paskyrė tos koplyčios altaristai sklypą Vilniaus sodo teritorijoje, prie kapinių „ut stubella nunc est posita"[26]. „Stubella" — tai mokyklėlė (plg. stuba!). Vadinasi, seniausia Lietuvos mokykla iš pradžių buvo labai kukli, tačiau netrukus ji išsiplėtė ir gana plačiai pagarsėjo, į ją atvykdavo mokinių iš tolimų vietovių. Ši mokykla buvo įsikūrusi Vilniaus Aukštutinės ir Žemutinės pilių bei Katedros teritorijoje, kažkur šalia ir dabar stovinčios Katedros varpinės. Naujas patalpas mokyklai turėjo pastatyti kanauninkas Martynas iš Dušnikų (tikriausiai Didžiojoje Lenkijoje)[27], 1517—1527 m. buvęs Vilniaus kapitulos nariu. Tos mokyklos rektoriui išlaikyti karalius Kazimieras Jogai-

laitis 1452 m. užrašė 8 kapas grašių (Prahos sidabro grašių, vadinamųjų plačiųjų, kurie tuo metu Lietuvoje buvo apyvartoje) „s korczomъ wilenskichъ na każdy hod"[28]. 1518 m. atskira karaliaus Žygimanto I privilegija buvo suteikta teisė iš visų žmonių, vežančių medieną į Vilniaus turgų, konfiskuoti po vieną rąstą Katedros mokyklos reikmėms. 1567 m. šią privilegiją pakartojo karalius Žygimantas Augustas[29].

Kazimiero Jogailaičio 1452 m. privilegijos lotyniškas tekstas rodo, kad „rector scolarium", t. y. mokyklos vyresnysis, buvo renkamas kapituloje, kuri prižiūrėjo ir mokyklą. Kapituloje tuo rūpinosi prelatas scholastikas. Šios pareigos buvo įsteigtos tik 1523 m. vyskupo Jono ex Ducibus Lithuaniae įsaku ir patikėtos kanauninkui Jokūbui Staškovskiui[30]. Tais pačiais metais vyskupas Jonas įsteigė naujas pareigas, susijusias su mokykla — kantoriaus, ir patikėjo jas lietuviui Jurgiui Talaičiui. Dar 1493 m. didysis kunigaikštis Aleksandras Jogailaitis kantorijai paskyrė dviejų kapų grašių išlaikymą[31], bet neaišku, ar kantorija turėjo personalą. Kantorius turėjo prižiūrėti, kaip mokosi Katedros giedotojai.

Vyskupaujant kunigaikščiui Povilui Alšėniškiui mokyklos mokytojui iš vyskupo iždo kasmet būdavo skiriama po 100 grašių, tačiau nepavyko nustatyti, koks buvo visas jo atlyginimas. 100 grašių vyskupas skirdavo ir kantoriui, kuris, beje, dar gaudavo pajamų iš dviejų dykviečių ir šešių patarnautojų vyskupijai priklausiusiame Salako valsčiuje (pagal 1523 m. fundaciją)[32].

Šaltiniuose minimi tik vėlesni Katedros mokyklos rektoriai: 1524 m. rektoriumi buvo kunigas Martynas iš Lvoveko, menų magistras, vėliau — Vilniaus vicesaugotojas, nuo 1541 m.— Katedros iždininkas; 1537 m. rektoriavo menų magistras Juozapas iš Krokuvos, 1550 m.— menų magistras kunigas Mikalojus Trojanas iš Chriščionovičių, 1563 m.— Bartolomėjus iš Stobnicos. 1557 m. minimas tik mokytojas Bartolomėjus Jelionekas, buvęs Geranainių mansionierius[33].

Kraševskio teigimu, „Katedros mokykloje buvo ne mažiau kaip trys klasės"[34]. Šią nuomonę patvirtina šaltiniai, nors ir vėlesni, bet iš jų matyti, kokia paskiau buvo

mokyklos struktūra. 1557 m. kapitulos aktuose yra užrašytas vyskupo Valerijono Protasevičiaus klausimas, kodėl Katedroje nebuvo laikomos pamaldos už šventos atminties Vytauto vėlę. Arkidiakonas Juozapas Jasinskis atsakė, kad vyskupaujant Povilui (Alšėniškiui) jis ėjo iždininko pareigas ir „tokioms Mišioms visuomet kunigams penitenciarijams ir Vilniaus katedros antrų ir trečių metų mokiniams iš vyskupo kasos buvo pratęs atlyginimą išmokėti"[35].

Kiek mokinių kasmet mokėsi Katedros mokykloje? Iš dalies į šį klausimą atsako 1539 m. žinutė apie mokykloje tuo metu mokslus ėjusią choristų grupę. Jaunuoliams, giedojusiems psalmes, buvo išmokėtas 50 grašių metinis atlyginimas, o tokių mokinių iš viso buvo dvylika. Be giedotojų, bažnyčiai dar buvo reikalingi keturi jaunuoliai patarnauti mišių metu[36]. Liturginėms paslaugoms Vilniaus katedroje reikėjo 16 žekų, tikriausiai tik vyresniųjų klasių; vadinasi, mokykloje vienu metu mokėsi keliasdešimt vaikinų. Ne visuomet mokykloje buvo tiek mokinių, nes 1539 m. kapitula skundėsi, kad Katedros mokykloje per mažai vaikų. 1570 m., Vilniuje atidarius jėzuitų kolegiją, Katedros mokykloje buvo jaučiamas nuosmukis, o 1572 m. pradžioje mokinių taip sumažėjo, kad pritrūko aptarnaujančio personalo pačioje Katedroje. Atsižvelgdama į tai, kapitula ketino prašyti kolegijos studentų pagalbos. 1572 m. pabaigoje Katedros mokykloje mokinių jau nebebuvo, mokytojas negaudavo nuolatinio atlyginimo. Mokslas tuo metu buvo mokamas, todėl neturtingų tėvų vaikai nebegalėjo joje mokytis[37].

Beveik 180 metų Vilniaus katedros mokykla veikė be pertraukos, tarnavo kraštui ir Bažnyčiai. Nuo 1412 m. Vilniaus mokiniai į Krokuvą vykdavo sistemingai — vadinasi, nuo Žalgirio mūšio pergalės iki 1520 m. (su penkerių metų petraukomis) ji veikė beveik visą laiką. Studijoms Krokuvoje parengė daugiau nei šimtą jaunuolių — tai liudija, kad mokymo lygis buvo gana aukštas.

VILNIAUS PARAPINĖ ŠV. JONO BAŽNYČIOS MOKYKLA

Beveik šimtą metų Katedros mokykla buvo vienintelė katalikiška mokykla ne tik Vilniuje, bet galbūt ir apskritai vienintelė mokykla — bent jau iki XVI a. apie kito tikėjimo žmonių išlaikomas bažnytines mokyklas duomenų nėra. Tik 1513 m. gruodžio 13 d. buvo priimtas nutarimas įkurti mokyklą prie parapijos Šv. Jono bažnyčios. Ši parapija, regis, buvo įsteigta valdant Vladislovui Jogailai arba vėliausiai XV a. pradžioje. Mokykla buvo įkurta parapijiečių remiamo Šv. Jono bažnyčios klebono Leonardo Rodianio (kilusio iš Vokietijos) iniciatyva. Sumanusis klebonas leidimo atidaryti mokyklą kreipėsi į savo vyskupijos vadovybę, bet, matyt, sutikimo negavo — tai liudija įvykių raida. Vilniaus kapitula Rodianiui pareiškė, kad senoji privilegija teisę išlaikyti mokyklą Vilniuje suteikia tik Katedrai. Tai buvo akivaizdus išsisukinėjimas, nes tokia privilegija Katedrai nebuvo suteikta — bent jau apie tai nėra jokios informacijos. Galų gale 1513 m. gruodžio 13 d. Vilniaus kapitula suteikė ypatingą malonę ir leido įkurti mokyklą prie parapijos Šv. Jono bažnyčios[38].

Visai kitaip Šv. Jono bažnyčios mokyklos įkūrimas aiškinamas 1514 m. birželio 17 d. popiežiaus Leono X indulte. Iš popiežiaus privilegijos paaiškėja, kad į jo sostinę kreipėsi 1430 m. spalio 4 d. įkurtos Šv. Jono brolijos nariai[39], Vilniaus miesto ir Vilniaus vyskupijos gyventojai ir prašė leidimo įkurti mokyklą (turbūt nepasisekus Vilniaus kapituloje). „Pro scola" jie turėjo tinkamą namą netoli parapijos bažnyčios, fundavo mokyklą savo sąskaita. Vilniečių teigimu, Šv. Jono bažnyčios mokykla būtų skirta jaunuoliams, kurie (kaip buvo gudriai suformuluota) dėl įvairių kelionės sunkumų ir didelio atstumo negali mokytis Katedros mokykloje. Popiežius davė savo „concedimus". Rodianis jau galėjo išsiversti ir be kapitulos malonės, bet vis dėlto kreipėsi į ją paramos[40].

Mokykla tikriausiai buvo atidaryta 1514 m., t. y. atlikus reikiamus formalumus. Šiaip ar taip, ji tikrai veikė

1518 m. Tais metais buvo paminėtas, bet dar nepavadintas vardu «мистр святого Яна»[41]. 1512 m. kunigas Rodianis sudarė sutartį (1527 m. patvirtintą karaliaus) su Vilniaus magistratu dėl Šv. Jono bažnyčios mokyklos rektoriaus pareigų: jį turėjo rinkti bendrai klebonas ir miesto tarybos nariai (suprantama, tik katalikai, be stačiatikių), kurie ir pasiūlydavo kandidatą. Klebonui buvo suteikta teisė pašalinti rektorių, jeigu šis būtų užsispyręs ir neklusnus.

Nors kapitula ir davė sutikimą atidaryti mokyklą, bet ginčai tarp jos ir kunigo Rodianio tebesitęsė. 1526 m. jis turėjo duoti kapitulai pažadą, kad nuo šiol į Šv. Jono bažnyčios mokyklą nebus priimami nei jaunesniųjų, nei vyresniųjų klasių Pilies (Katedros) mokyklos mokiniai, kurie, nusivylę savo mokyklos mokytoju, norėtų pereiti į parapinę. Toks mokinys iš anksto turėjo gauti Šv. Stanislovo katedros mokyklos mokytojo sutikimą ir jį pateikti. Rodianis turėjo įsipareigoti, kad vadovaus tik vienai mokyklai — mat jis buvo įsteigęs ir kitą. Kunigas aiškinosi, kad pirmojoje mokykloje vyksta remontas. Jam buvo duotas nurodymas vienu metu mokyti lotynų ir vokiečių (alemanicum) kalbų. Kapitula įspėjo, kad Šv. Jono bažnyčios mokykloje negali mokytis daugiau nei 16 mokinių ir 6 vaikinai, ruošiami giedoti bažnyčios chore — kitaip bus taikomos bažnytinės cenzūros bausmės[42].

Laikui bėgant Šv. Jono bažnyčios mokykla išaugo, nepaisė 22 mokinių limito. Liudviko Pechniko duomenimis, 1574 m. joje mokėsi apie 100 mokinių; Vilniaus jėzuitų kolegijoje tuo metu studijavo 360 jaunuolių.

TARIAMOJI VILNIAUS TEISĖS MOKYKLA

Kai kurie mokslininkai teigia, kad nuo XVI a. antrosios pusės Vilniuje buvusi teisės mokykla[43]. Įdomu tik tai, kad nė vienas apie šią mokyklą rašęs tyrinėtojas nepateikė nė vieno fakto, patvirtinančio, jog tokia mokykla egzistavo. Kaip buvo nustatyta, ši informacija yra susijusi su garsaus XIX a. pirmosios pusės Lietuvos istoriko Teodoro Narbuto vardu. Apie jį šiandien daugiau kalbama ne

kaip apie mokslininką istoriką, bet kaip apie nuoseklų ir iki galo nedemaskuotą istorinių šaltinių klastotoją. Šaltinius jis fabrikavo norėdamas išaukštinti savo tėvynės istoriją. Įvairios jo „reveliacijos" klystkeliais nuvedė ne vieną net labai kritišką tyrinėtoją. Nuolat kartojamos, nepatikrintos ir iki galo nedemaskuotos jos ir toliau daro žalą Lietuvos istoriografijai, kuri Narbuto mitus vis dar laiko tikrais faktais.

1841 m. Narbutas pateikė tokį faktą: „Vilniaus civilinei, romėnų, saksų, Magdeburgo ir Lietuvos teisės mokyklai vadovavo Petras Roizijus". Roizijus, tas garsusis Jono Kochanovskio epigramų „daktaras ispanas", iš tiesų kurį laiką dirbo Vilniuje. 1567—1571 m. jis buvo Vilniaus kanauninkas; žymus poetas ir sumanus teisininkas, vienas iš 1566 m. II Lietuvos Statuto rengėjų. Dar daugiau, Narbutas tvirtino, kad Žygimantas Augustas savo lėšomis išlaikė matininkų mokyklas Tikocine ir Kaune, o Vilniuje buvusios karališkosios muzikos bei amatų mokyklos. Tiesiog nejausdamas saiko, užsidegęs „mistika", teigė dar ir tai, kad 1566 m. Žygimantas Augustas „įsteigė Civilinės teisės akademiją, kuriai vadovavo Petras Roizijus". Esą jis ten dėstęs romėnų, saksų ir Magdeburgo teisę, o kažkoks S. Grochovskis, pasaulietis, aiškinęs Lietuvos teisę. Po trylikos metų ši mokykla perėjusi į jėzuitų rankas[44].

Šių įspūdingų faktų šaltinio Narbutas nenurodė. Daug atsargesnis šiuo požiūriu Kraševskis taip trumpai pasakė apie šią „akademiją": „Ta mokykla, kurią mini T. Narbutas, menkai tėra žinoma mūsų tyrinėtojams, o tai rodo, kad šalis nedidelę naudą iš jos turėjo"[45]. Vėlesnis daktaro Roizijaus, išauklėto geriausių Italijos mokyklų tradicijų dvasia, biografas Bronislavas Kručkevičius iš pradžių tik tvirtino, kad mokytas ispanas „buvęs aukštosios mokyklos, įsteigtos prie Šv. Jono bažnyčios, direktorius ir mokytojas"[46]. Kitą kartą minėtas autorius tiesiog parašė, kad mokyklą prie Šv. Jono bažnyčios Roizijus pakėlė „aukštai, beveik iki akademijos lygio. Žygimanto Augusto pageidavimu jis dėstė mokiniams romėnų teisę ir graikų kalbą, o du jo padėjėjai aiškino Lietuvos Statutą". Buvo sąžiningas tyrinėtojas, todėl prisipažino, kad šią informaciją pa-

teikęs tuščiažodžiautojas Pranciškus Sobeščianskis, „nes niekur kitur jos nebuvo"[47].

Kunigas Kurčevskis, puikus Vilniaus bažnytinių aktų specialistas, taip pat sekė savo pirmtakais ir teigė, kad Roizijus į Vilnių atvykęs 1563 m., tapęs Šv. Jono parapijos klebonu, o tos bažnyčios mokykloje pradėjęs „dėstyti romėnų teisę, Lietuvos Statutą ir graikų kalbą". Kritiškasis Ivanas Lapo pateikė vien informaciją, kad Roizijus rengė Lietuvai teisininkus. Tai akivaizdu, nes jis padėjo redaguoti II Lietuvos Statutą[48].

Petras Roizijus iš tiesų studijavo Lietuvos teisę. Šių tyrinėjimų rezultatas — kūrinėlis „Decisiones Litvanicae" (1563 m.). M. Baryčovos duomenimis, Lietuvoje jis apsigyveno kitais metais po savo draugo, Vilniaus vaito, žinomo humanisto ir istoriografo Augustino Rotundo atvykimo. Rotundas Vilniaus vaito pareigas ėjo 1551—1582 m. (iki pat mirties). Vadinasi, Roizijus į Vilnių galėjo atvykti 1552 m. Abu tikriausiai dirbo rūmų teisme ir nagrinėjo miesto reikalus. Tai — tikslūs duomenys apie Roizijų, tariamą Vilniaus „teisės akademijos", kuri niekuomet neegzistavo, įkūrėją[49].

VARNIŲ KATEDROS MOKYKLA ŽEMAITIJOJE

Žemaičių vyskupija buvo įkurta 1417 m. Varniuose (Medininkuose) Žemaitijos krikšto metu. Žinia apie mokyklos, tikriausiai veikusios prie Katedros, egzistavimą yra puse amžiaus senesnė. Pirmąją informaciją apie ją pateikė Žemaitijos vyskupas Motiejus Valančius. Jis teigė, kad mokyklą įkūręs vyskupas Motiejus II (1464—1470 m.), kuris ją atidavęs į kažkokio kunigo Mykolo rankas. Šį faktą patikrino J. Lebedys. Paaiškėjo, kad Žemaičių vyskupijos privilegijų kodekse yra vyskupo Motiejaus dokumento nuorašas, o liudininkų lape parašyta: „Michaele tunc rectore scholae". Taigi išeitų, kad tuo metu mokykla jau veikė ir kad ji galėjo būti įkurta dar gerokai prieš 1469 m. Vėliau, kaip tvirtina K. Charlampovičius, remdamasis Roizijumi, kiekvienas naujas Žemaitijos arkidiakonas turėjo skirti mokytojui vienkartį 12 grašių atlygi-

nimą. Vadinasi, arkidiakonatas Žemaičių vyskupijoje buvo įkurtas gana vėlai, tik 1528 m., tačiau yra žinoma, kad mokykla veikė. Dar viena žinutė apie ją yra 1579 metų: vizituodamas vyskupiją Pekulas patvirtino, kad Varniuose yra „magister scholae"[50]. Tuo tarpu mokyklos prie parapinės Varnių šv. Aleksandro bažnyčios nebuvo. Tikriausiai mažam miesteliui (nors ir vyskupijos sostinei) bei jo apylinkėms antra mokykla nebuvo reikalinga.

VIENUOLYNŲ MOKYKLOS

Anksčiausiai, dar valdant didžiajam kunigaikščiui Gediminui, Lietuvos teritorijoje, Vilniuje, apsigyveno vienuoliai pranciškonai. XIV a. Vilniuje prie Šv. Mikalojaus bažnyčios veikė Mažesniųjų brolių konventas. 1398 m. minima Vilniaus švč. Mergelės Marijos bažnyčia Smėlynėje, taip pat priklausiusi pranciškonams. XV a. pradžioje pranciškonų konventai veikė Ašmenoje (minimi 1432 m.) ir Kaune (prieš 1439 m.). Reguliarieji atgailos kanauninkai dar prieš 1390-uosius įsteigė savo būstinę Bistryčioje. Apie 1405 m. buvo įkurtas benediktinų vienuolynas Senuosiuose Trakuose. Savo vienuolynus 1469 m. Vilniuje, 1471 m. Kaune ir 1494 m. Gardine įsteigė bernardinai. Vėliausiai Lietuvoje, 1501 m. Vilniuje, įsikūrė dominikonai.

Iki XVI a. vidurio Lietuvoje veikusių vienuolynų mokyklų pėdsakų surasti nepavyko. Yra išlikusių tik netiesioginių įrodymų, kad Vilniaus pranciškonų konvente veikė vienuolyno mokykla. 1426 m. popiežius Martynas V leido Vilniaus konvento Mažesniųjų brolių ordino „profesoriui" Jurgiui de Guravui pradėti studijas. Popiežiaus rašte buvo teigiama, kad šis vienuolis esąs „lector existit in teologica facultate"[51]. Kaip „lector" tais pačiais 1426 m. buvo imatrikuliuotas ir Krokuvos akademijoje, tačiau neaišku, ar jam buvo suteikti trokštami bakalauro ir magistro laipsniai. Mokykla veikė ir prie Kauno bernardinų vienuolyno — tai patvirtina tas faktas, kad jie turėjo biblioteką, tikrai egzistavusią XVI a. pirmojoje pusėje. Šį faktą nurodė kunigas Kazimieras Kantakas[52]. 1538 ir

1548 m. Krokuvoje studijavo trys pranciškonai iš Vilniaus vyskupijos, vadinasi, jų mokykla tikriausiai veikė nuolatos, tačiau buvo neprieinama mokiniams pasauliečiams.

MOKSLAS PRIVAČIOSE MOKYKLOSE

Lietuvos bažnytinių mokyklų mokymo programa ir lygis patenkino ne visus piliečius, ypač turtinguosius. „Gymnasiis literariis, dolendum, caremus",— XVI a. viduryje rašė Mykolas Lietuvis (Vaclovas Mikalojaitis iš Maišiagalos). Jis tarsi pareiškė norą, kad Lietuvoje būtų įkurtos vidurinės ir aukštosios humanitarinio profilio mokyklos. Toks buvo Renesanso laikų visuomenės poreikis. Mykolas Lietuvis troško, kad jaunimas susipažintų su tokiais literatūros paminklais, iš kurių galėtų pasisemti doros ir įkvėpimo didvyriškiems darbams. Autoriaus nuomone, to negalima rasti maskvėnų knygose, parašytose svetima lietuviams, kilusiems iš romėnų, kalba. Tokiam mokslui buvo tinkama nuo seno vartojama lotynų ir Renesanso laikais tapusi madinga graikų kalba.

Apie 1539 m. pirmasis Lietuvos pasaulietis dignitorius, Vilniaus vaivada ir Lietuvos kancleris Albertas Goštautas[53] ir jam artimi žmonės brandino mintį įkurti tokią mokyklą, kurios mokymo programa atitiktų tų laikų reikalavimus (apie tokią mokyklą vėliau svajojo Mykolas Lietuvis). Dar nesenas Šv. Jono bažnyčios mokyklos pavyzdys rodė, kad be Vilniaus kapitulos sutikimo steigiant tokią mokyklą gali iškilti sunkumų. Tuo reikalu į kapitulą kreipėsi pono Goštauto raštininkas lenkas Jonas Viliamovskis, kaip jo pasiuntinys (*nuncius missus*), kartu su laisvųjų menų magistru lietuviu, maloninguoju tėvu Jurgiu iš Eišiškių. Pokalbis įvyko 1539 m. balandžio 28 d. Buvo prašoma leidimo privačiuose namuose atidaryti mokyklą bajorų vaikams, tačiau kapitula kategoriškai nesutiko jo duoti. Savo poziciją grindė tuo, kad negalima vaikų patikėti žmonėms, kurie studijavo Lipske (ten liuteroniškame universitete 1529 m. mokėsi Viliamovskis), nes jie „gali pagadinti jaunimą"[54].

Kapitula dar pareiškė, jog mokykla nereikalinga dėl to, kad trūksta mokinių Katedros ir parapinėje Šv. Jono bažnyčios mokykloje, bet tai jau buvo mandagus išsisukinėjimas. Paprasčiausiai buvo įtariama, kad Viliamovskis prijaučia Reformacijai. Sutikimas steigti mokyklą nebuvo duotas todėl, kad buvo tikimasi užkirsti kelią Reformacijos idėjoms plisti.

Viliamovskiui ir Jurgiui iš Eišiškių (tai tikriausiai buvo Jurgis Zablockis, vienas žymiausių to meto Lietuvos humanistų) nepasisekė, tačiau pavyko jų kolegai Abraomui Kulviečiui[55]. Jis buvo žymus lietuvių humanistas, 1528 m. pradėjęs studijuoti Krokuvoje, tobulinęsis Lipske, Vitenberge, Romoje ir Sienoje. Į Lietuvą grįžo 1539 m. ir apsistojo Vilniuje, kur tuo metu gyveno jaunasis karalius Žygimantas Augustas su savo motina karaliene Bona. Jaunas ir išsilavinęs žmogus — karalienės žodžiais tariant, „quia eruditus iuvenis fuit",— jos maloniai buvo priimtas. Kulviečio biografas Vygandas tvirtina, kad jis lotynų, graikų, hebrajų, o tikriausiai, be lenkų, ir rusų kalbas mokėjo „non minus quam maternam" (ne blogiau už gimtąją lietuvių kalbą). Bonos paremtas, rūpinosi mokyklos steigimu. Kancleris Goštautas, troškęs tokios mokymo įstaigos, jau buvo miręs, bet Kulvietis, turėdamas galingą užtarėją, išsivertė be kapitulos leidimo ir 1539 m. pabaigoje ar 1540 m. pradžioje mokyklą atidarė. Žinių apie ją galima rasti 1543 m. jo paties tikėjimo išpažinime — karalienei Bonai skirtame laiške „Confessio fidei". Mokykloje visų pirma turėjo būti mokoma klasikinių, t. y. lotynų ir graikų, kalbų, kad norintis studijuoti užsienio aukštosiose mokyklose jaunimas nejaustų kalbų barjero. Į mokyklą užsirašė gana daug, apie 60, mokinių — ponų, bajorų ir miestiečių sūnų, taip pat neturtingų, gyvenusių mokykloje ir gavusių išlaikymą, vaikų. Be Kulviečio, mokykloje dėstė Jurgis Zablockis, kuris 1528 m. buvo studijavęs Krokuvoje (kartu su Kulviečiu). 1540 m. lapkričio 23 d. jis buvo imatrikuliuotas Vitenberge — vadinasi, Kulviečio mokykloje dirbo trumpai[56]. Kulvietis, tapęs Vilniaus šv. Onos bažnyčios iždininku, pradėjo atvirai skelbti Liuterio mokymą ir užsitraukė katalikų aukštosios dvasininkijos nemalonę. Kad nebūtų suimtas Vilniaus

vyskupo Povilo Alšėniškio įsakymu, nesulaukęs turtingųjų paramos, 1542 m. pradžioje buvo priverstas bėgti į Prūsiją pas kunigaikštį Albrechtą Hohencolerną. Humanistinė Kulviečio gimnazija Vilniuje egzistavo tik dvejus metus, 1540—1541 m. Taigi labai trumpai, todėl negalėjo ir nepajėgė patenkinti naujų visuomenės reikmių, susijusių su mokslu. Nekelia abejonių tai, kad XVI a. antrajame ketvirtyje Lietuvoje jau buvo labai išsilavinusių vietinių inteligentų, humanistų, troškusių tarnauti kraštui, galėjusių dirbti literatūrinį bei mokslinį darbą ir pasiekti, kad Lietuvos mokyklos būtų Renesanso laikų reikalavimus atitinkančio lygio. Pagrindinė kliūtis šiam tikslui įgyvendinti — tai vis stiprėjanti kova tarp savo pozicijas gynusios Katalikų bažnyčios ir reformatų, siekusių permainų Lietuvoje. Savo tėvynėje prakeikti ir persekiojami reformatai ėjo tarnauti svetimam valdovui ir svetimai valstybei — Prūsijai. Dar turėjo praeiti beveik trys dešimtys metų, kol 1570 m. Vilniuje buvo įkurta jėzuitų kolegija, kurioje dėstė daugiausia iš svetur atvykę pedagogai.

Lietuvos didikai, tokie kaip kunigaikščiai Alšėniškiai ar kopiantys į feodalinės hierarchijos viršūnę Sapiegos, XV ir XVI a. sandūroje mokslo jau nelaikė nors kitokia, bet maža kuo nuo amatų besiskiriančia veikla ir siuntė savo sūnus studijuoti į Krokuvą. Svarbu pažymėti tai, kad ir kunigaikštis Jonas Alšėniškis (Aleksandro sūnus), ir būsimasis Vilniaus vyskupas Povilas Alšėniškis buvo užsirašę į Krokuvos universitetą: pirmasis — 1488, antrasis — 1504 m. Didžiojo kunigaikščio sekretoriaus Jono Sapiegos sūnūs Petras ir Povilas 1502 m. taip pat buvo imatrikuliuoti Krokuvoje. Visi jie prieš pradėdami studijas mokėsi pas privačius mokytojus. Lietuvis Vaclovas Jonas Agripa 1553 m. Vokietijoje išspausdintoje kalboje, kurią jis pasakė per Jono Jonušo Radvilos (1516—1551.IX.27) laidotuves, pažymėjo, jog šis magnatas jaunystėje pirmąsias mokslo žinias įgijo savo tėvo Jono Mikalojaus Radvilos (mirė 1522 m.) dvare, o tik vėliau pradėjo studijuoti Italijoje. Agripa tvirtino, kad Radvilų dvare taip pat mokėsi ir kitų didikų sūnūs, kurių tėvai laikė garbe priimti kunigaikščio kvietimą mokyti ir auklėti jų vaikus[57]. Matyt, tokioje magnato dvaro mokykloje studijoms užsienyje ren-

gėsi Mikalojaus Radvilos Rudojo sūnūs Jurgis, Vaitiekus ir Stanislovas, kurie 1565 m. atvyko į Lipską.

Ne tik Radvilų, bet ir kitų Lietuvos didikų sūnus, o tikriausiai ir dukteris mokė garsūs pedagogai. Yra žinoma, kad Barbora Radvilaitė ir kitos kilmingos to meto lietuvaitės buvo raštingos. 1562 m. Vilniaus kaštelionas Jurgis Chodkevičius į Lietuvą pakvietė Tiuringijos vokietį Joną Milių — hebraistikos profesorių, daugybės religinio turinio lotyniškai ir graikiškai parašytų poemų autorių, 1560 m. taip pat studijavusį Krokuvoje. Kaštelionas Miliui patikėjo savo sūnų Andriaus ir Aleksandro auklėjimą. Vėliau Milius kartu su savo auklėtiniais išvyko studijuoti į Vieną ir Lipską.

Magnatų pavyzdžiu ir menkesni bajorai samdė pedagogus savo vaikams mokyti. Atrodo, kad privačios bajorų mokyklos Lietuvoje atsirado vėliau — pirmą kartą jos buvo paminėtos XVI a. pabaigoje. Tikriausiai bajorai jau buvo įsitikinę, kad mokslas nėra nenaudingas amatas, atvirkščiai — jis atveria kelią į valstybines bei bažnytines pareigas, leidžia užimti aukštesnę padėtį visuomenėje.

LIETUVIAI STUDENTAI KROKUVOJE *1401—1550 m.*

XV a.— XVI a. pirmojoje pusėje Lietuvos mokyklos, o ypač Vilniaus katedros mokykla, rengė studijoms daug jaunų vaikinų. Tam tikrais laikotarpiais į Krokuvos universitetą iš Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų atvykdavo nevienodai studentų: 1401—1450 m. studijavo 56 lietuviai, 1451—1475 m.— 57, 1476—1500 m.— 85, 1501—1525 m.— 79, 1526—1550 m.— 89.

Šios žinios buvo gautos sulyginus „Album studiosorum", „Liber promotionum" ir „Acta rectoralia" duomenis. Per pusantro šimto metų į Krokuvą kasmet iš Lietuvos ir kaimyninės Rusios atvykdavo vidutiniškai 2,4 studento. Tai nėra daug, Lietuva galėjo parengti ir daugiau studentų, tačiau vienus jų atbaidydavo didelės išlaidos, kitus — atstumas, vis dėlto matyti, kad mokėsi ir neturtingi žekai.

Krokuvoje mokėsi jaunuoliai iš daugiau nei 101 Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (tik Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų) vietovės — maždaug tiek tuo metu ten buvo mokyklų. Etnografinėje Lietuvoje rengiant mokinius studijoms neabejotinai pirmavo Vilnius — būtent iš ten 1401—1550 m. buvo net 101 studentas (iš 366). Nuo sostinės labai atsiliko Kaunas: nuo 1443 m. iš čia į Krokuvą atvyko tik 34 studentai. Trečią vietą tarp vietovių, iš kurių buvo kilę lietuviai mokiniai, užėmė Trakai — 11 jaunuolių. Dar būtų galima paminėti šiuos svarbesnius Lietuvos švietimo ir kultūros centrus: Eišiškės — nuo 1484 m. 6 studentai, Giedraičiai — nuo 1419 m. 7 (ar nebuvo tai pačių kunigaikščių Giedraičių nuopelnas? Juk jie savo sūnus galėjo mokyti ir kur nors kitur, ne tik savo rezidencijoje?); iš Kražių nuo 1512 m. studijuoti atvyko 5 jaunuoliai, iš Merkinės nuo 1468 m.— 5, iš Ašmenos nuo 1426 m.— 6, iš Raseinių nuo 1488 m.— 5, iš Šalčininkų nuo 1442 m.— 5, iš Ukmergės nuo 1473 m.— 7. Iš 332 studentų, nurodžiusių, iš kur atvyko, net 192, t.y. apie 56%, buvo iš šių 11 vietovių. Greičiausiai ten mokyklose buvo aukštesnis mokymo lygis, sistemingiau dėstoma, o kitose viskas priklausė nuo klebono suinteresuotumo.

1554 m. Karaliaučiuje įkūrus reformatorišką universitetą, Lietuvos jaunuolių Krokuvoje sumažėjo. 1544—1579 m., kol buvo įkurta Vilniaus akademija, Prūsijos universitete mokėsi 86 lietuviai[58]. Kasmet atvykdavo po 2,4 studento — tiek pat, kiek ir į Krokuvos universitetą.

Užsienyje studijas baigę arba jas nutraukę jaunuoliai paprastai grįždavo į tėvynę. Ką jie veikė savame krašte? Kokį vaidmenį vaidino politiniame ir kultūriniame jo gyvenime? Šaltiniai liudija, kad dalis jų eidavo tarnauti Bažnyčiai ir kopdavo bažnytinės karjeros laiptais, labai dažnai tai derindami ir su valstybiniu darbu, kiti dirbdavo visuomeninį darbą. Tai puikiai iliustruoja Vilniaus kapitulos, turbūt svarbiausio viduramžių Lietuvos kultūros židinio, sudėtis. Yra žinoma, kad nuo 1397 m. iki XVI a. vidurio buvo maždaug 123 Vilniaus kanauninkai. Iš jų mažiausiai 33 buvo tikri lietuviai, kiti — lenkai iš Karūnos ir Palenkės. Beveik visi lietuviai — Vilniaus kapitulos

nariai buvo baigę kokį nors universitetą, o 31 iš jų buvo mokęsis Krokuvoje[59].

Kai kurie istorikai yra tos nuomonės[60], kad senaisiais laikais polonizacija vyko per Lietuvos mokyklas, nes jose buvo mokoma ir lenkiškai (kartais ši kalba buvo ir vienas iš dėstomųjų dalykų). Atsitiko tai dėl to, kad Lietuvoje trūko kunigų lietuvių ir į parapijas dažnai buvo skiriami kunigai iš Lenkijos, kartais net neįšventinti į dvasininkų luomą. Šią nuomonę, populiarią jau Lietuvos tautinio atgimimo laikų publicistikoje XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje, kiek kritikavo Janas Fijalekas. Jis įrodė, kad Lietuvos katalikų bažnyčia XVI a. skatino dėstymą ir gimtąja, lietuvių kalba[61]. Reikia priminti, kad XV—XVI a. Lietuvos mokyklose buvo mokoma ne tik lenkų, bet ir kitų kalbų: rusų, lotynų ir vokiečių. Baigiant būtina pabrėžti, kad XV a. ir XVI a. pirmojoje pusėje Lietuva buvo pasiekusi didelių laimėjimų švietimo srityje. Buvo parengti savi inteligentijos kadrai, tarp kurių matome anoniminių Lietuvos metraščių, I Lietuvos Statuto kūrėjus ir pirmosios lietuviškos knygos, išleistos 1547 m., autorių.

1986 m.

---

[1] *Jaroszewicz J.* Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji. Wilno, 1844. T. 2.; *Kraszewski J. I.* Wilno. Wilno, 1842. T. 4.; *Łukaszewicz J.* Historia szkół w Kownie i w Wielkim Księstwie Litewskim. Poznań, 1851. T. 4.

[2] *Kurczewski J.* Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. 1908. T. 2. S. 19. Šiuolaikinis Lietuvos švietimo istorijos tyrinėtojas J. Račkauskas (*Račkauskas J.* Pradinis švietimas Lietuvoje iki trečiojo padalinimo (1795) // Lietuvių tautos praeitis. Chicago, 1971. T. 3. P. 68) pernelyg optimistiškai teigia, kad J. Kurčevskio pateiktas parapijų su mokyklomis skaičius nėra perdėtas. Šiam teiginiui trūksta konkrečių įrodymų.

[3] *Baliński M.* Dawna Akademia Wileńska. Petersburg, 1862. S. 26.

[4] *Karbowiak A.* Dzieje wychowania i szkół w. Polsce. Petersburg, 1903. T. 2. S. 56, 76; *Šapoka A.* Kultūriniai lietuvių-lenkų santykiai Jogailos laikais // Jogaila. Kaunas, 1935. P. 284.

[5] *Wołonczewski M.* Biskupstwo žmujdzkie. Kraków, 1898 (lietuviškas variantas buvo paskelbtas 1848 m.).

[6] *Sužiedėlis S.* Švietimas Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje // Lietuvių enciklopedija. Boston, 1968. T. 15. P. 744—751; Lietuvos mo-

kyklos istorijos apybraiža // Tarybinis mokytojas. 1968. Nr. 91.

[7] *Lebedys J.* Mikalojus Daukša. V., 1963. P. 14—89.

[8] *Ochmański J.* Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Poznań, 1972.

[9] Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej' (toliau — KDKW). Kraków, 1932—1948. Nr. 9. S. 19.

[10] *Wiśniowski E.* Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i Małopolsce w początkach XVI wieku // Roczniki humanistyczne. 1967. T. 15. S. 93—98.

[11] KDKW. Nr. 16. S. 30.

[12] Į tai dėmesį atkreipė J. Lebedys. (*Lebedys J.* Mikalojus Daukša. P. 72).

[13] Fundacijų datas galima rasti kn.: *Ochmański J.* Min. veik. Duomenis apie studentus žr.: Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. Kraków, 1887, 1892. T. 1—2. Jie yra tuo vertingesni, kad leidžia paankstinti parapijos įsteigimo datą. Pagrindiniai žinių apie mokyklas šaltiniai — tai KDKW (Vilniaus diecezijos privilegijų nuorašai) bei praėjusiame šimtmetyje išleistas dokumentų rinkinys «Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссьею».

[14] *Wiśniowski E.* Min. veik. P. 107, 111.

[15] *Fijałek J.* Uchreścijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914. S. 296.

[16] Ten pat. P. 297.

[17] *Wołonczewski M.* Min. veik. P. 128.

[18] *Lebedys J. Mikalojus Daukša. P. 66. Betygaloje tuo metu buvo* mokoma skaityti, gramatikos bei tikėjimo pagrindų.

[19] *Wisłocki W.* Incunabula typographicae Bibliothece Universitatis Jagiellonicae. Kraków, 1900. S. 308.

[20] *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime. V., 1976. P. 56. Kaune parapinė mokykla buvo įkurta anksti. Tai rodo tas faktas, kad 1503 m. šiame mieste buvo įsteigta religinė „Confraternitas literatorum" brolija, kurioje, be jokių abejonių, buvo skaitomos knygos. Žr.: *Lebedys J.* Mikalojus Daukša. P. 70.

[21] *Lebedys J.* Lietuvių kalba... P. 56.

[22] Ten pat. P. 192.

[23] Labai blogos nuomonės apie Lietuvos mokyklas buvo jėzuitai, kurie tvirtino, kad „triviales tantum erant".

[24] *Lappo I.* 1588 m. Lietuvos statutas. Kaunas, 1938. T. 2. Sk. V. Str. 11. P. 293—294.

[25] *Vorbek Lettow M.* Skarbnica pamięci. Wrocław, 1968. S. 30.

[26] KDKW. Nr. 29. S. 50.

[27] *Kraszewski J. I.* Min. veik. P. 5.

[28] KDKW. Nr. 209. S. 237.

[29] *Kraszewski J. I.* Min. veik. P. 5.

[30] *Fijałek J.* Min. veik. P. 236.

[31] KDKW. Nr. 399. S. 459.

[32] Proventus episcopatus Vilnensis. 1539 // Centralna Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie. Sygn. VKF — 3234.

[33] Akta kapituły wileńskiej // Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie. Sygn. 3516.

[34] *Kraszewski J. I.* Min. veik. P. 5.

[35] Akta kapituły wileńskiej. Sygn. 3516.

[36] Proventus episcopatus Vilnensis. 1539.

[37] Akta kapituły wileńskiej. Sygn. 3516.

[38] Ten pat.

[39] *Ivinskis Z.* Kirchengesang in Litauen im XVI—XVII Jh // Commentationes Balticae. Bonn, 1953. Bd. 1. S. 98.

[40] *Kurczewski J.* Kościół zamkowy czyli katedra wileńska. Wilno, 1910. T. 2. S. 309 (pateikiama klaidinga 1513 m. data — patikslino *J. Fijalekas*).

[41] Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. Петербург, 1903. Т. 20. С. 1261.

[42] Akta kapituły wileńskiej. Sygn. 3516.

[43] *Račkauskas J.* Min. veik. P. 65.

[44] *Narbutt T.* Dzieje narodu litewskiego. Wilno, 1841. T. 9. S. 480—481.

[45] *Kraszewski J. I.* Min. veik. P. 4.

[46] *Kruczkiewicz B.* Rojzjusz // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności. Kraków, 1897. T. 2. Cz. 1. S. 4—6.

[47] *Kruczkiewicz B.* Rojzjusz, jego żywot i pisma // Rozprawy Akademii Umiejętności Wydzial Filologiczny. Kraków, 1898. T. 27; plg. *Sobieszczański F.* // Encyklopedia powszechna Orgelbranda. Warszawa, 1866. T. 22. S. 207.

[48] *Kurczewski J.* Biskupstwo vileńskie. Wilno, 1912. S. 317; *Lappo I.* Min. veik. T. 1. P. 87.

[49] *Baryczowa M.* Augustyn Rotundus Mieleski, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy // Ateneum Wileńskie. 1935. T. 10. S. 71—96; *Ročka M.* Lietuviškoji Petro Roizijaus poezijos tematika ir jo kultūrinė veikla Lietuvoje // Literatūra. V., 1965. T. 8. P. 151—152. Šis autorius tvirtina, kad T. Narbutas nepateikė tokios akademijos egzistavimo įrodymų, tačiau tai, kad Roizijus galėjo dėstyti teisę Šv. Jono bažnyčios mokykloje, kol kas tėra prielaida.

[50] *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. Казань, 1898. С. 15; *Lebedys J.* Mikalojus Daukša P. 65.

[51] KDKW. Nr. 94. S. 122.

[52] *Vladimirovas L.* Vienuolynų ir bažnyčių bibliotekos Lietuvoje (iki 1800 m.) // Knygotyra. V., 1970. T. 1 (8). P. 93—114.

[53] S. Sužiedėlio teiginys, kad Goštautas jau 1534 m. ketino atidaryti mokyklą, tikriausiai yra korektūros klaida // Lietuvių enciklopedija. T. 15. P. 134.

[54] Akta kapituły wileńskiej. Sygn. 3516.

[55] Šaltinius ir literatūrą Kulviečio biografijai surinko ir aptarė *V. Biržiška* (Aleksandrynas (XVI—XVII a.). Chicago. T. 1. P. 33—63).

[56] *Jablonskis K.* Mažvydo gyvenimas ir aplinka. V., 1947. Šis darbas buvo dar kartą išspausdintas kn.: Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973. P. 49—52.

[57] *Ročka* M. V. I. Agripa — kultūros veikėjas ir literatas // Literatūra. V., 1967. T. 10. P. 58.

[58] *Erler* G. Die Matrikal der Albertus Universität zu Königsberg. Königsberg, 1910. T. 1.

[59] *Ochmański* J. Min. veik. P. 30—50.

[60] *Račkauskas* J. Min. veik. P. 67.

[61] *Fijałek* J. Min. veik. P. 258.

MYKOLAS LIETUVIS IR JO TRAKTATAS „APIE TOTORIŲ, LIETUVIŲ IR MASKVĖNŲ PAPROČIUS" (XVI a. VIDURYS)

Lietuvių raštija nuo XIV a. iki pat Liublino unijos daugiausia yra anoniminė. Nėra žinoma, kas sukūrė svarbiausius jos paminklus — Lietuvos metraščius, 1529 m. Lietuvos Statutą. Tiesa, pavyko tiksliai nustatyti, kas buvo pirmosios 1547 m. išleistos lietuviškos knygos „Catechismusa prasty szadei" autorius. Tai buvo padaryta aptikus tiesioginių užuominų apie Martyno Mažvydo autorystę, be to, Janas Safarevičius eiliuotoje „Katekizmo" pratarmėje rado akrostichu įrašytą autoriaus vardą ir pavardę. Dėl tokių duomenų stokos tyrinėtojams sunku tikrai nustatyti, kas sukūrė kitus du vertingus XVI a. vidurio lietuvių raštijos paminklus — garsųjį politinį traktatą apie Lietuvos „juridinę laisvę" ir Lietuvos—Lenkijos uniją „Pasikalbėjimas lenko su lietuviu" (1564 m.) bei populiarų traktatą „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius". Šio kūrinio yra išlikę tik fragmentai. Jo autorius, gyvenęs XVI a. viduryje, taip pat nuslėpė tikrąjį savo vardą ir yra žinomas kaip Mykolas Lietuvis[1].

Šie lietuvių raštijos paminklai buvo sukurti Renesanso laikais, jiems įtakos turėjo ir tuo metu plitusi Reformacija. Tiek Renesanso, tiek Reformacijos laikais buvo atsisakoma viduramžiais įprasto anonimiškumo. Atvirkščiai, rašytojai, norėdami pagarsėti, pasirašydavo tituliniuose savo veikalų lapuose. Vis dėlto Lietuvoje iki pat 1569 m. unijos, kaip ir anksčiau, buvo išleista nemaža anoniminių veikalų.

Anonimiškumas tyrinėtojui yra tikra kančia: nežinant autoriaus, nenutuokiant, kokiomis sąlygomis jis gyveno ir kūrė, labai dažnai tam tikra prasme literatūros (o plačiąja prasme — ir kultūros) istorija ne tik nuskurdinama, bet ir pateikiama iškreiptai arba visiškai klaidingai. Ryškus pavyzdys — Mykolas Lietuvis ir jo traktatas, kuris priskiriamas ir lietuvių, ir baltarusių literatūrai. Kartą suformu-

luotos klaidingos hipotezės įsitvirtina istoriografijoje, tampa vadovėlių tiesomis ir labai dažnai tol laikomos teisingomis, kol kas nors sugriauna nekritišką tikėjimą tomis tiesomis, patikrina jas ir atmeta pateikdamas naują versiją.

Šiuo metu veikalo „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" autoriumi yra įprasta laikyti apie XVI a. vidurį gyvenusį rusų žemių bajorą ir didžiojo kunigaikščio dvariškį Mykolą Tiškevičių, buvusį aktyvų 1528—1552 m. Jo autorystės hipotezę pirmasis iškėlė ir pagrindė žymus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus politikos tyrinėtojas Matvejus Liubavskis 1929 m. paskelbtame straipsnyje „Kas buvo Mykolas Lietuvis, XVI a. viduryje parašęs traktatą „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius"[2]. Liubavskio nuomone, šio traktato autorius buvo lietuvis, nes Mykolas vienoje vietoje aiškiai nurodė, kad „idioma Ruthenum alienum sit a nobis Lituanis" (V, 23). Vis dėlto jis neatkreipė į tai pakankamai dėmesio, nors rusiška Tiškevičių giminės kilmė jam buvo žinoma. Liubavskis manė, kad traktate paminėtas Mykolo vardas yra tikras, o kadangi autorius nurodė, jog chano Sahib-Girėjaus (1533—1551 m.) laikais jis buvęs Kryme, tai sutapatino jį su Lietuvos pasiuntiniu 1538—1539 m. Kryme ponu Mykolu Tiškevičiumi, kurio autorystę pripažino akivaizdžiu dalyku.

Su šia įtaigia Liubavskio hipoteze nesutiko kitas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos tyrinėtojas Ivanas Lapo. Jis pagrįstai teigė, kad „De moribus" autorius turėjo būti Reformacijos sąjūdžio paveiktas katalikas, kuris didžiavosi ir romėniška savo tautos — lietuvių — kilme. O tuo nesigirtų Lietuvai paklusęs rusinas! Todėl Lapo padarė išvadą, kad Mykolas buvo lietuvis[3]. Lapo detaliau nepagrindė savo hipotezės, ji buvo užmiršta, o istoriografijoje įsitvirtino Liubavskio išvados[4].

Pagrįsti savo nuomonę Liubavskiui labai padėjo lietuviška „De moribus" publikacija (1966 m.). Be fotografuoto 1615 m. originalo teksto ir lietuviško vertimo, buvo išspausdintas jau aptarto Liubavskio straipsnio vertimas bei labai rimto, bet jau mirusio Lietuvos istorijos tyrinėtojo Igno Jonyno (1884—1954 m.) straipsnis apie „De moribus" autorių. Jonynas, kuris beveik tuo pat metu, kaip ir Liu-

bavskis, pradėjo domėtis traktato autoryste, kartu ir Mykolo Lietuvio asmeniu, priėjo tokią pat išvadą: traktatą parašė Mykolas Tiškevičius. Jonynas pateikė nemaža naujų argumentų, patvirtinančių Tiškevičiaus autorystę. Ypač pabrėžė tai, kad autorius pats kalba apie savo viešnagę Kryme vieno totorių žygio į Vengriją metu (jis galėjo įvykti 1529, 1532, 1540—1541 m.). Anot Jonyno, Tiškevičius Kryme gyveno maždaug nuo 1538 m. rudens iki 1540 m. pradžios. Keista, jog Jonynas neatkreipė dėmesio į tai, kad dėl šios priežasties Tiškevičius negalėjo būti paskutinio totorių žygio į Vengriją liudininkas, nes grįžo kaip tik per jos teritoriją, o kitu metu jis Kryme nebuvo. Jonyno argumentus galėtų sustiprinti užuomina apie kitą didelį totorių žygį 1538 m. vasarą per Voluinės žemę[5], t.y. Vengrijos link. Tiškevičius galėjo atvykti į Krymą 1538 m. vasaros pradžioje — tikriausiai jis buvo pasiųstas pasibaigus Vilniaus seimui, kuris totorių klausimus nagrinėjo tų metų kovo mėnesį. Šiaip ar taip, jau vasarą Tiškevičius buvo Kryme, nes 1538 m. lapkričio 1 d. karalius Žygimantas siuntė į Ordą savo vertėją Kuleimaną ir laiške chanui citavo šio laišką, kuriame, be kita ko, buvo kalbama ir apie pono Tiškevičiaus viešnagę Kryme. Vadinasi, Tiškevičius galėjo būti totorių žygio į Vengriją liudininku, bet tai dar neįrodo, kad jis buvo ir „De moribus" autorius.

Jonynas tikriausiai sąmoningai nespausdino savo tyrinėjimų apie Mykolą Lietuvį, nes, matyt, suabejojo Mykolo Tiškevičiaus autoryste ir aiškinosi toliau. Šiaip ar taip, leidinio rengėjas Juozas Jurginis neužsiminė apie Jonyno rankraštį, traktato autorystės klausimo neaptarė ir lietuviško leidimo įvadiniame straipsnyje. Vis dėlto kitame veikale jis atsargiai pažymėjo, kad iki šiol nėra tikrai nustatyta, kas buvo Mykolas Lietuvis, bet tai nesutrukdė kitoje knygoje vėl patvirtinti Mykolo Tiškevičiaus autorystės[6].

Tiškevičiaus autorystei pritarė ir A. Vyšniauskaitė. Ji neigė autoriaus lietuvišką kilmę ir, nepaisydama kūrinio turinio, laikė jį stačiatikiu[7]. Tiškevičiaus autorystę patvirtino ir baltarusių tyrinėtojas S. Sokolas. Jis Mykolą Lietuvį priskyrė prie žymiausių XVI a. Baltarusijos visuomeninės-politinės minties atstovų[8].

Iki šiol mokslininkai, mėginę nustatyti traktato „De moribus" autorių, rėmėsi prielaida, kad Mykolas ir yra tikrasis vardas. Traktato autoriaus buvo ieškoma tarp Lietuvos pasiuntinių, buvusių Kryme valdant chanui Sahib-Girėjui, kurį Mykolas mini kaip tuometinį valdovą. Tačiau Mykolo vardo dar nepakanka autorystei įrodyti. Šis vardas traktate minimas tik tris kartus ir tikriausiai priskiriamas ne autoriui, bet leidėjui, išspausdinusiam Mykolo veikalą. Pats traktato autorius visą laiką stropiai slepia savo vardą. Kodėl? Traktato pabaigoje jis rašo, kad, suerzinęs (savo kritika) tiek žmonių, nenori prieš save nuteikti ir kunigų (X, 41), kuriuos labai kritiškai įvertino. Dėl tos priežasties autorius nenurodė nei savo vardo, nei pavardės (juk vardą būtų daug lengviau iššifruoti!), netroško literato šlovės laurų vainiko, norėjo likti šešėlyje, kad nebūtų užsipultas smarkiai jo sukritikuotų asmenų. Nors ir anonimiškai, bet pasisakė prieš du įtakingiausius sluoksnius — oligarchus ir dvasininkus. Vienų rankose buvo valstybės vairas, kitų — žmonių sielos. Autoriui tai buvo pernelyg galingi priešai.

Tiek Liubavskis, tiek Jonynas, tirdami traktato „De moribus" autorystę, padarė vieną esminę metodinę klaidą: reikėjo, remiantis pačiu veikalu, nustatyti akivaizdžius autoriaus bruožus ir juos sugretinti su jų nurodytu spėjamu autoriumi. Abu istorikai savo svarstymo objektu pasirinko ne keletą autoriaus ypatybių, bet tik vieną nuorodą — Mykolo vardą — ir tylomis tvirtino, kad tai ir yra tikrasis anoniminio autoriaus vardas. Nė vienas iš jų nebandė įrodyti, ar jų minimas Mykolas Tiškevičius galėjo būti totorių žygio į Vengriją, apie kurį kalba traktato autorius, liudininku. Dėl šių priežasčių jų išvadas reikia pripažinti nepakankamomis, o Mykolo Tiškevičiaus autorystę — neįrodytą.

AUTORIAUS ASMENS BRUOŽAI

Norint išsiaiškinti, kas dangstėsi Mykolo Lietuvio slapyvardžiu, svarbiausia yra nustatyti keletą asmenį apibūdinančių bruožų. Tai turėtų būti tautiškumas, tikyba,

visuomeninė padėtis, išsilavinimas, turtinė padėtis, traktate minimų tautų (lietuvių, totorių, maskvėnų) pažinimas ir viešnagė Kryme kažkokio totorių žygio į Vengriją metu.

Mykolo Lietuvio tautybę pirmiausia apibūdina jo pasakymas: „cum idioma Ruthenum alienum sit a nobis Lituanis, hoc est Italianis, Italico sanquine oriundis" (V, 23). Toliau autorius pateikė įrodymą, kad lietuvių kilmė esanti romėniška, pabrėžė abiejų tautų pagoniško tikėjimo panašumus, pateikė 74 lotyniškus žodžius sakydamas, kad jie „idem significant Lituane sermońe quod et Latine" (V, 23—24). Iš lietuviškų vis dėlto nurodė tik „ugnis, id est, ignis" (V, 23—24). Vadinasi, abejonių nėra, kad mokėjo lietuvių kalbą[9]. Be to, matyti, kad jis gerai nusimanė apie senovės lietuvių pagonišką tikėjimą, žinojo apie paprotį deginti žmonių lavonus, spėti iš paukščio skrydžio, iš gyvulių vidurių — jis tvirtino, kad kai kur tai išliko „apud nos" (V, 23). Rusinas niekuomet nebūtų taip pasakęs. Kalbėdamas apie lietuvių ir romėnų tikėjimų panašumą, pritarė jau Dlugošo užrašytai romėniškos lietuvių kilmės teorijai, karštai ją rėmė. Nebuvo kilęs iš Žemaitijos. Ją šiek tiek pažinojo, bet nepakankamai, nes Platelius „įkurdino" ant jūros kranto ir teigė, kad ten išsilaipino jo protėviai romėnai. Vadinasi, buvo kilęs iš tikrosios Lietuvos, t.y. iš Aukštaitijos.

Keliose vietose autorius kalba apie savo religines pažiūras. Pateikia maskvėnų keiksmą „Kad tu pavirstum Romos, arba lenkų, tikėjimo žmogumi!" ir priduria: „Taip jie to tikėjimo nekenčia" (V, 23). Taip pat pasakoja, kad vienas maskvėnas magiškomis gudrybėmis nupirko iš kažkokios merginos švenčiausiąjį sakramentą, kurį anoji buvo pasilikusi po komunijos (IX, 32). Stačiatikis niekuomet nebūtų pateikęs tokio jo religiją žeminančio pavyzdžio, nesigirtų, kaip tai daro Mykolas Lietuvis (V, 25), Lietuvos krikštu tarpininkaujant kaimyninei Lenkijai 1386 m., valdant dabartinio karaliaus (Žygimanto Augusto) proseneliui Vladislovui, lietuviškai vadintam Jogaila, nesisielotų, kad 1529 m. buvo sudeginta Vilniaus šv. Stanislovo katedra (IX, 33). Nevartotų ir posakio „sacerdotes nostri" — mūsų kunigai. Juos smerkia ne tik pagonys, bet, tvirtina Mykolas, ir mūsų kaimynai rusinai, kadangi

jie geria vyną, kuris yra prabangos dalykas, ir valgo mėsą (X, 40). Taip pat teigia, kad jeigu mūsų kunigai susilaikytų tris dienas prieš pakylėdami Viešpaties kieliką, tai gyventų švenčiau nei dabar. Sako, kad jie dažnai pareigas užkrauna vikarams ir net išnuomoja bažnyčias, o daug yra bažnyčių, kurios niekad nėra mačiusios savo „pastores seu plebanos" (X, 40). Taip galėjo rašyti ne stačiatikis, o tik Reformacijos paveiktas, kritiškai Romos bažnyčios atžvilgiu nusiteikęs katalikas.

Socialinę Mykolo Lietuvio kilmę nustatyti nesunku. Du kartus jis užsimena apie savo žemės valdas — pagus, fundus (IV, 21—22). Skundžiasi, kad jo kaimynai, gyvenantys tame pačiame kaime („mecum pagi haeres"), priklauso kitam teismui ir jiems ne taip lengva iškelti bylą. O jeigu koks nors priešas užgrobtų jo turtą, tai besibylinėdamas teisėjui mokėtų už „peresudą" („пересуд") dešimtąją dalį turto vertės ir išeikvotų teismams visas savo atsargas. Vadinasi, jis nebuvo labai turtingas Lietuvos bajoras.

Mykolas Lietuvis rašė lotyniškai ir, beje, labai taisyklingai — vadinasi, turėjo būti mokęsis universitete. Visiškai neįmanomas dalykas, kad tą veikalą kas nors būtų vertęs į lotynų kalbą. Autorius buvo gerai susipažinęs su antikiniais rašytojais, iš kurių paminėjo I—II m. e. a. sandūroje rašiusį Lucijų Florą (tikriausiai jo „Epitome bellorum omnium", kaip galima teigti palyginus V, 24). Galbūt turėjo teisinį išsilavinimą, kadangi jo traktate daug vietos skirta teisiniams svarstymams, skundžiamasi teisingumo stoka Lietuvoje, taip pat kalbama apie 1529 m. Lietuvos Statuto juridines normas, jos lyginamos su totorių ir Maskvos teise. Jis nusimanė ir apie Lenkijos teisę, nes minėjo 1511 m. Piotrkovo statuto pranašumas. Tikriausiai pats buvo dalyvavęs turto klausimus sprendusiuose teismo procesuose, nes kalbėjo apie jų brangumą. Gana gerai išmanė istoriją, ypač savo krašto. Jam buvo žinoma, kad Mindaugas (vartojo rusišką variantą Миндовгъ) buvo priėmęs ne tik krikštą, bet ir karūną (diademą), apie kurią neužsimenama jokiame Lietuvos ir Rusios metraštyje. Galbūt apie tai jis skaitė Motiejaus iš Mechovo veikale „Chronica Polonorum" (1521 m.)[10]. Buvo gerai susi-

pažinęs su Rusios ir Maskvos istorija, žinojo, pavyzdžiui, padavimą apie Rusios krikštą Korsūnėje, rašė apie išsivadavimą iš totorių jungo Ivano III laikais. Tai liudytų, kad Vilniuje jis naudojosi kažkokiu Maskvos metraščiu. Gerai orientavosi totorių reikalais, žinojo apie jų visuomenės susiskirstymą į ordas, buvo susipažinęs su Krymo ir Girėjų dinastijos istorija. Buvo puikiai (tai neįprasta eiliniam krikščioniui) išstudijavęs Šventąjį Raštą, ypač Senąjį Testamentą, keletą kartų citavo jį — tai labai būdinga žmonėms, kurie žavėjosi Reformacija.

Galimas daiktas, kad kažkokiu reikalu buvo nuvykęs į Vokietiją, nes net dviejose vietose kalba apie lietuviško grašio santykį su vokiečių kreiceriu („cruciatos Germanicca"): 4 mažesnieji lietuviški grašiai lygūs 8 vokiečių kreiceriams, o 1 grašis lygus 2,5 kreicerio (IV, 19, 22). Kadangi jis lankėsi Vokietijoje, tai suprantamas ir jo reformatoriškas požiūris į Lietuvos katalikų bažnyčią. Kita vertus, su lietuviškos ir vokiškos valiutos santykiu buvo galima susipažinti ir Vilniuje — 1570 m. tai liudijo jėzuitas Pranciškus Sunierius[11].

Iš Mykolo knygos galima padaryti kai kurias išvadas ir apie autoriaus profesiją. Aišku, kad šis žmogus buvo susijęs su didžiojo kunigaikščio dvaru, gerai nusimanė apie Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos darbą. Jis tvirtino, kad jo tėvynėje kur nors siunčiamam (valstybiniais reikalais) žmogui, nors ir ne visada to vertam, duodama iš iždo pinigų kelionei, arkliams ir pastotėms, nors pasiuntinys kartais ir grįžtų tų reikalų nesutvarkęs. Be to, kanceliarija išduoda per daug leidimų tokiems keliavimams. O blogiausia, kad ne taip jau seniai nuo šios pastočių tarnybos buvo atleisti tie žmonės, kurie tuo tikslu seniai buvo gavę dvarus ir turėdavo pastotes teikti visais keliais nuo maskvėnų, totorių ir turkų kraštų iki pat Vilniaus. Mykolas taip pat žinojo, kad kažkoks maskvėnas dvasininkas slapta iš karališkosios raštinės gavo sutarčių, įsakymų ir pasitarimų nuorašus, kuriuos persiuntė savo kunigaikščiui (IX, 32). Tokių smulkmenų negalėjo žinoti žmogus, nedirbantis Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje.

Mykolas buvo gerai susipažinęs ir su užsienio politiniu

gyvenimu, jis žinojo, kad Livonija su Maskva yra sudariusios amžiną taiką (iš tiesų — 1503 m. paliaubas) ir jų santykiai yra draugiški (IX, 32).

Gerai išmanė apie savo kraštą ir kaimynines šalis. Vadinasi, daug keliavo, ir greičiausiai ne privačiai, bet tarnybiniais reikalais. Daugiausia jo traktate yra duomenų apie Kijevą, su kurio tradicijomis buvo puikiai susipažinęs. Susižavėjęs rašė apie senovinius šio miesto paminklus. Aplankė garsųjį Sofijos soborą ir matė mumifikuotų vienuolių kūnus (matyt, Pečioros Laurą). Ne kartą lankėsi Mozyriuje — ten Pripetėje „nisi saepe", taigi ne vieną sykį pavasarį, apie kovo 1 d., matė neregėtai daug žuvų (IX, 33—34). Apkeliavo visą ruožą palei Dneprą iki pat dvylikos jo žiočių, įtekančių į Juodąją jūrą (IX, 35 tekste vartotas terminas „Linien" tikriausiai yra spaudos klaida: turėtų būti „Limen"), užsuko į visas Padneprės pilis („arces a me perlustratas"): Viazmą, Dorogobužą, Smolenską, Dubrovnią, Oršą, Mogiliovą, Rogačiovą, Bychovą, Rečicą, Liubečą, Černobylį, Kijevą, Kanevą, Čerkasus, Dašovą ir Očakovą (IX, 35). Aprašė netoli Dnepro žiočių esančią vietovę, vadinamą Vidovu, užrašė padavimą, kad ji tokį pavadinimą bus gavusi dėl Ovidijaus, kuris kitados buvo ištremtas į šią vietą (IX, 35). Žavėjosi Dnepru ir vienuolika jo slenksčių, deja, neužrašė nė vieno jų pavadinimo, užtat informavo, kad nuo paskutinių Lietuvos tvirtovių Ukrainoje — Čerkasų ir Braclavo — į Krymą keliaujama šešias dienas stepėmis (I, 2).

Kryme, rašo Mykolas, vyrauja lygumos, tik pajūryje yra kalnų ir miškų. Ten nuo seno gyveno totorių nuskriausti graikai. Lengvai būdavo iš druskingų vandenų išgaunama druska: vasarą per karščius ji greitai kristalizavosi. Žemėje, kartą suartoje ir suakėtoje, derėdavo visokie javai ir vynuogės. Galvijai net žiemą likdavo ganyklose, po plynu dangumi, ir susirasdavo maisto po sniegu (I, 2). Žiemą Kryme pučia šiaurės vėjas, o upės pasidengia ledu. Vadinasi, autorius buvo gerai susipažinęs su Krymu.

Vertingesni yra totorių gyvenimo ir papročių aprašymai, nes jie iš tiesų autentiški ir labai tikslūs. Nėra juose prasimanymų ir fantazijos. Galbūt apie totorius Mykolas atsiliepė nelabai entuziastiškai, užtat tiksliai aprašė jų

gyvenimo realijas. Buvo susipažinęs su chano dvaru ir Sahib-Girėjaus haremais — vadinasi, jis buvo oficialus chano svečias. Apie vieną iš tokių haremų pasakoja, kad jis įkurtas nuostabioje vietoje, ten yra puikus sodas ir parkas. Chanas ten priiminėja svečius prie brangiais indais serviruoto stalo, bet pats valgo iš medinių ir molinių (I, 10). Autorius yra buvęs ir Kafoje, uoste lankėsi iš rusiškų Lietuvos žemių ir Maskvos atvežtų vergų turguje.

Mykolas Lietuvis buvo gerai susipažinęs ir su Maskva. Pasakoja, kad Ivanas III sostinę pagražino mūrine pilimi, o rūmus — Fidijo maniera skaptuotais akmenimis; kai kurių koplyčių kupolai buvę paauksuoti. Ivano III sūnus Vasilijus išplėtė sostinę, o paimtų į nelaisvę Lietuvos samdytų kareivių rankomis netoli jos pastatė Nalevkų kaimą (III, 1)[12]. Atkreipė dėmesį į tai, kad Maskvos dvare geriama iš didelių auksinių ir sidabrinių taurių — „stramineae cognominate", t.y. vadinamųjų „šiaudinių", nes caras (tikriausiai kalbama apie Ivano IV Rūsčiojo tėvą carą Vasilijų III) viską, net šiaudus, parduodavo ir už gautus pinigus pirkdavo įvairių gėrybių (IX, 31). Ši detalė patvirtina, kad autorius gerai pažinojo caro dvarą, į kurį patekti buvo galima tik oficialiam svečiui.

Tai, kad Mykolas Lietuvis pažinojo Lenkiją, rodo viena labai įdomi detalė: kalbėdamas apie Korsūnę ir jos turtingumą priminė, kad iš šio miesto yra atvežtos ir Gnezno katedros durys (I, 3). Jei nebūtų lankęsis Gnezne, kaip būtų sužinojęs apie šį garsų meno kūrinį ir pasakęs (nors ir klaidingai), iš kur jis?

Mykolas Lietuvis puikiai pažinojo pasienio kraštus, visų pirma Krymo ir Maskvos, vadinasi, ten jis keliavo tarnybiniais reikalais. Jis yra buvęs ir chano, ir Maskvos dvare — tai leidžia spėti, kad ten lankėsi kaip savo valdovo ir savo valstybės pasiuntinys.

Autoriaus asmenybei identifikuoti ypač svarbu nustatyti, kada jis buvo Kryme. Autorius rašė apie Krymo dangą žiemą, apie apsnigtas stepes (IX, 36). Tad į Krymą keliavo žiemą ir viešėjo ten žiemos metu. Pasakojo apie druską, kuri kristalizuojasi iš vandens, o tai galėjo stebėti tik vasarą. Taip pat rašė, kad Kijevo apylinkėse yra daug įkyrių, geriančių kraują uodų, o ypač daug jų atsiranda

liepos pradžioje (IX, 37). Į Kijevą taip pat suplaukia daug žmonių, ypač pavasarį (IX, 36). Vadinasi, į vieną pusę keliavo žiemą, o į kitą — ankstyvą vasarą. Po Krymą žvalgėsi žiemą — tai reiškia, kad iš ten išvyko kaip tik tuomet, kai nuslūgo vanduo, o keliai išdžiūvo — liepos pradžioje grįždamas jau turėjo būti Kijeve.

Sunkiau nustatyti jo viešnagės Kryme metus. Kiek gelbsti informacija, kad Kafa ir kiti Krymo miestai atiteko Turkijai maždaug (circiter) prieš 70 metų (I, 3—4). Ar autorius žinojo tikslią Kafos žlugimo datą (1475 m.), nėra visiškai aišku. Galima daryti prielaidą, jog Kryme Mykolas lankėsi keleriais metais anksčiau negu rašė savo veikalą (apie 1550 m.). Mykolo viešnagės Kryme laiką patikslina ir tokia žinia, kad kai jis ten buvo („ut me presente ibi"), chanas Sahib-Girėjus pasiuntė savo sūnų su puse savo armijos (iš viso 15 tūkstančių karių), daugiausia prastai ginkluotos, padėti Turkijai kariauti su Vengrija. Sahib-Girėjaus laikais, t.y. tada, kai Kryme lankėsi Mykolas, buvo keletas turkų žygių. I. Jonynas nurodė 1529, 1532 ir 1540—1541 m. žygius (paskutinis jų įvyko 1541 m.), tačiau jis nepaminėjo totorių 1538 m. žygio į Vengriją ir turkų žygio 1543 m. pavasarį bei vasarą.

SPĖJAMO „DE MORIBUS" AUTORIAUS NUSTATYMAS

Dabar reikia sudaryti Lietuvos pasiuntinių Kryme Sahib-Girėjaus laikais sąrašą ir pasvarstyti, kuris iš jų galėjo būti vieno iš šių totorių žygių liudininku. Tas, kuris matė, kaip totorių kariuomenė išžygiavo padėti turkams, gali būti laikomas tariamu „De moribus" autoriumi.

Sahib-Girėjaus valdymo laikais Lietuvos valstybė kentėjo nuo dažnų totorių antpuolių, todėl ji ėmėsi priemonių palenkti savo pusėn įkyrųjį priešininką. Tuo tikslu į Krymą buvo siunčiama daug pasiuntinių, kurie, kaip sąjungos ir draugiškumo įrodymą, kasmet veždavo 15 tūkstančių auksinų vertės „lauktuves" (suprantama, jei tik galėdavo). Tačiau pasiuntiniai nebuvo siunčiami kiekvienais metais. Yra išlikusių žinių apie šiuos pasiuntinius[13]: 1534 m. juo buvo Anikijus Gornostajus, 1538—1539 m.— Mykolas

Tiškevičius, 1539 m.— Vainius Oranskis, 1540 m.— Anikijus Gornostajus, 1542 m.— Konstantinas Ratomskis[14] ir 1542 — 1543 m.— Vaclovas Mikalojaitis.

Taigi tik dvi pasiuntinių tarnybos Kryme sutampa su tuo metu žinomais totorių žygiais į Vengriją: 1538 m. vasarą totoriai užpuolė Moldovą — šį žygį galėjo stebėti Mykolas Tiškevičius. 1543 m. liepos pradžioje karalius Žygimantas Krokuvoje jau žinojo, kad „цар Перекопский на сей стороне Днепра з великими людми поготову стоит"[15]. Abejotina, ar tame žygyje dalyvavo pats chanas: Sahib-Girėjus pasirengimo darbus buvo pavedęs sūnui. Šio žygio liudininku galėjo būti ponas Vaclovas Mikalojaitis. Kitas turkų ir totorių žygis į Vengriją buvo surengtas vėliau, 1549 m.

Mykolas Tiškevičius ar Vaclovas Mikalojaitis? Kuris iš dviejų nurodytų pasiuntinių, totorių žygio į Vengriją liudininkų, labiau atitinka „De moribus" autoriaus bruožus?

Sunku nuneigti, kad „De moribus" autorius buvo katalikas. Visi Lietuvos pasiuntiniai Kryme, išskyrus Vaclovą Mikalojaitį, buvo stačiatikiai rusinai. Taigi atsakymas į iškeltą klausimą netikėtai pasirodo esąs paprastas: galima spėti, kad traktato „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" autorius buvo tik Vaclovas Mikalojaitis. Tačiau reikia dar kai ką ištirti, kad būtų galima šią hipotezę labiau pagrįsti.

Būtina išsiaiškinti, ar pono Vaclovo Mikalojaičio asmens bruožai atitinka „De moribus" autoriaus savybes. Tuo tikslu reikia aptarti Vaclovo Mikalojaičio biografijos duomenis.

VACLOVAS MIKALOJAITIS IŠ MAIŠIAGALOS

Vaclovas Mikalojaitis buvo Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos raštininkas (sekretorius): iš pradžių 1535—1542 m. (Adamo Boneckio duomenimis), dar esant Žygimantui Senajam, po to 1547—1556 m., valdant Žygimantui Augustui. Vėliau, Boneckio tvirtinimu, tapo Skirsnemunės ir Raseinių seniūnu. 1555 m. kartu su Zbaraskiu

ir Šimkevičiumi buvo pasiuntiniu Maskvoje. Buvo vedęs Martyno Belevičiaus dukterį Daratą. 1540 m. bylinėjosi su jos broliu Jurgiu[16].

Šias šykščias Boneckio žinias apie Vaclovą Mikalojaitį galima papildyti ir išplėsti. Pirmą kartą jo vardas buvo paminėtas jau 1522 m.: Vaitiekaus Nasilausko testamente bei Vilniaus kapitulos aktuose kaip liudininkas buvo paminėtas raštininkas (notaras) Vaclovas iš Maišiagalos[17]. Vis dėlto Lietuvoje jis reiškėsi ir anksčiau. 1529 m. yra prisipažinęs, kad anksčiau „я ездил на послугу никоторую доктора (Томаша) Брыдиша, и он ме мел страву мою заплатити, што там стравил, а так я стравил 20 грошеи, ино ми доктор Бредиш не заплатил". Todėl ponas Vaclovas atėmė iš jo valstiečio arklį, o „пограбил еще за первого воеводы виленского небожчика пана Миколая" (Radvilos)[18], t.y. dar prieš 1522 m.; tikriausiai turimas galvoje Mikalojus Radvila (mirė 1522 m.), o ne jo tėvas Mikalojus Senasis (mirė 1510 m.).

Pora metų vėliau, 1526-aisiais, Alberto Goštauto suteiktoje privilegijoje Daugėliškio bažnyčiai skaitome: „Per manus nobilis ac legalis Venceslai Mikolaiewicz, auctoritate apostolica publici nobis vero secreti notarii"[19]. Ši informacija patvirtina tiek bajorišką jo kilmę (nobilis), tiek pareigas — dirbo bažnyčios kanceliarijos notaru (notariatas tuo metu buvo ir prie didžiojo kunigaikščio). Tikriausiai notaro karjerą pradėjo pas Albertą Goštautą — vieną galingiausių Lietuvos žmonių, tuo metu jau buvusį pirmuoju Lietuvos valstybės dignitoriumi, Vilniaus vaivada, o nuo 1522 m.— Lietuvos kancleriu. 1529 m. Mikalojaitis buvo paskirtas Belsko žemės raštininku vietoje Stanislovo Virbovskio, apkaltinto tuo, kad, išvykęs į Mazoviją, prastai atliko savo pareigas, kad nebuvo kilęs iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir neturėjo čia dvarų. Po metų karalius vis dėlto grąžino Virbovskį į ankstesnes pareigas — mat šis pasiteisino, jog nebuvo dėl to, kad turėjo išvykti karaliaus reikalais. Šioje Vaclovui, matyt, ne itin malonioje istorijoje (tikriausiai ne be jo protektoriaus Goštauto, atkakliai kovojusio su „koroniažais" Lietuvoje, įsikišimo) dėmesį patraukia jo paskyrimo į šias pareigas motyvai. Jas gavo „de certa scientia et

gratia nostra speciali",— sako karalius savo privilegijoje[20]. Vadinasi, visų pirma buvo vertinamos jo žinios ir gabumai. Tad Vaclovas grįžo pas Goštautą, nes kaip šio magnato raštininkas figūruoja ir vėliau, 1531 m. Goštauto dėka jis padarė ir tolesnę karjerą: vėliausiai 1534 m. pradėjo dirbti Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje[21]. Goštautui, kaip kancleriui, buvo visai nesunku kanceliarijoje įdarbinti sau artimą žmogų. Iki pat mirties be pertraukos Vaclovas Mikalojaitis išdirbo sekretoriumi kanceliarijos lotyniškosios korespondencijos skyriuje (tikriausiai pas Boneckį).

Turėdamas savo viršininko, Lietuvos užsienio politikos vadovo Goštauto pasitikėjimą, 1536 m. gruodžio mėn. kartu su Polocko vaivada Jonu Glebavičiumi ir Vitebsko vaivada Motiejumi Janavičiumi, kaip vienas iš trijų pasiuntinių, išvyko į Maskvą[22]. Maskvą pasiuntiniai pasiekė 1537 m. sausio 12 d., o po dviejų dienų juos priėmė jaunasis valdovas Ivanas IV ir jo bajorai[23]. Pasibaigus ilgoms ir karštoms pasiuntinių deryboms su Maskvos bajorais, Vaclovas Mikalojaitis prižiūrėjo paliaubų su Lietuva „gromatos" parengimą. Jo stebimas „королеву грамоту писал Угрим, подъячей королев"[24].

Svarbu pažymėti, kad dvi Mykolo Lietuvio informacijos apie Maskvos reikalus atitinka Vaclovo Mikalojaičio Maskvoje patirtus įspūdžius. Antai kalbėdamas apie Lietuvos santykius su Maskva Mykolas vienoje vietoje priekaištauja carui Ivanui IV: „qui nunc regnat, etsi arcem vnam ad nos amisit: tamen interea intra regionis nostrae fines tres arces condidit, Sebesz, Velisz, Zavvlocz" (III, 18). Reikalus gerai išmanantis autorius čia turėjo omenyje 1537 m. Lietuvos ir Maskvos derybas. Anuomet Maskvos bajorai sutiko, kad Lietuva pasiliktų ką tik atkovotą Gomelį (Mykolo pavartota „arcem vnam"), bet griežtai protestavo prieš Lietuvos reiškiamas juridines pretenzijas: „которые новые городки поставлены, поставил,— kalbėjo lietuviai,— госудаp ваш на нашего господаря землях, от Полотцка и от Витепска, Заволочье, Себеж и Велиж, и те бы городки велел разорити, чтоб их не было"[25]. Maskvos bajorai, atmetę griežtus Lietuvos bajorų rei-

kalavimus, pareiškė, kad jų valdovas „Велиж поставил на своей земле". Toliau derybose lietuviai jau reikalavo sugriauti tik Sebežą ir Zavoločję ir tylomis sutiko su maskviečių argumentais dėl Veližo[26].

Taigi Mykolo Lietuvio informacija, kad Maskva Lietuvos teritorijoje pastatė Sebežą, Zavoločję ir Veližą, tiksliai atitinka pirminę Lietuvos pasiuntinių Maskvoje poziciją tuo klausimu. Tai nepaprastai svarbi detalė, o tiksliau — pagrindinis įrodymas, kad Mykolo Lietuvio informacija visiškai sutampa su 1536 m. Lietuvos pasiuntinio Maskvoje pranešimais. Tik Vaclovas Mikalojaitis galėjo užrašyti tokį, o ne kitokį pranešimą apie derybų eigą. Veližas jau nebebuvo ginčų objektu — kas kitas, prabėgus tiek metų, galėjo prisiminti šią derybų smulkmeną?

Mykolas Lietuvis pasakojo, kad Maskvos dvare geriama iš didelių auksinių ir sidabrinių taurių. Davė suprasti, kad pats tai matė arba ten buvo. Kas tiesa, tai tiesa — 1536 m. Lietuvos pasiuntiniai nebuvo pakviesti prie valdovo stalo, nes Maskvos didysis kunigaikštis dėl savo jauno amžiaus „еще собе столом не едал". Tačiau vasario 16 d., kai abi pusės „грамот не дописали, и ели на дворе дьяки с Венцславом". Panašiai buvo ir kitą dieną[27]. Davus priesaiką Ivano IV paliaubų sutarčiai „целовав крест", o po to „подавал им [Lietuvos pasiuntiniams] князь великий вина фрязские и меды вишневые и малиновые в ковшех и в чарах в золотых, и дворяном королевым также подавал из своих рук"[28]. Ir šioje vietoje Mykolo Lietuvio informacija sutampa su paties Vaclovo Mikalojaičio įspūdžiais. Tai labai svarbus argumentas, leidžiantis teigti, kad jis ir yra traktato „De moribus" autorius.

Pasiuntiniai, tarp kurių buvo ir Mikalojaitis, sudarę paliaubas penkeriems metams, iš Maskvos išvyko 1537 m. vasario 20 d. Taigi Vaclovas Mikalojaitis turėjo truputį laiko ir galėjo susipažinti su Maskvos valstybės sostine ir jos gyventojais.

Vaclovas Mikalojaitis kaip pasiuntinys Kryme minimas 1542 m. lapkričio 30 d. Žygimanto I laiške Sahib-Girėjui. Karalius rašė chanui: „иж мы вжо одного, посла нашого великого, секретара нашого, державцу Мед-

ницкого, пана Венцслава Миколаевича, с тыми поминки до тебе, брата нашого, отправили и послали". Tačiau pasiuntinys jau kelyje karalių painformavo, „иж он жадным обычаем к тому року, яко есть в докончанью описано", Krymo pasiekti dėl prasto kelio ir „для великих вод" negali. Karalius laiške chanui rašė, kad pasiuntinys, atvykęs su dovanomis į Kijevą, praneš apie tai chanui. Tuomet chanas „для небезпечности напротивку онах впоминков, абы ся в поли которое шкоды от лихих людей не стало", tegul išsiunčia savo žmones „до Черкас на стречу"[29]. Apie sunkią ir varginančią kelionę pasiuntinys rašė karaliui dar nepasiekęs Kijevo, į kurį galėjo atvykti anksčiausiai 1542 m. lapkričio mėn. Vadinasi, Kryme jis atsidūrė 1542 m. pabaigoje arba 1543 m. pradžioje. Tai visiškai sutampa su Mykolo Lietuvio informacija: jis matė snieguotas stepes ir Krymą žiemą. Kryme Mykolas Lietuvis išbuvo iki pat pavasario ir vasaros pradžios, nes apie liepos pradžią prie Kijevo jį kamavo kraugeriai uodai. Tai sutampa su Vaclovo Mikalojaičio grįžimo namo laiku, nes jau 1543 m. rugpjūčio 28 d. Nepolomicuose prie Krokuvos jis pasirašė karaliaus dokumentą: "Венцлав, секретарь subscripsit"[30]. Iki pat liepos mėn. karaliaus laiškus pasirašinėjo „Михайло писарь", t.y. Sviniuskis. 1543 m. liepos 4 d. iš Krokuvos karalius rašė apie totorių kariuomenės judėjimą[31]. Vadinasi, Vaclovas Mikalojaitis žygio į Krymą liudininku galėjo būti pavasario pabaigoje, prieš pat savo išvykimą.

1554 m. į Liubliną atvykusius Maskvos pasiuntinius pasitiko „от короля Остафей Волович да писарь Венслав". Po pokalbio Maskvos dijokas Iščiukas „с писарем с королевым с Венславом грамоту написали с списка". Baigiantis deryboms Liubline dar kartą pasisakė „Остафей да писарь Венслав", laikę rankose antspaudu patvirtintą „грамоту перемирную"[32].

Patyręs diplomatas ponas Vaclovas Mikalojaitis antrą kartą Maskvoje lankėsi 1555—1556 m.[33] Tą sykį pasiuntiniai Ivanui IV „от себя" įteikė dovanas, taip pat ir „от писаря от Венслава поминки: 100 золотых черленых, 2 коня"[34]. Paskutinį kartą jo vardas buvo paminėtas 1559 m.: Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus

privilegijoje Vilniaus katedros šv. Kryžiaus altarijai tarp liudininkų minimas „nobili ac legali Venceslao Mikolaiewicz a Meyszogala Ser[enissi]ne eiusdem Regiae Maiestatis secretario, praefecto in Samogitia Skirstomonensi et Rossiensi antea publico S[anctae] Apostolicae Sedis auctoritate notario"[35].

Taigi Vaclovas Mikalojaitis buvo kilęs iš Maišiagalos, ten turėjo tėvoniją. Vaclovo Mikalojaičio pavardė („Венцлав Миколаевич") randama 1528 m. Lietuvos kariuomenės surašyme tarp „Maišiagalos bajorų" („бояр Мойшакголских"). Ten pat buvo pažymėta, kad karo reikmėms jie privalo skirti vieną arklį[36]. Tai rodo, kad jo paveldėtas dvaras buvo nedidelis — ne daugiau kaip keliolika dūmų. Arklys turėjo būti skiriamas nuo 1—8 tarnybų (tarnybą tuo metu sudarė vidutiniškai 1,5—2 dūmai). Galbūt šį arklį pristatė iš ką tik jam dovanoto dvaro — juk apie 1528 m. iš didžiojo kunigaikščio gavo dvi tuščias žemės valdas — Tričiškes ir Mončiušiškes (Maišiagalos paviete). Vėliau Goštautas jam užrašė Dievo valia patekusias karaliaus nuosavybėn daktaro Tomo Briedžio žemes, būtent: „люди и земли в Рудоминском повете на имя Волкогули, а Велутевичи, а Жыришки, а Милковщыну, а Яцкелевщыну и з иными землями волкогулскими". Ši karaliaus privilegija, patvirtinusi tas žemes jam, „его жоне и их детем" „вечно и на веки непорушно", Vaclovui Mikalojaičiui buvo suteikta 1528 m. liepos 10 d.[37] Tas valdas sudarė du „dvarai" — Vilkaguliai ir Žiriškės — su aštuoniais valstiečiais ir penkiais tuščiais laukais. Visas šis turtas buvo įvertintas 300 auksinų — tiek už šią žemę sumokėjo Vilniaus vaistininko žmona Mistrikienė. Apie 1524 m. šią nuosavybę iš karaliaus vėl išprašė daktaras Tomas (Briedis)[38]. Lietuvos metrikoje yra išlikęs „потверженье боярину Мойшакголскому Венцлаву Миколаевичу купли его дворца в Гедетанех з людми, з землями и иншых розных земль купленых, выменяных и дарованых ему на вечность" (1529 m. lapkričio 10 d.). Tai leidžia tvirtinti, kad jo tėvas Mykolas, Jono sūnus, davė jam savo žemes prie *Goswen* (?) upelio, pievas ir leido pasistatyti ten sodybą. Taupusis ir apdairusis Vaclovas iš Vilniaus miestiečio Motiejaus

Demeškevičiaus nusipirko dvarą Gedetonyse (Giedietaniech; ?), Rudaminos paviete, su 10 duoklinių valstiečių ir 3 nelaisvais dvaro šeimynos nariais. Už visą šį turtą sumokėjo 125 kapas grašių. Iš vienų bajorų įsigijo žemės dar už 17,5 kapos grašių, o su kitais susimainė laukais ir pievomis. Iš viso šiems pirkiniams išleido 142,5 kapos grašių[39]. Tuo metu tarnybą su valstiečių kiemais buvo galima įsigyti už 10 kapų grašių, o tuščią — už 5 kapas; vieną statinę, t.y. vėlesnįjį lietuvišką margą (0,71 —0,72 ha), dirbamos patręštos žemės buvo galima nusipirkti už pusę kapos. Atsižvelgiant į šiuos duomenis nesunku nustatyti, kad apie 1529 m. ponas Vaclovas Mikalojaitis buvo padidinęs savo turtą maždaug 14—15 tarnybų, t.y. maždaug 285 statinėmis (margais) — beveik 10 valakų žemės. 1528 m. jo turtą sudarė 18 valstiečių bei keletas nelaisvų dvaro šeimynos narių. Tai galima įvertinti 142 ir puse kapos grašių bei 300 auksinų (1 auksinas=24 lietuviški grašiai) — iš viso 262 kapos grašių. Tačiau jis tuo nepasitenkino. Jau dirbdamas Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos sekretoriumi 1537 m. „бил чолом" karaliui: „штож которыи пашни и люди свои мает в повете Рудоминском яко данину нашу и куплю, так и по жоне своей, обыхмо его с тыми его пашнями вызволили од кошенья сеножатей двора нашого Рудоминского". Taip buvo pasakyta jam suteiktoje karaliaus privilegijoje[40]. Vėliau, valdant Žygimantui Augustui, gavo pelningesnes (Boneckio duomenimis) pareigas — tapo karaliaus dvarų Skirsnemunėje ir Raseiniuose (Žemaitija) tijūnu. Buvo lietuvis, taigi ir katalikas. Tai patvirtina Nikono metraštis, kuriame 1537 m. trys Lietuvos pasiuntiniai taip apibūdinami: „все Римьскаго закона"[41].

Kur studijavo, kur išmoko lotynų kalbą, kurią mokėdamas ir tapo raštininku, o vėliau ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos lotyniškosios korespondencijos skyriaus sekretoriumi? Veltui jo pavardės ieškotume Krokuvos universiteto „Studentų registracijos knygoje" („Album studiosorum"). Tačiau šios mokslo įstaigos „Rektorato protokolų knygoje" („Acta rectoralia") prie 1506 m. datos yra minimas detaliau neapibūdintas studentas „Venceslaus Lithuanus"[42]. Sunkumų iškyla dėl to, kad tokį var-

dą turėjo dar du kartu su Vaclovu Mikalojaičiu Lietuvoje dirbę žmonės, taip pat baigę universitetą: teisės daktaras, Vilniaus kanauninkas (1524—1546 m.), miręs apie 1546 m., Vaclovas Čirka iš Volkovysko bei Gardino klebonas (apie 1524 m.), didžiojo kunigaikščio sekretorius 1533 m., Žemaitijos vyskupas (1534—1555 m.) Vaclovas Vežbickis. Tačiau Čirka 1515 m. studijavo Italijoje, kur tikriausiai ir tapo daktaru, o Vežbickis, A. Vijūko-Kojelavičiaus duomenimis, „*natione* Lithuanus, gente Polonus"[43], buvo lenkas iš Lietuvai priklausiusios Palenkės. Taigi vieninteliu Vaclovu Lietuviu, XVI a. pirmojoje pusėje minimu Krokuvos universiteto aktuose, turėtų būti Vaclovas Mikalojaitis. Tikriausiai dėl neturto, norėdamas sutaupyti stojamajam mokesčiui, atsisakė imatrikuliacijos. Jokio kito įrašo apie Krokuvoje studijavusį Vaclovą Lietuvį nėra.

Tikriausiai 1561 m. Vaclovas Mikalojaitis jau buvo miręs, nes Skirsnemunės ir Raseinių savininku tada pasirašinėjo Motiejus Petkevičius[44]. Matyt, šias žemes jis gavo po Mikalojaičio mirties.

MYKOLAS LIETUVIS=VACLOVAS MIKALOJAITIS

Kaip atrodytų Mykolo Lietuvio asmens bruožų sugretinimas su Vaclovo Mikalojaičio iš Maišiagalos biografijos faktais? Štai Mykolo Lietuvio asmens bruožų palyginimas su Mykolo Tiškevičiaus ir Vaclovo Mikalojaičio biografija:

Mykolas Lietuvis	Tiškevičius	Mikalojaitis
Lietuvis	—	+
Katalikas	—	+
Lietuvių kalba	?	+
Lotynų kalba	?	+
Rusų kalba	+	+
Vidutinio turtingumo bajoras	+	+
Pasiuntinys Kryme	+	+
Totorių žygio liudininkas	+	+
Pasiuntinys Maskvoje	—	+
Ryšys su didžiojo kunigaikščio dvaru	+	+
Darbas Lietuvos kanceliarijoje	—	+
Universitetinis išsimokslinimas	?	+
Lenkijos pažinimas	?	+

Mykolas Lietuvis	Tiškevičius	Mikalojaitis
Teisės išmanymas	?	+
Vokietijos pažinimas	?	?
Lietuvos ir Rusios istorijos išmanymas	?	+

Ir Mykolas Lietuvis, ir Vaclovas Mikalojaitis, kilęs iš Maišiagalos (beveik iš geografinės Lietuvos širdies), buvo lietuviai, katalikai, bajorai, abu studijavo universitete ir mokėjo lotynų kalbą. Tiek vienas, tiek kitas buvo susipažinęs su Krymu ir su Maskva, profesiniais ryšiais susijęs su Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarija. Nekyla jokių abejonių, kad Vaclovas Mikalojaitis mokėjo lietuvių kalbą. Abu gerai išmanė Lietuvos teisę — juk Mikalojaitis pats bylinėjosi. Ponas Vaclovas, kaip pasiuntinys, Kryme buvo tuo metu, kai vyko Mykolo Lietuvio aprašytas totorių kariuomenės žygis į Vengriją. Be to, jie abu buvo nelabai pasiturintys žmonės. Žodžiu, Mykolo Lietuvio ir pono Vaclovo Mikalojaičio iš Maišiagalos asmens bruožai taip sutampa, kad tarp jų galima dėti lygybės ženklą. Žinant Vaclovo Mikalojaičio biografiją ir nustačius, kad jis buvo Mykolas Lietuvis, galima geriau suvokti traktato „De moribus" autoriaus koncepciją, paaiškinti jo informacijos šaltinius ir komentuoti to meto visuomenines-politines pažiūras. Sužinojus, kad „De moribus" autorius buvo pasiuntiniu ne tik Kryme, bet ir Maskvoje, nesunku paaiškinti, kodėl lietuvių papročius jis gretino su maskvėnų papročiais. Kad ponas Vaclovas buvo Lenkijoje, patvirtina Mykolo teksto žodžiai, liudijantys jo tiesioginę pažintį su šiuo kraštu.

Vaclovas Mikalojaitis iš Maišiagalos (apie 1490—1560 m.), traktato „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" (apie 1550 m.) autorius, prieš mus iškyla kaip didelio intelekto asmenybė[45]. Jis buvo vienas šviesiausių to meto Lietuvos žmonių, vienas pirmųjų humanistų, plataus akiračio ir pažangių visuomeninių-politinių pažiūrų veikėjas. Be to, buvo karštas Lietuvos patriotas, siekęs patobulinti savo krašto santvarką, grąžinti buvusią jo didybę ir šlovę. Mikalojaičio įsitikinimu, tai buvo gali-

ma padaryti tik vienu būdu — atgaivinant apmirusius papročius.

VACLOVO MIKALOJAIČIO TRAKTATAS IR LIETUVOS BAJORIJOS PAŽIŪROS

Veikale Mykolas Lietuvis labai smarkiai sukritikavo savo tėvynainių elgesį. Anot Vaclovo Mikalojaičio, svarbiausios lietuvių ydos — tai prabangos troškimas, girtavimas, vagystės, plėšikavimas ir žmogžudystės. Jis tvirtino, kad teisme vyrauja korupcija ir paralyžius, didelis juridinių paslaugų brangumas neleidžia neturtingam nuskriaustajam surasti teisybės, girtuokliai teisėjai daro, ką nori, o liudininkai, iš kurių nereikalaujama duoti priesaikos, paprastai meluoja. Lietuvoje nėra laisvi net tos pačios tautybės ir to paties tikėjimo žmonės.

Netinkamai paskirstyti mokesčiai — jie renkami nuo žmogaus, o reikėtų išmatuoti dvarus ir laukus ir mokėti priklausomai nuo turimos žemės. Pernelyg laisvi moterų papročiai, jos vilki beveik kaip vyrai. Nepaslanki ir godi valstybinė administracija. Vienas žmogus gali užimti ir dešimtį pareigų ir tuo kenkti kitiems — visa tai vyksta tuomet, kai griūva pilys ir šaliai yra iškilusi karo grėsmė. Piktina ir dvasininkų papročiai: geidulių pilni kunigai linksminasi, išlaiko suguloves, apleidžia savo tarnavimo Dievui pareigas, dar nesubrendę stoja į dvasininkų luomą, geidžia turtingų dvarų ir kelių parapijų iš karto, negyvena prie bažnyčios, o pačias šventoves išnuomoja. Dėl šių priežasčių Dievo avelių tikėjimas nėra tvirtas, silpsta ir nyksta meilė Dievui.

Papročių atgaivinimo, taip pat ir Lietuvos sutvarkymo programą Mykolas Lietuvis išdėstė Jono Jokūbo Graserio praleistame fragmente. Vis dėlto remiantis mus pasiekusiais veikalo fragmentais galima teigti, kad, Mykolo Lietuvio nuomone, stiprios Lietuvos valstybės pagrindas — tai darbštumas, taupumas, santūrumas, drąsumas ir narsa. Šių savybių jaunimas gali įgyti mokyklose, tačiau Lietuvoje nėra „gimnazijų", t.y. vidurinių mokyklų[46].

Vaclovas Mikalojaitis savo traktate gvildeno Lietuvos visuomenei ypač aktualias valstybinės reikšmės problemas. Todėl iškyla klausimas: ar jo išsakytos mintys neatspindėjo platesnio Lietuvos bajorijos sluoksnio pažiūrų, ar nebuvo dėl to ginčijamasi viršūnėse, o tiksliau — ar jos turėjo kokią nors praktinę reikšmę? Tyrinėtojai neužsiminė apie šią problemą. Sokolas, detaliai nagrinėjęs Mykolo Lietuvio visuomenines-politines pažiūras, atkreipė dėmesį į tai, kad šio smerkiama vergija Lietuvoje buvo apribota 1566 m. II Lietuvos Statute, o 1588 m. III Lietuvos Statute — visiškai panaikinta (išskyrus karo belaisvius)[47]. Ar tai buvo Mykolo pažiūrų įtaka, išsiaiškinti turbūt nepavyks. Šiaip ar taip, tarp traktato parašymo (vargu ar rankraštis buvo plačiai žinomas Lietuvoje) ir II Lietuvos Statuto paskelbimo buvo keliolikos metų tarpas, tad reikia būti atsargiems.

Smarkios Mykolo Lietuvio kritikos susilaukė nepaslankūs ir brangūs teismai. Jis atkreipė dėmesį į tai, kad Lietuvoje ir toliau funkcionuoja tik du vaivadijų teismai (Trakų ir Vilniaus), į kuriuos kartais reikia keliauti net po 50 mylių (IV, 22). Be to, šie teismai yra užversti bylomis. Būtent ši problema buvo sprendžiama 1544 ir 1547 m. Lietuvos seimuose. Tuomet bergždžiai buvo reikalaujama, kad karalius, atsižvelgdamas į 1529 m. Statutą, įsteigtų pavietų teismus[48]. Dar kartą šis klausimas buvo iškeltas 1551 m. Vilniaus seime. Tuomet karalius buvo prašomas, „абы в кождом повете был суд[ъ]я и писарь присяжный". Didysis kunigaikštis sutikimą davė ir nutarė, kad teisėjai pavietuose turi teisti 4 kartus per metus, o vaivadijose du kartus per metus peržiūrėti apeliacijas. Taip pat buvo nuspręsta pavietuose įsteigti prisiekusiųjų raštininkų pareigas[49].

Mykolas Lietuvis skundėsi dideliu „peresudu", mokamu abiejų pusių, bei aukštomis piniginėmis baudomis — „вины" (IV, 19). Šis klausimas buvo svarstomas 1551 m. seime, kuriame karalius buvo prašomas „о пересуд и о вины, абы были от того вызволены". Iš dalies karalius pakluso šiam reikalavimui ir įsakė, kad nuo šiol būtų priteisiama „peresudo" ne kas dešimtas grašis nuo bylinėjimosi objekto vertės, bet tik po pusę grašio ir tik iš

vienos pusės — „хто винен". "Вины" turėjo būti „плачоны по старому"[50].

1551 m. seime karalius patenkino ir kitą Mykolo bei bajorų reikalavimą, kad už žmogžudystę būtų baudžiama „iuxta legem divinam", kaip ir norėjo Mykolas Lietuvis (IV, 19) — pagal Dievo įstatymą. Beveik pažodžiui ši Mykolo nuostata buvo pakartota valdovo nutarime: jeigu žmogžudys bus sugautas „на горачей крви", tai „таковый за головшчину и за вину мает быти каран водле права Божего смертью: нехай идет голова за голову"[51]. Mykolas Lietuvis šioje vietoje pareikalavo: „ut sanguis sanguine vindicetur" („kad kraujas būtų nuplaunamas krauju"). Tai nėra atsitiktinis tekstų sutapimas. Jis patvirtina, kad būta vieno asmens, t.y. vieno autoriaus.

Lietuvos bajorijai, jau paveiktai Reformacijos, raginusios apriboti Bažnyčios turtą, rūpėjo ir kitas Mykolo Lietuvio iškeltas klausimas: jis kritikavo kunigus už tai, kad šie vienu metu valdė keletą bažnyčių (X, 41). 1551 m. seime buvo reikalaujama, nors ir tuščiai, „абы кождая парсона стану духовного, так Рымского, яко т Греческого закону, двох альбо трех костелов то ест хлебов духовных, не держали"[52].

Vadinasi, nėra abejonių, kad Mykolo Lietuvio reikalavimai sutapo su Lietuvos bajorijos siekiais. Tačiau neįmanoma nustatyti, ar Vaclovo Mikalojaičio pažiūros inspiravo bajorus, ar tiesiog jos buvo šios visuomenės grupės siekių atspindys. Aišku viena: pareikalavęs panaikinti vergiją, iškėlęs ponų valdžios ir pajamų apribojimo klausimą, ponų, kurie turėjo po dešimtį tarnybų, o kiti buvo nuo valdymo nustumti (IX, 31), Vaclovas Mikalojaitis, kaip Lietuvos bajorų demokratinės ideologijos reiškėjas, savo reformatoriškomis pažiūromis pralenkė politiškai išprususią bajoriją, kuri tokių reikalavimų viešai dar nekėlė[53].

Labai menki buvo argumentai, kad Mykolas Tiškevičius yra traktato „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" autorius. Dėl tyrinėtojų padarytos klaidos rotmistras Tiškevičius buvo įamžintas monografijose, vadovėliuose ir enciklopedijose. Istorijos baruose jis visiškai nepelnytai užėmė vietą, priklausančią kažkam ki-

tam. Jau laikas beveik po keturių šimtų metų Lietuvos kultūros ir politinės minties istorijoje deramą garbingą vietą užimti tikrajam „De moribus" autoriui — Vaclovui Mikalojaičiui iš Maišiagalos[54].

1976 m.

---

[1] *Michalonis Lituani.* De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum fragmina X multiplici historia referata. Nun primum per. I. Jac. Grasserum. C. P. ex manuscripto authentice edite. Basileae apud Conradum Waldkirchim MDCXV. P. 1—41. Pirmojo leidimo faksimilę ir lietuvišką I. Jonyno vertimą žr. kn.: *Mykolas Lietuvis.* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. V., 1966. Knygoje, sudarytoje J. Jurginio, publikuojamas šio istoriko įvadas, tekste jau cituotas M. Liubavskio darbas bei I. Jonyno mokslinis straipsnis „Fragmentų autorius"; Mykolo Lietuvio darbas į rusų kalbą buvo išverstas du kartus: S. Šestakovo vertimas kn.: Архив историко-юридических сведений, относящихся к России. Кн. 2. М., 1854; bei M. Melniko vertimas kn.: Мемуары, относящиеся до истории Южной Руси. Киев, 1890. С. 3—58. Vertimo į lenkų kalbą nėra.

[2] Институт истории. Учёные записки. М., 1929. Т. 4. С. 49—54; taip pat: *Mykolas Lietuvis.* Apie totorių... P. 124—133.

[3] *Лаппо И.* Литовский статут 1588 года. Каунас, 1966. Т. 1. Ч. 2. С. 333.

[4] Lietuvių literatūros istorija. V., 1957. T. 1. 83—88; *Trumpa V.* Mykolas Lietuvis // Lietuvių enciklopedija. Boston, 1959. T. 18. P. 439—440; Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija. V., 1968. T. 2. P. 590—591.

[5] Šie žygiai smulkiau aprašomi karaliaus Žygimanto laiškuose (1538.VII.30 ir 1538.X.20) // Archiwum Sanguszków. Lwów, 1890. T. 4. S. 152, 165; *Demel J.* Historia Rumunii. Wrocław, 1970. S. 147.

[6] *Jurginis J.* Renesansas ir humanizmas Lietuvoje. V., 1965. P. 129; *to paties.* Mykolo Lietuvio memuarai // Istorija ir poezija. V., 1969. P. 45—46, 57.

[7] Pergalė. 1966. Nr. 2. P. 171.

[8] *Сокол С.* Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во II половине XVI века. Минск, 1974. С. 35—63; *to paties:* Идеи гуманизма в мировоззрении Михайло Тышкевича // Проблемы общественных наук. Минск, 1970; *Александровiч Я.* Михайла Цiшкевiч // Полымя. 1968. № 4.

[9] Autorius parinko ir pagrindines sąvokas: *aer, sol, mensis, dies, noctis, deus, vir;* svarbiausius įvardžius: *tuus, meus, suus;* kūno dalių pavadinimus: *oculus, auris, nasus, dentes;* kai kurių augalų pavadinimus: *linum, canapum, avena;* gyvulių ir žvėrių rūšis: *pecus, ovis;* svarbiausius skaitvardžius: *primus, unus, due, tres* ir kt.; liepiamuosius veiksmažodžius: *sede, verte;* dalyvius: *aratum, occatum.* Taigi šis lyg ir lotynų—lietuvių kalbų žodynėlis buvo sudarytas sąmoningai, pabrėžiant

puikų autoriaus lietuvių kalbos mokėjimą, jo kalbinę intuiciją ir pomėgius. Čia pateiktas gausios terminijos, susijusios su žemės ūkiu ir pramone, rinkinys liudija, kad autorius nebuvo eilinis vidutinio studento lygio lotynų kalbos mokovas, kad atskirus posakius parinkdavo labai kruopščiai, atsižvelgdamas į tam tikrą bendrą koncepciją, t. y. visapusiškai, remdamasis savo ūkiniais interesais. Todėl jis vartojo ir tokius žodžius kaip *ansa, corbis, avis, rota, jugum, pondus, culeus*, būdingus žmogui, užsiimančiam ūkine veikla. Tam reikėjo papildomų lotynų kalbos studijų, o tuo buvo suinteresuotas tik savo ūkiu besirūpinantis šeimininkas.

[10] *Miechow M.* Chronica Polonorum. Kraków, 1521. Lib. 3. Cap. 52. P. CLXI. Autorius vis dėlto vartoja ne terminą „diadema", bet „corona". Įdomu, kad pati informacija pateikta ir kitame kūrinyje; Rozmovy Polaka z Litwinem (1564—1565). Kraków, 1890. S. 23: „za jakiegoś Mindajła, który był i królem został razem i krześcianem, ale rychło razem i krześciańslwem i koroną o ziemię uderzył". Mykolo Lietuvio veikale tai skamba taip: „diadema quoque cum nomine regie obtinuerunt principi suo Mindawgo, sacri baptismatis charactere insignito. Sed extincto iille rege, etiam nomen regium atque Christianum interferat" (V, 25). Visiškai aiškus yra abiejų autorių informacijos sutapimas. Todėl reikėtų iškelti klausimą, ar „Pasikalbėjimo" autorius Augustinas Rotundas Mieleskis atsitiktinai nebuvo „De moribus" autorius, juo labiau kad apie jo gyvenimą 1540—1543 m., t. y. kai autorius buvo Kryme, nieko nežinoma? Abiejų kūrinių ideologinė traktuotė yra skirtinga: Mykolas Lietuvis smerkia Lietuvą už jos blogus papročius, „Pasikalbėjimas" sutinka su tuo, kad papročiai Lietuvoje nusmuko, bet pabrėžia, kad tai įvyko dėl „tikėjimo pasikeitimo" (žr. p. 31, 32, o ypač p. 34). Mykolas Lietuvis kritiškai vertina Katalikų bažnyčią, o „Pasikalbėjimas" ją aistringai gina. Kituose Rotundo kūriniuose, pvz., įžangoje lotyniškajam Lietuvos Statuto vertimui bei prie jo pridėtoje lotyniškoje kronikoje apie Lietuvos kunigaikščius, nesurasime jokio tekstologinio tapatumo su Mykolo Lietuvio traktatu. Juos jungia tik vienas bendras bruožas — jie abu pripažįsta lietuvių romėnišką kilmę ir kviečia sugrįžti prie protėvių — lotynų — kalbos. Mykolas Lietuvis taisyklingai pateikia rusiškus pavadinimus: Pskovv, Nauohrod, o Rotundas rašo: Pescovia, Novogradia; Mykolas Lietuvis rašo: Mindavvg, o Rotundas tokios formos nežino ir rašo: Mindalo (analogiškai kaip „Pasikalbėjime"), Mendak, Mendolphus (remdamasis Motiejumi iš Mechovo). Negalima tikriausiai teigti, kad Rotundas kartu su ponu Vaclovu buvo nuvykęs į Krymą — juk jis buvo „koroniažas". Neįtikėtina ir tai, kad jis galėjo nusirašyti Vaclovo Mikalojaičio pastebėjimus ir išvadas. Tai padaręs, jis būtų šią medžiagą panaudojęs savo darbuose, o to jis nepadarė. Vadinasi, vienos tiktai nuomonės sutapimą „De moribus" ir „Pasikalbėjime" galima paaiškinti tik tuo, kad jie abu naudojo vieną ir tą patį šaltinį — Motiejaus iš Mechovo kroniką.

[11] P. Sunierius iš Vilniaus rašė: „Una vero sexagena facit duos florenos rhanenses et dimidium et dicitur sexagena, quia continet 60 grossos lituanicos, quorum 24 faciunt unum florenum" (*Rabikauskas P.* Medžiaga senojo Vilniaus universiteto istorijai. Roma, 1967. P. 257).

[12] *Mykolo Lietuvio informaciją apie Nalevkas panaudojo S. Solovjovas* „Rusijos istorijos" penktajame tome (1855) (*Соловьёв С.* История России с древнейших времён. М., 1960. Кн. 3. С. 377).

Autorius šaltinio nenurodė, bet jis jau tikriausiai žinojo Kalačiovo leidimą.

[13] Duomenų apie šiuos pasiuntinius yra leidinyje: *Kolankowski L.* Zygmunt August wielki książe litewski do roku 1548. Lwów, 1913. S. 123, 136 (Gornostajus), 128 (Oranskis), 184 (Gornostajus). Plg. t. p.: *Любавский М.* Литовско-русский сейм. М., 1900.

[14] Ratomskis (pavardė nustatyta pagal Boneckį) Kryme patyrė didelę nesėkmę: Sahib-Girėjus įsakė jį «у дворе подскарбего своего осадити и за сторожою его держати, а слуг его кольконадьцать чоловек велел поймати и у вежу посажати». Atkreipkite dėmesį į karaliaus Žygimanto laišką, kalbantį apie tą reikalą (Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914. Т. 30. Стлб. 82—83). Apie Gornostajų, Oranskį ir Ratomskį žr.: *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887. S. 86, 222, 281—282.

[15] Archiwum Sanguszków. T. 4. S. 352.

[16] *Boniecki A.* Min. veik. P. 363.

[17] Akta kapituly wileńskiej. 1843 m. šią medžiagą išvertė kun. M. Herbutas. Originalai saugomi Lietuvos Mokslų Akademijos Rankraščių skyriuje. Kun. M. Herburto vertimas buvo saugomas Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje (B. 3516 (1522.IX.5). Šiuo metu su juo galima susipažinti: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (toliau — AGAD). Sygn. 197. K. 687 // Metryka litewska. Ks. XV. Wilno, 1522.VII.24.

[18] AGAD. Sygn. 200. K. 63 // Metryka litewska. Ks. XIX.

[19] Biblioteka Czartoryskich. Sygn. 1777. K. 397. Privilegiae sou fundationes ecclesiarum dioecesiae Vilnensis. Kopiariusz z XVII w.

[20] AGAD. Sygn. 198. K. 594—595 // Metryka litewska. Ks. XVI. Virbovskiui raštininko pareigos buvo grąžintos 1530.IV.6.

[21] Acta Tomiciana. Kraków, 1960. T. 16, 1. S. 294.: „Wenceslaus latheinischen und litteschen secretario" — taip tuo metu apie jį rašė Mikalojus Nipšicas. Leidėjas V. Pocecha 22 pastaboje jį supainiojo su Vaclovu Vežbickiu, Kijevo vyskupu (nuo 1533).

[22] Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 59. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским. Т. 2 (1533—1560) (toliau — Сборник...). Санкт-Петербург, 1887. С. 62—108. Lietuvos pasiuntinybę sudarė iš viso „415 žmonių, o arklių su jais — 611" // Ten pat. P. 64. Kaip buvo įprasta, tuomet pasiuntinius lydėjo ir daug pirklių, kurie naudojosi proga, nes kitos valstybės teritorijoje jiems būdavo garantuojama apsauga.

[23] Ten pat. P. 65.

[24] Ten pat. P. 105.

[25] Ten pat. P. 82.

[26] Ten pat. P. 85.

[27] Ten pat. P. 66, 67, 105.

[28] Ten pat. P. 107.

[29] Русская историческая библиотека. Т. 30. Стлб. 88.
[30] Archiwum Sanguszków. T. 4. S. 364.
[31] Ten pat. P. 352.
[32] Сборник... С. 441, 442.
[33] Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1904. T. 13. Pakartotinai išleistas 1965 m. Maskvoje (P. 263). Maskvos raportą apie šią pasiuntinybę žr.: Сборник... С. 485—516. 1556.II.7, prieš pat duodant priesaiką laikytis paliaubų, Vaclovas carui skaitė «Королево слово» (Сборник... С. 510).
[34] Сборник... С. 491.
[35] *Kurczewski J.* Kościół zamkowy czyli Katedra Wileńska. Wilno, 1910. T. 2. S. 64.
[36] Русская историческая библиотека. Т. 30. Стлб. 49.
[37] AGAD. Sygn. 197. K. 632—633 // Metryka litewska. Ks. XV; Sygn. 203. K. 140—141 // Ks. XXV. Vaclovo Mikalojaičio palikuonis nustatyti šiuo metu yra sunku. Galbūt jo sūnus buvo Steponas Vaclavovaitis, kuris 1565 m. pristatė arklį „iš gimtinės" Rudaminos paviete (Vilkaguliai taip pat buvo šiame paviete) (Русская историческая библиотека. Т. 33. Стлб. 278). Pono Vaclovo sūnus taip pat galėjo būti ir Kernavės bajoras Jonas Vaclavovaitis. Jis buvo paminėtas Lietuvos Metrikoje prie 1534 m. įrašo (AGAD. T. 203. K. 160 // Metryka litewska. K. XXV).
[38] AGAD. Sygn. 196. K. 108—109 // Metryka litewska. Ks. XII.
[39] AGAD. Sygn. 198. K. 527—529 // Metryka litewska. Visus klausimus apie žemės ir tarnybų kainas žr.: Статут Великого Княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960. С. 109. Арт. 20. 1567 m. Vaitiekus Laurinavičius Rudaminos paviete «з Кгедетен» davė vieną arklį (Русская историческая библиотека. Т. 33. Стлб. 554). Taigi ši žemė jau nepriklausė pono Vaclovo šeimai.
[40] AGAD. F. 205. K. 581—582 // Metryka litewska; *Любавский М.* Min. veik. P. 436.
[41] Полное собрание русских летописей. Т. 13. С. 116. Analogiškai pažymima ir Maskvos kronikininko užfiksuotame seimo debatų aprašyme (Сборник... С. 64).
[42] Acta rectoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis ab anno 1496. Kraków, 1893. T. 1. Nr. 2072.
[43] Apie Čirką ir Vežbickį žr.: *Ochmański J.* Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Poznań, 1972. S. 41—42, 46; *Fijałek J.* Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914. S. 273, 294 (apie Čirką). Apie Vežbickį rašoma 240 pastaboje.
[44] Istorijos archyvas. Kaunas, 1934. P. 565, 665.
[45] *Barycz H.* Dzieje nauki w Polsce w epoce Odrodzenia. Warszawa, 1957. Šios knygos autorius apie Mykolą pateikė mįslingą teiginį: „*Teologinės spekuliacijos nepataisomai sužlugdė tokius mokslinius talentus kaip Petras iš Goniondzo,* [...] o kitus (tokius kaip Mykolas iš Lietuvos) privertė užsiiminėti neatitinkančia jų gabumų ir proto guvumo bajorų pedagogų ir guvernierių veikla, kuri veltui eikvojo jų kūrybines galimybes". Kalbėdamas apie Mykolą iš Lietuvos, Baričius rėmėsi Martyno Butzerio laišku Ambraziejui Blaueriui iš Strasbūro (1541.XI.18)

(Briefswechsel der Bruder Blaurer. Freiburg, 1909. T. 2. S. 92). Patikrinus šią intriguojančią žinią, pasirodė, kad Butzeris kalbėjo apie kažkokį „nobilis Lituanus", kurį apibūdino kaip „magni iudicii, insignis pietatis et mediocris eruditionis". Taigi buvo padaryta akivaizdi klaida.

[46] Apie tokią mokyklą — „apie kolegijos įsteigimą Vilniuje arba Kaune" — 1568 m. seime kalbėjo Lietuvos bajorai (*Ochmański J.* Historia Litwy. Wrocław, 1967. S. 119). Pasirodo, šią mintį iškėlė ne tik Mykolas Lietuvis, bet ji buvo išsakyta jau anksčiau. 1543 m. Marijus Venetas, pranciškonų parapijos kunigas ir Apaštališkosios Sostinės komisaras, Vilniuje fundavo bendrabutį ir užleido pilies Šv. Onos bažnyčią „xsiązęciu panu Pawlu, z laski Bożej biskupowi łuckiemu i Holszańskiemu książęciu, temusz Colegium, który (t. y. Alšėniškis) go będzie fundował" // Описание бумаг и документов, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. М., 1916. Т. 21. С. 382. Alšėniškio sumanymas neišsipildė, tačiau pradėtą darbą tęsė jo įpėdinis — Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius. Galbūt šioje vietoje Mykolas Lietuvis išsakė paties Alšėniškio planus; atrodo, kad kolegijos fundacija buvo neįmanoma, nes Lietuvoje trūko pedagogų. Ši problema buvo išspręsta tik tada, kai 1570 m. į Lietuvą atsikėlė jėzuitai.

[47] *Сокол С.* Социологическая и политическая мысль... С. 51.

[48] Русская историческая библиотека. Т. 30. Стлб. 125, 144.

[49] Ten pat. Skilt. 184—185. Str. 2.

[50] Ten pat. Skilt. 188—189. Dėmesį patraukia tai, kad tiek Mykolo veikale, tiek 1551 m. Vilniaus seimo įsake, kalbant apie „peresudą", remiamasi Vytauto laikais. Mykolas sako, kad lietuvių teisėjai yra „in suo peressud emulgendo accurati, at Moscovitae gloriantur se a nobis leges suscipisae Vitovvdinas, quas nos iam contemsimus" (IV.23). Seimo įsakas: «около тых пересудов, тот ся обычай, почавшы от великого князя Витольда» // Русская историческая библиотека. Т. 30. Стлб. 188. Ir šis sutapimas neatrodo esąs atsitiktinis.

[51] Ten pat. P. 191.

[52] Ten pat. Skilt. 176. Str. 19.

[53] Vaclovo Mikalojaičio pažiūrų progresyvumą šiek tiek menkina jo neigiamas požiūris į gana aukštą teisinę moterų padėtį, apibrėžtą 1529 m. Statuto. Jis teigė, kad moterys naudojasi pernelyg didele laisve, ja piktnaudžiauja, kad iš tiesų turi lygias su vyrais teises ir net valdo, užima pareigas, jų rankose yra valsčiai, miestai, dvarai (VII, 27—28).

[54] Mykolo Lietuvio autorystės klausimas mane domino nuo 1966 m., kai jo kūrinėlis buvo išspausdintas Lietuvoje. Visų pirma, išanalizavęs tekstą, suabejojau Tiškevičiaus autoryste. Šiuos nuogąstavimus išsakiau savo monografijoje „Historia Litwy" (Wrocław, 1967, S. 100) ir straipsnelyje „Mykolas Lietuvis", išspausdintame enciklopedijoje „Polski słownik biograficzny". Ilgą laiką visas šis reikalas buvo panašus į adatos ieškojimą šieno kupetoje. Galų gale, kruopščiai dirbant, pavyko surinkti šiek tiek medžiagos apie įvairius žmones, dalyvavusius Lietuvos politiniame gyvenime XVI a. pirmojoje pusėje. Sukaupus patirties ir informacijos, 1975 m. rugpjūčio mėn. pavyko išspręsti šį esminį galvosūkį. Šiame straipsnyje pateiktos išvados, tiesą sakant, yra pasirinkto tyrimo metodo laimėjimas. Po kruopštaus darbo pasirodė, kad,

nepaisant tiesioginių Vaclovo Mikalojaičio autorystės įrodymų, pvz., kokios nors užuominos laiškuose ir t. t., stokos, autoriaus asmens bruožų visumos tyrimas, remiantis jo veikalu, bei šių bruožų sugretinimas su bruožais asmens, atrinkto iš atitinkamos žmonių grupės, davė teigiamų rezultatų.

Sutrumpintą šios studijos variantą pateikiau Lenkijos—TSRS istorikų simpoziume Suchumyje 1975 m. spalio 28 d. Minėtoje konferencijoje analogišką referatą „Mykolo Lietuvio pasiuntinybė pas Krymo chaną 1538—1540 m." perskaitė Lietuvos Mokslų Akademijos narys dr. J. Jurginis, kuris palaikė Mykolo Tiškevičiaus autorystės koncepciją. Polemizuodamas su manimi, dr. J. Jurginis teisingai pastebėjo, kad traktato autorius turėjo būti žmogus, gerai žinomas didžiojo kunigaikščio dvare, nes autorius savo veikalą dedikavo Žygimantui Augustui. Ką gi, tai buvo užmiršta. Tvirtino taip pat, kad vardas Mykolas yra tikrasis autoriaus vardas, kad Tiškevičius buvo lietuvis, kad, būdamas rotmistru, daug dėmesio skyrė Krymo totorių kariniams reikalams. Taigi vardas: jeigu jis būtų buvęs tituliniame lape, leidėjas jį būtų išspausdinęs, kaip ir pats autorius, kartu su pavarde, o būtent to ir trūksta — pavardės vietoje yra tik pseudonimas Lituanus. Galbūt leidėjas iš ko nors buvo girdėjęs, kad autoriaus pavardė buvo Mikalojaitis, ir ją sulotynino padaręs Mykolu. Vienaip ar kitaip, ją reikėtų laikyti pseudonimu. Svetimšaliui lietuviški vardai Mykolas ir Mikalojus skamba labai panašiai, todėl labai lengva buvo juos vieną su kitu supainioti. Žr. kalbininko A. Salio nuomonę „Lietuvių enciklopedijoje" (Boston, 1959. T. 18. P. 402). Be to, rusiška Tiškevičiaus kilmė yra neginčijama, o jo giminė žinoma pernelyg gerai (žr.: *Boniecki A.* Min. veik. P. 355). Pakanka jau vien to, kad tos pačios nuomonės buvo tiek Liubavskis, tiek Jonynas. Galų gale — kokią vietą kariniai reikalai užima Mykolo Lietuvio traktate? Neįtikėtinai menką, gal net vieną puslapį, ir tai taip pat liudija prieš Tiškevičiaus autorystę. Ar kariškis detaliai domėtųsi papročiais ir tik keletą minčių paskirtų kariniams reikalams, kurie jį turėjo dominti tiesiogiai? Taigi Jurginio teiginius labai lengva sukritikuoti.

Vaclovo Mikalojaičio autorystę galima nustatyti palyginus traktato „De moribus" rašybą su kitų jo parengtų dokumentų rašyba. Taigi Vaclovas *manu sua propria* parašė vyskupo Protasevičiaus privilegiją Vilniaus katedros šv. Kryžiaus altarijai 1559 m., o šio dokumento tekstą paskelbė J. Kurčevskis (*Kurczewski J.* Kościół zamkowy. T. 2. S. 62—64). Šiame dokumente Vaclovas rašo „sylvis", „Samogitia", traktate yra rašoma „silvis", „Samagitia"! Suprantama, tai kelia didelių abejonių dėl Vaclovo Mikalojaičio autorystės. Tačiau šį kietą riešutą vis dėlto pavyko perkrimsti. Susipažinus su tuo pačiu (kaip ir Mykolo Lietuvio traktatas) metu išėjusiu lenko Jano Lasickio veikalėliu „Die diis Samagitarum" (parašytas apie 1580 m.), pavyko padaryti įdomias ir esmines išvadas. Pirma, Lasickio tekste yra sakinys, kuriame kalbama apie Mykolą: „Michalo fragmine quinto de moribus Tartarorum et sourum Lituanorum", kaip rašo Lasickis, pateikia žinią apie romėnų atvykimą į Lietuvą Juliaus Cezario laikais ir jų išsilaipinimą Platelių apylinkėse. Taigi Lasickis turėjo Mykolo Lietuvio traktato rankraštį. Lasickis buvo susipažinęs su Lietuva ir Vilniumi, kur pirmą kartą lankėsi 1554 m., o po 1582 m.

čia apsigyveno. Taigi jis galėjo naudotis Mykolo Lietuvio rankraščiu, galbūt pats ir nuvežė jį į Bazelį. Antra, labai charakteringa ta pati Lasickio ir Mykolo Lietuvio rašyba: „Samagitia", „foeminae", „syluis" etc., ta pati dvigubos *vv* rašymo maniera tikriniuose varduose, pavyzdžiui, „Mindovvg" — Mykolo ir „Tavvals" etc.— Lasickio. Iš to galima padaryti dvi tokias išvadas: arba Lasickis, prieš pristatydamas Mykolo Lietuvio traktatą į Bazelį, perrašė jį, panaudodamas savo ortografiją, arba abiejų veikalų rašybą suvienodino leidėjas ar trečias asmuo prieš rengiant spaudai. Žodžiu, Vaclovo dokumentų ir traktato skirtinga rašyba visiškai neprieštarauja jo autorystei.

Studija apie Mykolą Lietuvį sukėlė tarp Lietuvos istorikų nepaprastą susidomėjimą — net teoriniame-politiniame Lietuvos KP CK „Komunisto" žurnale (1978. Nr. 4. P. 67—71) buvo išspausdinta A. Gaigalaitės recenzija „Kas buvo Mykolas Lietuvis?" Autorė pripažino, kad Tiškevičiaus autorystės hipotezė galutinai žlugo, tačiau taip pat nurodė, kad trūksta tiesioginių Mikalojaičio autorystės įrodymų. Labai entuziastišką ir turtingą faktinės medžiagos straipsnį paskelbė E. Gudavičius (Lietuvos istorijos metraštis. V., 1978. P. 156—162). Jis paskelbė I. Jonyno laiškų, rašytų M. Liubavskiui 1925 ir 1926 m., fragmentus, kuriuose Lietuvos istorikas ne tik pateikė kritines pastabas dėl Tiškevičiaus autorystės, bet ir padarė prielaidą, kad jis galėjo būti prisidėjęs prie traktato parašymo. E. Gudavičius taip pat išspausdino dviejų Vaclovo parašų 1528 ir 1540 m. dokumentuose fotokopijas. Šiuos parašus istorikas pripažino esant rašytojo autografais. Taigi išeitų, kad Vaclovas su Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarija buvo susijęs jau 1528 m., o nuo 1540 m. pasirašinėjo Medininkų nuomininku (*prefectus*).

Mano išvada, kad „De moribus" autorius buvo ne kas kitas, kaip Vaclovas Mikalojaitis iš Maišiagalos, susilaukė visuotinio pripažinimo. Žr.: *Батура Р., Пашуто В.* Культура Великого Княжества Литовского // Вопросы истории. 1977. № 4. С. 115; *Genzelis B.* Argumentų ir faktų kalba // Literatūra ir menas. 1977. Rugsėjo 17; *Kuzmickas V.* Kas buvo Mykolas Lietuvis? // Tarybinis mokytojas. 1977. Rugsėjo 23. P. 4; *Tumelis J.* Naujas vardas senosios lietuvių raštijos istorijoje // Pergalė. 1978. Nr. 3. P. 189—190; *Ючас М.* Žr. kn.: История Литовской ССР. Вильнюс, 1978. С. 121; *Varanavičius A.* Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai. Feodalizmo laikotarpis. V., 1980. T. 1. P. 211—212.

VALAKŲ REFORMA LIETUVOJE IR BALTARUSIJOJE XVI a.

Valakų reformą, kuri Lietuvoje ir Baltarusijoje daugiausia buvo vykdoma XVI a. viduryje—XVII a. pradžioje, apskritai galima apibūdinti kaip techninių, ekonominių ir socialinių priemonių kompleksą. Įsitvirtinus valakų sistemai ir ėmus taikyti taisyklingą trilaukę sėjomainą, jos padėjo reorganizuoti žemės ūkį, jų dėka feodalai padidino pajamas iš savo žemės valdų visų pirma dar labiau išnaudodami valstiečius.

Reformos, kuri pirmiausia buvo vykdoma didžiojo kunigaikščio domenuose, o vėliau — ir didikų, bajorų bei bažnytinėse žemėse, problemai daug dėmesio buvo skirta Lenkijos, Rusijos ir tarybinėje, taip pat Vokietijos istoriografijoje. Reformos klausimas, į kurį dar XVIII a. pabaigoje pirmasis atkreipė dėmesį (nors ir probėgšmais) lenkų istorikas Tadas Čackis[1], o vėliau šį darbą tęsė Juozapas Jaroševičius[2], buvo tiriamas XIX ir XX amžių sandūroje. Jau detaliau reformą nagrinėjo I. Novickis, M. Vladimirskis-Budanovas, M. Liubavskis, A. Jefimenka, A. Jablonovskis, S. Kutšeba, A. Hruševskis, taip pat M. Hruševskis[3], bendrais bruožais apibūdinęs Valakų reformą, tačiau rėmęsis tik Ukrainos istorijos faktais, susijusiais su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija. Detaliai, bet labai vienpusiškai reformą tyrinėjo Mitrofanas Dovnaras-Zapolskis, kuris pateikė labai svarbių statistikos duomenų, apibūdinančių reformos rezultatus didžiojo kunigaikščio žemėse, tačiau labiausiai jį domino socialiniai Baltarusijos teritorijoje vykdytos reformos ypatumai[4]. Didžiojo kunigaikščio žemių reformą, jos šaknis daugelyje darbų mėgino tyrinėti tarybinis mokslininkas Vladimiras Pičeta[5], tačiau jis nesirėmė statistikos duomenimis, kuriuos iš dalies panaudojo Liudvikas Koliankovskis[6]. Koliankovskio darbus papildė vokiečių istorikas Verneris

Koncė[7]. Vis dėlto abiejų šių tyrinėtojų išvadas apie reformos padarinius didžiojo kunigaikščio žemėse reikia labiau pagrįsti ir išplėsti. Tarp kitų mokslininkų, tarpukario laikotarpiu analizavusių Valakų reformą, būtina paminėti Vitoldą Stanevičių, K. Kernažickį[8], taip pat Henriką Lovmianskį. Pastarasis atkreipė dėmesį į praktinį vieno iš reformos uždavinių — siekimo kiek galint plėtoti palivarkų ūkį — vykdymą[9]. Po Antrojo pasaulinio karo šiuos klausimus vėl ėmė tyrinėti tarybiniai istorikai, iš jų — V. Zeleneckaja[10], o visų pirma Dmitrijus Pochilevičius. Jis reformos problemas nagrinėjo daugelyje straipsnių, kuriuose esama naujų, bet ne visada tikslių pastabų apie techninius, ekonominius ir socialinius reformos ypatumus[11]. Valakų reformos vykdymą karalienės Bonos dvaruose Lietuvoje ir Baltarusijoje aprašė Vladislavas Pocecha[12]. Alina Vavžinčik, Nikolajus Ulaščikas ir Ježis Ochmanskis nagrinėjo, kaip reforma buvo vykdoma kai kuriuose Lietuvos didžiojo kunigaikščio žemės kompleksuose[13]. Reformos uždavinius, padarinius ir eigą bendrais bruožais yra apibūdinę Henrikas Lovmianskis[14], Konstantinas Jablonskis[15] ir Pranė Dundulienė[16].

Iki šiol tyrinėjimai būdavo atliekami labai vienpusiškai: nebuvo aptartos valakų sistemos įsigalėjimo Lietuvoje ir Baltarusijoje priežastys, iš esmės netyrinėta reformos eiga privačiose ir bažnytinėse žemėse. Daugiausia dėmesio istorikai skyrė reformai didžiojo kunigaikščio dvaruose. Nors ir gausu literatūros apie Valakų reformą, daug klausimų iki šiol tebėra neištirtų ir ginčytinų.

Socialinio reformos pobūdžio problemą istorikai aiškina dvejopai. Anot Pičetos[17], reforma buvo nukreipta prieš bajorus, nes, matuojant didžiojo kunigaikščio žemes, buvo tikrinamos bajorų teisės į žemę, o neteisėtai užgrobtos žemės buvo atimamos. Visai priešingo požiūrio laikosi Pochilevičius[18], kuris įrodinėja, jog reforma visiškai atitiko bajorų interesus, o jos pobūdis buvo feodalinis, antiliaudinis, kadangi dėl jos dar labiau įsigalėjo baudžiava ir padidėjo valstiečių išnaudojimas. Šio tyrinėtojo nuomone, iš esmės reforma nebuvo pažangus reiškinys, greičiau — regresyvus[19]. Šią Pochilevičiaus išvadą, beje, nepakankamai pagrįstą, sukritikavo Pičeta, kuris, nurodęs

teigiamus reformos padarinius, tvirtino, kad ji padėjo augti gamybinėms jėgoms[20].

Diskutuotinas yra ir reformos ekonominės krypties klausimas. Dovnaro-Zapolskio[21] ir Pičetos[22] manymu, esminis jos ypatumas — tai plačiai įvesta piniginė renta. Kutšebos nuomone, reforma sudavė smūgį činšui ir lažui, t. y. palivarkui[23]. Visai kitokia Pochilevičiaus nuomonė: anot jo, reforma visų pirma turėjo trukdyti plisti lažiniams palivarkams[24]. Lovmianskis manė taip pat kaip Kutšeba ir teigė, kad reforma atskleidė dvi pagrindines tendencijas: norą natūrinę rentą pakeisti pinigine ir plėsti palivarkų ūkį[25]. Lovmianskio teiginį atmetė Pochilevičius. Jis mėgino įrodyti, jog reforma buvo nauja tuo, kad atsirado palivarkų, o piniginė renta atsirado normaliai plėtojant ūkį[26]. Pochilevičiaus koncepcija neatrodo esanti vykusi, nes palivarkai atsirado gerokai anksčiau, dar prieš Valakų reformą, kuri tik padėjo jiems greičiau paplisti[27].

Valakų reforma, kaip vieningai tvirtina istorikai (pastaruoju metu ypač Pochilevičius[28] ir Lovmianskis[29]), buvo glaudžiai susijusi su gamybinių jėgų plėtojimusi bei iki tol egzistavusios valstiečių išnaudojimo sistemos krize (į pastarąją dėmesį atkreipė Pochilevičius[30]). Gaivališkas gamybinių jėgų augimas Lietuvoje ir Baltarusijoje XV a. pradžioje, visų pirma pasireiškęs naujų žemių apgyvenimu, miestų ir prekinio-piniginio ūkio stiprėjimu[31], esant palankiai javų ir kitų žemės ūkio produktų kainų užsienyje konjunktūrai įgalino feodalus padidinti valstiečių išnaudojimą ne tik pakeitus natūrines prievoles didesne pinigine renta, bet ir plėtojant savo pačių ūkį, pertvarkant jį į palivarką, gaminantį produkciją rinkai[32]. Tačiau feodalams trukdė ne tik valstiečių priešinimasis[33], bet ir netinkama, pasenusi jų išnaudojimo sistema, kai prievolės buvo atliekamos atsižvelgiant į atitinkamą tiksliai neapibrėžto dydžio ūkinį vienetą, vadinamąją tarnybą, priklausomai nuo jos ekvivalento — palivarko, žemės sklypo. Iki XVI a. vidurio tarnybą sudarė 2—3 dūmai ir 2—10 valakų ariamos žemės[34]. Tačiau tarnybos prievolių dydis nepriklausė nuo žmonių skaičiaus ir ariamos žemės dydžio[35]. Naujų, labai racionalių valstiečių ūkio išnaudojimo formų buvo ieškoma kaimyninėse Lenkijos, Prūsijos

ir Livonijos žemėse, o ypač Lietuvai priklausiusioje Palenkėje, kurioje jau XV a. buvo pradėta įgyvendinti valakų sistemą. Jos esmę sudarė feodalinės rentos nustatymas priklausomai nuo tiksliai apibrėžto ariamos žemės ploto — leno arba valako. Valakų sistema, kaip teisingai nurodoma istorinėje literatūroje[36], į Lietuvą pateko iš Palenkės. Tačiau tiek jos įsigalėjimo priežastys, tiek jos ypatybės (pavyzdžiui, skirtingas lietuviško valako ir lenkiško leno dydis)[37] dar nebuvo tyrinėtos.

Didžiojo kunigaikščio dvaruose pagrindą reformai padėjo 1514, 1527, 1529 m. Žygimanto I ir 1547 m. Žygimanto Augusto potvarkiai, kaip tvarkyti dvarų ūkį. Taip teigė Pičeta[38], tačiau juo suabejojo Pochilevičius, kurio nuomone 1557 m. Valakų įstatymas — tai didžiojo kunigaikščio ekonominės politikos naujovė, neturinti precedento ankstesniuose jo potvarkiuose[39]. Jau XVI a. viduryje reforma buvo pradėta vykdyti karalienės Bonos ir Žygimanto Augusto dvaruose[40]. Techniniu reformos vykdymu rūpinosi matininkai, jai vadovavo Petro Chvalčevskio vadovaujami revizoriai[41], o nuo 1556 m. ją kontroliavo speciali Lietuvos kanclerio Mikalojaus Radvilos Juodojo komisija[42]. Plačiu mastu reforma buvo įgyvendinta dviem etapais. 1547—1566 m. buvo išmatuotos visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakarinės dalies dvarų žemės Žemaitijoje, tikrojoje Lietuvoje, Palenkėje ir pietvakarių Baltarusijoje[43]. Per 20 metų pavyko beveik 120 didžiojo kunigaikščio dvarų išmatuoti daugiau nei 70 000 valakų, t. y. apie 1,7 mln. ha[44]. Antrajame etape buvo išmatuoti dvarai, esantys rytinėje Baltarusijos dalyje, Dnepro baseine. Žygimanto Augusto laikais šioje teritorijoje reforma buvo vykdoma tik miestuose, o kaimuose buvo apsiribota „žemės suvienodinimu ir mokesčių nustatymu", t. y. žemės išmatavimu valstiečių ūkiuose ir naujo prievolių dydžio nustatymu[45]. Tai, kad reforma čia buvo vykdoma vėliau, lėmė padneprės Baltarusijos socialinės struktūros specifika[46]. Palyginti su ekonominiu atžvilgiu stipriais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakariniais rajonais, tai buvo regionas, kuriame stambioji nuosavybė ir palivarkų ūkis nebuvo paplitę, o bajorų ten būta nedaug. Dėl šių priežasčių feodalinė valstiečių priklausomybė buvo

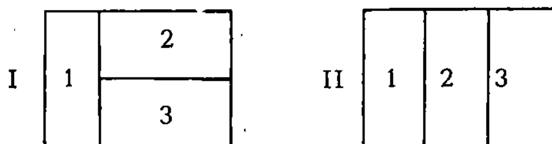
gana nedidelė, daugiausia tai buvo prievolės valstybei, ir jie ilgai bei sėkmingai priešinosi bandymams įtvirtinti baudžiavą ir padidinti jų išnaudojimą. Dėl šių aplinkybių reforma, kaip galima spręsti iš Bobruisko valsčiaus pavyzdžio[47], sukėlė didelę valstiečių neapykantą. Be to, Lietuvos didysis kunigaikštis, iškilus karo su Maskva pavojui, privalėjo atsižvelgti į visuomeninę specifiką ir liaudies nuotaikas rytiniuose rajonuose, kurie ribojosi su Maskvos valstybe[48]. Tik valdant Žygimantui III, kai po Stepono Batoro pergalių politiniai santykiai su Maskva tapo palankesni Lietuvai, buvo pradėta energingai vykdyti Valakų reformą rusiškuose valsčiuose. Iki 1639 m., kai buvo galutinai palaužtas ilgalaikis Bobruisko valsčiaus[49] valstiečių priešinimasis ir išmatuota visa žemė, Valakų reforma didžiojo kunigaikščio dvarų žemėse Rytų Baltarusijoje buvo baigta[50].

Valakų reformos eiga didikų, bajorų ir bažnytinėse žemėse dar nėra plačiau nagrinėta. Lietuvos didikai, Bažnyčia ir bajorai, XVI a. viduryje savo ūkiuose sporadiškai taikę valakų sistemą[51], ėmė visuotinai vykdyti reformą, kai tik pastebėjo, kokį didelį pelną duoda pertvarkyti didžiojo kunigaikščio dvarai[52]. XVI a. pabaigoje daugelio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakarinių žemių privačių dvarų inventoriuose jau minimi valstiečių valakai. Tai rodo, kad feodalai greitai pradėjo taikyti valakų sistemą.

Reformos uždaviniai ir tikslas buvo apibūdinti 1557 m. Žygimanto Augusto paskelbtame Valakų įstatyme[53]. Šis aktas liudija, kad reformos uždavinys — padidinti didžiojo kunigaikščio „pelną ir sutvarkyti ūkį", t. y. reorganizuoti dvaro žemių, miškų ir vandenų ūkį bei padidinti valstiečių išnaudojimą. Kaip parodė tyrimai, siekiant šio tikslo buvo įvykdytos trejopos reformos: techninė, ekonominė ir socialinė.

Techniniai reformos uždaviniai, kuriuos detaliai išnagrinėjo Pochilevičius, Koliankovskis ir Koncė[54], buvo šie: 1) žemių sujungimas panaikinant privačias valdas, įsiterpusias į didžiojo kunigaikščio žemes, vietoje jų skiriant žemės plotą kitoje vietoje; 2) žemės išmatavimas valakais (1 valakas — 30 arba ne daugiau kaip 33 margai,

t. y. 21,3 arba 23,5 ha)[55]; 3) žemės kadastro nustatymas — ji buvo suskirstyta į gerą, vidutinišką, prastą ir labai prastą; 4) kaimo struktūros pakeitimas. Po matavimo kaimo teritorija tapdavo keturkampiu, padalytu į tris lygius laukus, išmatuotus pagal dvi pagrindines schemas:



Gyventojai buvo verčiami savo sodybas ir ūkinius pastatus perkelti į vieną iš tų laukų: kraštinį (schema I, 1) arba vidurinį (schema II, 2). Taip atsirado gatvinio tipo kaimai[56]. Kaimo teritoriją didino vadinamieji užusieniai, t. y. žemės, išmatuotos už vienalyčio masyvo ribų („sienų"). Užusieniai paprastai buvo matuojami margais[57]. Šių principų nebuvo paisoma tik tuomet, kai dėl gamtinių sąlygų nebuvo galima sujungti žemės valdų ir reikėjo palikti pirmykštį žemių bei kaimo vaizdą[58].

Vykdant reformą daug dėmesio buvo kreipiama į technikos tobulinimą, buvo sudarytos sąlygos toliau stiprinti žemės ūkį, nes įsigalėjo taisyklingas trilaukis[59], o kartu ir žemės prievarta, t. y. pareiga visam kaimui kasmet vieną lauką užsėti žiemkenčiais, kitą — vasarojumi, o trečią palikti pūdymui.

Ekonominėje srityje reforma buvo siekiama įgyvendinti šiuos uždavinius: 1) pakeisti agrarinę valstiečių ūkių struktūrą; 2) padidinti valstiečių išnaudojimą; 3) plėsti lažinius palivarkus; 4) pagreitinti ir susisteminti kolonizaciją; 5) patobulinti dvarų administravimą.

Vykdant reformą buvo siekiama suvienodinti valstiečių ūkių dydį, dėl to žemė buvo dalijama į valako dydžio sklypus[60]. Kiekvienam valstiečiui kiekviename iš trijų kaimo laukų buvo skiriamas trečdalis žemės — lygiagretus rėžis. Lygiai padalyti žemę valstiečiams praktiškai buvo neįmanoma dėl nevienodų ūkinių jų pajėgumų[61]: didžioji valstiečių dauguma dėl inventoriaus stokos pajėgdavo įdirbti tik pusę valako ar dar mažiau. Labiau pa-

siturintys imdavo po antrą valaką, o įvairūs tarnybininkai gaudavo daugiau žemės — po 2—3 valakus. Po ekonominės reformos daugumos valstiečių ūkį sudarė vienas arba pusė valako, o vidutinis vieno sklypo dydis buvo 0,75 valako[62]. Pochilevičiaus teiginiui, kad po reformos sumažėjo valstiečių ūkių dydis[63], sunku rasti argumentų šaltiniuose, juo labiau kad didesnė žemės dalis liko valstiečių neapgyventa. Kadangi reforma sukėlė papildomų sunkumų individualiam valstiečių ūkiui[64], tai išliko bendro ūkininkavimo didelėje šeimoje formos[65], t. y. giminaičių ir svetimų žmonių žemės sklypai — vadinamosios siabrynos Baltarusijoje ir bendruomenės Lietuvoje[66].

Reforma smarkiai padidino valstiečių prievoles, tačiau jos buvo paskirstytos lygiai ir racionaliai, nes mokesčio vienetu tapo valakas, o rentos dydis priklausė nuo žemės kokybės. Iki šiol nebuvo nustatyta, kiek dėl reformos padidėjo valstiečių prievolės, palyginti su tuo laikotarpiu, kai dar nebuvo valakų sistemos. Pradiniai Pochilevičiaus skaičiavimai[67], atlikti remiantis vienos Pinsko seniūnijos duomenimis, rodo, kad valstiečių prievolės buvo padidėjusios 30—50%. Tai galima pastebėti ir panagrinėjus 1549 m. karalienės Bonos[68] nuostatus bei 1557 m. Žygimanto Augusto Valakų įstatymą — jie rodo, kad tuo laikotarpiu renta labai smarkiai išaugo (žr. 1 lentelę).

Renta paprastai buvo didinama įvedant piniginę duoklę: 21, 12, 8 arba 6 grašių dydžio činšą (priklausomai nuo žemės kokybės) bei 30 grašių dydžio nuolatinę asodą, kuri buvo mokama vietoje lažo (jis turėjo būti einamas 2 dienas per savaitę, o per metus susidarydavo 49 savaitės). Susipažinus su feodalinės rentos nuo činšinio valako struktūra galima nustatyti, kad pagrindinė valstiečių prievolė buvo piniginė duoklė[69], toliau — natūrinė duoklė, o paskutinę vietą užėmė atodirbinė duoklė — vadinamieji gvoltai (10 grašių vertės) bei talkos (12 grašių vertės) (žr. 2 lentelę).

Lažiniuose valakuose pirmenybė buvo teikiama atodirbinei rentai, kurios piniginis atitikmuo buvo toks: 98 lažo dienos per metus = 30 grašių „asodos", talkų = 12, gvoltų = 10, iš viso 52 grašiai. Šių atodirbių santykis, pa-

1 lentelė

Rentos dydis (grašiais) nuo valako pagal 1549 ir 1557 m. Valakų įstatymus

Žemės kokybė	Činšinis valakas — „asodinis"			Lažinis valakas		
	1549	1557	padidėjimas (%)	1549	1557	padidėjimas (%)
Gera	80	106	32,5	40	54	35
Vidutiniška	55	97	76,3	30	45	50
Prasta	40	83	107,5	22	31	41
Labai prasta	—	66	—	—	—	—

Šaltiniai: 1549 m. karalienės Bonos Valakų nuostatai // Ateneum Wileńskie. 1924. T. 4. S. 238—239; 1557 m. Žygimanto Augusto Valakų įstatymas // Русская историческая библиотека. Т. 30. Стлб. 539—590.

2 lentelė

Feodalinės rentos formos nuo činšinio valako 1557 m.

Žemės kokybė	Rentos dydis grašiais	Renta					
		piniginė		natūrinė		atodirbinė	
		gr.	%	gr.	%	gr.	%
Gera	106	51	48,1	33	31,1	22	20,8
Vidutiniška	97	42	43,3	33	35,0	22	22,7
Prasta	83	38	46,7	23	27,7	22	26,6
Labai prasta	66	36	54,5	8	12,1	22	33,4

Šaltinis: 1557 m. Žygimanto Augusto Valakų įstatymas // Русская историческая библиотека. Т. 30. Стлб. 550.

lyginti su kitomis prievolėmis, nurodytomis 2 lentelėje, buvo toks: 49,5, 53,5 ir 62,5% bendros prievolių sumos nuo valako[70].

Po reformos nepaprastai išaugo didžiojo kunigaikščio iždo pajamos iš bajorų dvarų. Tai rodo lietuviško Telšių valsčiaus pavyzdys: 1547 m., prieš reformą, jis duodavo 478 kapas grašių pajamų[71], o po reformos, apie 1588 m., — jau 1136[72], t. y. net 2,4 karto daugiau. Iki reformos pajamos iš visų didžiojo kunigaikščio valdų tikriausiai neviršijo 20 tūkstančių kapų grašių[73], o po reformos jos sudarė 81 736 kapas grašių[74], t. y. padidėjo daugiau nei keturis kartus.

Vienas iš Valakų reformos tikslų — padidinti pajamas ir iš palivarkų ūkio, kartu rūpinantis miškų bei vandens ūkiu. 1557 m. Valakų įstatyme buvo skatinama visur, kur tik buvo gera žemė, steigti kuo didesnius palivarkus[75]. Taigi buvo didinami ariamos žemės plotai senuose palivarkuose ir steigiami nauji. Palivarkų žemės, XVI a. pradžioje sudariusios 130 ha[76], t. y. daugiausia 6 valakus, reformos metu gerokai išsiplėtė — iki 8—30 valakų[77], t. y. iki 160—640 ha. Palivarkams būdavo imama geriausia žemė, kartais ji net būdavo atimama iš valstiečių[78]. Šios akcijos rezultatus rodo valakų matavimo sąrašai, t. y. reformos metu sudaryti miestų, miestelių, kaimų ir palivarkų aprašai, kuriuose buvo detaliai išvardyti valakai ir jų šeimininkai. 3 lentelėje matyti, kiek buvo palivarkinių valsčių, palyginti su visais kitais valstiečių dirbamais valakais, septyniuose didžiuosiuose didžiojo kunigaikščio dvarų kompleksuose, esančiuose vakarinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalyje.

3 lentelės duomenys rodo, kad Valakų įstatyme deklaruota idėja steigti kuo daugiau palivarkų nebuvo visai įgyvendinta, nes dauguma valstiečių ūkininkavo činšiniuose valakuose. Sėkmingiausiai palivarkų ūkis buvo plėtojamas Knišino, Briansko, Suražo ir Gardino dvaruose, kuriuose buvo palankiausios gamtinės sąlygos: gera dirva ir geros sąlygos javams gabenti vandens keliu į Gdanską arba Karaliaučių. Daugelyje didžiojo kunigaikščio dvarų, pavyzdžiui, Žemaitijoje (Karšuvoje, Kretingoje, Jurbarke, Naujojoje Valioje bei Upytėje), palivarkai apskritai nebuvo įsteigti[79].

1557 m. Valakų įstatyme buvo detaliau apibrėžta palivarkų ūkio specifika — vienam palivarko valakui įdirbti buvo skiriamas lažas nuo 7 valstiečių valakų[80]. 3 lentelės duomenys rodo, kad šio reikalavimo ne visuomet buvo paisoma: vienam palivarko valakui teko 4—8,8 valstiečių valako. Palivarkuose išauginti javai daugiausia buvo skirti eksportui į Vakarų Europos šalis. Šis eksportas duodavo didelį pelną, nors dažnai būdavo didelių transporto išlaidų. Dalis javų buvo skirta vietos rinkai (alaus, degtinės gamybai) ir didžiojo kunigaikščio dvarui (avižos arkliams).

3 lentelė

Žemės nuosavybės struktūra po valakų matavimo

Išvardinimas	Valstiečių valakų bendras skaičius	Iš jų lažiniai valakai		Palivarkas	Palivarkiniai valakai
		skaičius	procentai		
Brestas 1566[a]	2898	613	20,5	4	69
Gardinas 1563[b]	4798	1895	41,3	14	249
Brianskas 1560[c]	773	336	43,4	3	68
Suražas Knišinas 1561[d]	772	509	66,0	4	84
Kobrinas 1563[e]	2041	626	30,7	3	89
Pinskas Kleckas 1552[f]	1536	491	31,4	6	44
Nemenčinė Linkmenys 1554[g]	511	94	18,4	2	25

Šaltiniai: [a]*Wawrzyńczyk A.* Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV—XVI wieku. Wrocław. 1951. S. 234—246; [b]*Похилевич Д.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII в.в. Львив, 1957; [c]Писцовая книга Гродненской экономии. Вильна, 1882. T. 2. S. 374, 386, 391, 404 (Brianskas), 501 (Suražas); [d]Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce XVI i XVII wieku. Warszawa, 1876. S. 242n; *Jabłonowski A.* Żródła dziejowe. T. 17. Podlasie. T. 3. S. 125; [e]*Ochmański J.* Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1957. T. 19. S. 70; [f]Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств 1552—1555 г. Вильна, 1884. C. 175, 269; [g]Istorijos archyvas. Kaunas, 1934, T. 1. P. 31—132.

Reformos tikslas buvo pagreitinti ir susisteminti kolonizaciją didžiojo kunigaikščio valdose[81], ypač didelių girių teritorijose. Matuojant valakais buvo padalytas daug didesnis žemės plotas nei tuo metu reikėjo, tad apie 23%[82] valakų nebuvo apgyventi ir tapo dideliu rezervu greitai besiplėtojančiai kolonizacijai. Valakų įstatyme buvo draudžiama privačių dvarų valstiečiams savavališkai užimti laisvas žemes, tačiau buvo pritariama kolonizacijai didžiojo kunigaikščio žemėse, ją turėjo kontroliuoti dvaro administracija.

Kitas reformos uždavinys buvo patobulinti administraciją ir užkirsti kelią valdininkų savivalei. Tai turėjo būti daroma tiksliai nustatant jų atlyginimą ir kruopščiai registruojant jų pajamas[83].

Valakų reforma sukėlė ir esminių pasikeitimų visuomenėje[84]. Praktiškai buvo įgyvendintas didžiojo kunigaikščio ir feodalų deklaruotas principas, kad „valstietis ir visas jo ūkis yra mūsų"[85]. Remiantis feodaline žemės nuosavybės teise, sujungiant žemės valdas arba steigiant palivarkus valstiečiai būdavo iškeliami iš savų sklypų ir mainais gaudavo kitą žemę[86].

Reforma padidino asmeninę valstiečių priklausomybę ir jų prisirišimą prie žemės, nes jiems buvo draudžiama savavališkai persikelti į kitą vietą, valstiečiams nebuvo leista palikti didžiojo kunigaikščio žemių[87]. Reformos metu pasiturintys valstiečiai griežtai atsiribojo nuo žemesniųjų sluoksnių feodalų[88]. Pasikeitė ne tik teisinė kaimo valstiečių padėtis: plečiant palivarkų ūkį, įvyko ir struktūrinių šios klasės pakitimų[89]. Dėl Valakų reformos daugėjo baudžiauninkų (vadinamųjų tiaglinių valstiečių) — tai priklausė nuo palivarkų skaičiaus ir dydžio[90]. Reformos metu valstybiniuose domenuose buvo panaikinta vergovės institucija. Buvę vergai—tarnai greta didžiojo kunigaikščio dvarų gavo nedidelius žemės sklypus ir sudarė vadinamųjų daržininkų sluoksnį[91]. Išliko būtinas nelaisvosios šeimynos kiekis. Ji privalėjo atlikti specialias amatų, prekybos, miško ir vandens paslaugas dvaro ūkyje[92]. Reforma vis dėlto buvo siekiama sumažinti tų tarnybininkų, kurie tapo nebenaudingi ir nebereikalingi, nes didžiojo kunigaikščio ūkis daugelyje sričių galėjo patenkinti monarcho ir jo dvaro poreikius per rinką[93].

Reformos metu kaime atsirado dalinė savivalda — vaitas (keleto arba keliolikos kaimų) bei tarėjai, renkami pačių valstiečių ir tvirtinami dvaro administracijos. Jie turėdavo atsiskaityti didžiojo kunigaikščio revizoriams[94]. Senieji savivaldybės organai — valsčius, seniūnas — formaliai buvo panaikinti. Liko tik kuopos teismai, t. y. vyresniojo amžiaus valstiečių susirinkimai, kurių metu buvo sprendžiami vidaus klausimai arba ginčai su kaimyniniais kaimais[95]. Buvo paliktos bendros viso kaimo žemės ūkio

naudmenos: ganyklos, galvijų ganiavos, teisė „įžengti" į didžiojo kunigaikščio miškus ir girias, kai reikėdavo medienos statyboms, kuro ir miško gėrybių[96].

Tam tikru mastu Valakų reforma palietė ir miestus[97]. Tiek magdeburginiuose, tiek neprivilegijuotuose miestuose buvo išmatuota žemė: namų sklypai, ariama žemė ir pievos. Neprivilegijuotiems miestams, kurie iki tol atliko tokias pat prievoles kaip ir valsčiai (t. y. kaimas), buvo suteikta administracinė nepriklausomybė, savivaldybė (jie turėjo vaitus ir tarėjus). Buvo nustatyti žemės, kurią turėjo miestiečiai, mokesčiai. Jie privalėjo mokėti činšą nuo valakų bei nuo namų sklypų.

Valakų reformą galima vertinti techniniu, ekonominiu ir socialiniu atžvilgiu. Techniniu požiūriu reforma praktiškai atspindėjo pažangiausią to meto ekonominę mintį Lenkijoje ir Lietuvoje. Teigiamais reformos bruožais derėtų laikyti šiuos: techninę pažangą valstiečių ūkyje, o ekonominiu požiūriu — dalinį valstiečių sklypų suvienodinimą, paramą individualiam valstiečių ūkininkavimui, kolonizacijos plėtojimą ir ūkių smulkinimo sustabdymą[98], piniginio činšo paplitimą, geresnių sąlygų sukūrimą miestams, neturėjusiems Magdeburgo teisių. Neigiamais reformos padariniais galima laikyti bendrą valstiečių išnaudojimo padidėjimą, susijusį su palivarkų ūkio plitimu,— tai ypač sunkino valstiečių, o vėliau ir miestų padėtį.

Socialiniai reformos rezultatai buvo neigiami. Įtvirtinusi baudžiavą, reforma pablogino teisinę valstiečių padėtį, kaimo bendrijoje (valsčiuje) likvidavo teisnumą, nes įsteigė naują savivaldybę, kurios kompetenciją ribojo administracija. Dėl reformos labai neigiamai pakito valstiečių klasės struktūra, nes sumažėjo aukštesniųjų kategorijų valstiečių ir padaugėjo baudžiauninkų. Teigiamas poslinkis buvo tik vergovės panaikinimas. Ir vis dėlto reforma skatino gamybinių jėgų augimą, ankstyvųjų kapitalistinių santykių plėtotę.

Feodalų interesų požiūriu Valakų reforma apskritai buvo naudinga, nes jie iš žemės gavo daug didesnes pajamas. Daug įtakos reforma turėjo Lietuvos valstybės raidai. Didžiojo kunigaikščio ūkis tapo racionalus ir centra-

lizuotas, valstybės ekonomika dėl tikslaus pajamų registravimo pasidarė naujoviškesnė[99].

Visai pagrįstai ši Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įvykdyta Valakų reforma laikoma labai reikšmingu įvykiu, neturinčiu atitikmens visoje tuometinėje Europoje[100]. Vakarų Europoje analogiškas reiškinys gali būti tik garsiosios IX a. *capitulare de villis*. Lenkijoje Valakų reforma buvo vykdoma XIII ir XIV a. kolonizacijos metu, remiantis vokiečių teise. Šis procesas ten plėtojosi labai palengva, beveik du šimtmečius. Lietuvoje ir Baltarusijoje per Valakų reformą kaimuose susiklostę santykiai išsilaikė iki pat 1861 m. buržuazinės žemės reformos.

1960 m.

---

[1] *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. Warszawa, 1800; Kraków, 1861. T. 1. S. 235—236; T. 2. S. 195.

[2] *Jaroszewicz J.* Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. Wilno, 1844. T. 2. S. 117—118, 229—276 (šiame darbe pirmą kartą buvo publikuotas 1557 m. Valakų įstatymo tekstas).

[3] *Новицкий И.* Очерк крестьянского сословия юго-западной России в XV—XVIII в. // Архив Юго-западной России. Киев, 1876. Т. 1; *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. Петербург, 1866—1868; *to paties.* Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. Киев, 1895; *Любавский М.* Литовско-русский сейм. М., 1901; *to paties.* Очерк истории литовско-русского государства до люблинской унии включительно. М., 1910; *Ефименко А.* Дворищное землевладеніе в Южной Руси // Русская мысль. 1892. № 4—5; *Ефименко А.* Южная Русь. Петербург, 1905. Т. I; *Jabłonowski A.* Podlasie XVI wieku // Źródła Dziejowe. 1908. T. 17. S. 2—3; *Грушевский М.* Історія Украіни-Руси. Т. 5—6. Львов, 1906; *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. Litwa, Lwów. 1914, T. 2.

[4] *Довнар-Запольский М.* Берестейское староство в XVI в. // Известия университетская Киевская. 1898. № 2; *to paties;* Государственное хозяйство литовской Руси при Ягеллонах // Ten pat. 1900—1902; *to paties:* Крестьянская реформа половины XVI в. // Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. Киев, 1905.

[5] *Пичета В.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве (toliau — Аграрная реформа...) М., 1917. Т. 1—2; *to paties.* Наказ старостам и державцам и волочная устава // Труды Белорусского государственного университета в Минске. Минск,

1922. № 2—3; *to paties:* Влочная устава королевы Боны и устава о волоках // Ten pat. 1922. Nr. 1; *to paties.* Die Agrarreform in östlichen Bezirken das litauisch-weissrussischen Staates in der Zweiten Hälfte des 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts. Aus der historischen Wissenschaft der Sowietunion. Vorträge ihrer Vertrage während der „Russischen Historiker werke" veransstaltet in Berlin 1928 von der Deutschen Gesellschaft zum Studien Osteuropas.— *Hrsg. O. Hoetzsch.* Berlin, 1929. S. 153—158.

[6] *Kolankowski L.* Pomiara włóczna // Ateneum Wileńskie. 1927. T. 4. S. 235—251.

[7] *Conze W.* Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrusland. Teil. 1. Die Hufenverfassung im ehemaligen Grossfürstentum Litauen. Leipzig, 1940.

[8] *Staniewicz W.* Rzut oka na rozwój dziejów agrarnych na ziemiach litewskich // Ateneum Wileńskie. 1924. T. 2. S. 111; *to paties.* Dwór Wersoka Wielka // Ten pat. 1925—1926. T. 3. S. 312—314; *Кернажыцкі К.* Аграрная рэформа у Бобруйскім старостве і эканомічнае становішча яго насельніцтва в XVII да паловы XIX стал. Менск, 1931.

[9] *Łowmiański H.* Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej. Wilno, 1934. S. 92; *to paties.* Rys historyczny województwa nowogrodzkiego w jego dzisiejszych granicach. Wilno, 1935. S. 57—60.

[10] *Зеленецкая В.* Землеустроительная политика второй половины XVI в. в Белоруссии и Литве и положение различных разрядов сельского населения // Труды Историко-архивного института. М., 1947. Т. 3.

[11] *Похилевич Д.* От торунского статута к уставе на волоки // Учёные записки Ярославского пединститута. История. Вып. 7. 1945. С. 1—18; *to paties.* О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве // Учёные записки. С. 1—42; *to paties.* Движение феодальной земельной ренты в Великом Княжестве Литовском в XV—XVI в. // Исторические записки. 1950. Т. 31. С. 19—221; *to paties.* Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР. М., 1952. Т. 1. С. 322—410; *to paties.* Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Великого Княжества Литовского в XVI и первой половине XVII века // Средние Века. 1955. Т. 6. С. 151—174; *to paties.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVII вв. Львов, 1957.

[12] *Pociecha W.* Królowa Bona. Poznań, 1958. T. 3. S. 170—172.

[13] *Wawrzyńczyk A.* Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV—XVI wieku. Wrocław, 1951. S. 234—246; *Улащик Н.* Кобринская экономия после волочной померы // Учёные записки Института славяноведения. 1957. Т. 15. С. 246—268; *Ochmański J.* Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1957. T. 19. S. 45—90; *to paties.* Gospodarka folwarczna w dobrach hospodarskich na Kobryńszczyźnie. Studium z dziejów folwarku na Białorusi w kóncu XV początku XVII wieku //

Kwartalnik historii kultury materialnej. 1958. T. 6. Nr. 3. S. 365—394.

[14] *Łowmiański H.* Pomiara włóczna // Historia Polski (maketas). Warszawa, 1955. T. 1. Cz. 2. S. 175. Kitas leidimas: Warszawa, 1957. T. 1. Cz. 2. S. 247—248.

[15] *Jablonskis K.* Valakų reforma // Lietuvos TSR istorija. V., 1957. T. 1. P. 183—188.

[16] *Дундулене П.* Земледелие в Литве в эпоху феодализма // Труды Института этнографии. 1956. Т. 32. С. 18—22.

[17] *Пичета В.* Аграрная реформа... С. 285; Вопросы истории. 1946. № 10. С. 122.

[18] *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 344.

[19] *Похилевич Д.* О реакционном характере аграрной реформы... С. 36—42.

[20] Вопросы истории. 1946. № 10. С. 122.

[21] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... С. 314.

[22] *Пичета В.* История сельского хозяйства и земледелия в Белоруссии. Минск. 1927. С. 167.

[23] *Kutrzeba S.* Min. veik. P. 68.

[24] *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 345.

[25] *Łowmiański H.* Pomiara włóczna... S. 175.

[26] *Похилевич Д.* Крестьяне Белоруссии... С. 9—10.

[27] *Ochmański J.* Minėtos D. Pochilevičiaus knygos recenzija // Roczniki historyczne. 1959. T. 25. Z. 1. S. 192.

[28] *Похилевич Д.* О реакционном характере... С. 4; *to paties.* Движение феодальной земельной ренты... С. 195; *to paties.* Землеустройство... С. 324.

[29] *Łowmiański H.* Pomiara włóczna... S. 175.

[30] *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 329—330.

[31] Šį procesą apibūdino H. Lovmianskis (*Łowmiański H.* Uwagi... S. 83—90).

[32] *Похилевич Д.* От торунского статута... С. 17; *to paties.* О реакционном характере аграрной реформы... С. 12; *to paties.* Землеустройство... С. 327.

[33] Medžiagą šia problematika surinko ir aptarė M. Dovnaras-Zapolskis (*Довнар-Запольский М.* Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI веке. С. 13—36).

[34] Apie tarnybos apgyvendinimą rašė H. Lovmianskis (*Łowmiański H.* Uwagi... S. 88, 156); *Jurginis J.* Valstiečių „tarnyba" — feodalinių prievolių vienetas iki valakų įvedimo Lietuvoje // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Ser. A. 2. V., 1957. P. 98—101.

[35] Dėmesį į tai atkreipė Z. Ivinskis (*Ivinskis Z.* Geschichte des Bauernstandes in Litauen von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts // Historische studien. Berlin, 1933. H. 236. S. 77—78).

[36] *Kolankowski L.* Pomiara włóczna... S. 238; *Похилевич Д.* От торунского статута... С. 13; *to paties.* Землеустройство... С. 332.

[37] Lietuviško valako ir lenkiško leno skirtumus nurodė T. Čackis (*Czacki T.* Min. veik. T. 1. P. 235). Jis tvirtino, kad lietuviškas valakas buvo nusižiūrėtas nuo pirminio prūsiško (flamandiško) leno. Šis klau-

simas yra dar neišaiškintas. Žr.: *Łowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931. T. 1. S. 195. Przyp. 2. Klausimas yra visai paprastas — pavyzdžiu lietuviškam valakui buvo flamandiškas lenąs, tačiau valako struktūros geometriniu pagrindu buvo vietinis lietuviškas uolektis. Žr.: *Stamm E.* Staropolskie miary. Cz. 1: Miary długości i powierzchni. Warszawa, 1938. S. 46—47.

[38] *Пичета В.* Аграрная реформа... С. 83—142; *Kutrzeba S.* Litwa... S. 64.

[39] *Похилевич Д.* О реакционном характере аграрной реформы... С. 25; *to paties.* Движение феодальной земельной ренты... С. 215; *to paties.* Землеустройство... С. 343. Šio mokslininko teiginys, kad Valakų reforma — padarinys 1520 m. Torunės statuto, įvedusio Lenkijoje vienos dienos lažą nuo vieno valstiečio leno (*Похилевич Д.* От торунского статута... С. 17), susilaukė deramos kritikos (žr.: *Пичета В.* // Вопросы истории. 1946. № 10. С. 121—122).

[40] *Pociecha W.* Królowa Bona. T. 3. S. 170—172; *Kolankowski L.* Zygmunt August wielki książę litewski do roku 1548. Lwów, 1913. S. 310. Autorius nurodo, kad 1547 m. Žygimanto Augusto įstatymu buvo pradėta valakus matuoti Olitos dvare. Tai rodo, kad didysis kunigaikštis Valakų reformą pradėjo įgyvendinti beveik tuo pat metu kaip ir jo motina Bona.

[41] *Pociecha W.* Chwalczewski Piotr // Polski słownik biograficzny. Kraków, 1938. T. 2. S. 2—3.

[42] *Jasnowski J.* Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515—1565). Warszawa, 1939. S. 337—338.

[43] Reformos eigą didžiojo kunigaikščio dvaruose aptarė V. Pičeta (*Пичета В.* Аграрная реформа... С. 228—343).

[44] 1566—1567 m. didžiojo kunigaikščio dvarų, kuriuose buvo vykdoma reforma, sąrašas rodo, kad tuo metu buvo išmatuoti 57 636 valakai, iš jų 15 011, t. y. 26%, reforma nebuvo vykdoma. Šie skaičiai nėra galutiniai. Tai nurodė V. Koncė (*Conze W.* Agrarverfassung... S. 112—117). Jis apskaičiavo, kad buvo išmatuota 67 500 valakų. Gardino žemėse nurodė pernelyg mažus skaičius — tik 3800 valakų, o 1563 m. šioje ekonomijoje buvo 5971 valakas. Žr.: *Похилевич Д.* Крестьяне Белоруссии и Литвы... С. 29. 1566—1567 m. sąrašas taip pat nepilnas, nes Bresto žemėse yra buvę 2137 valakai, o Mileičicuose, priklausiusiuose tai ekonomijai,— 209 valakai. D. Pochilevičiaus nuomone (Крестьяне... С. 29), Bresto ekonomijoje 1566 m. buvo 3754 valakai, t. y. prie nurodytos sumos reikia pridėti 1407 valakus. Kobrino ekonomijoje 1563 m. buvo 2539 valakai (*Ochmański J.* Położenie... S. 6). 1566—1567 m. sąrašas šio skaičiaus nenurodo, tačiau V. Koncė (Agrarverfassung... S. 112) pateikia pernelyg mažą skaičių — 2100 valakų (tekste yra klaida — Kobrinas sumaišytas su Brestu). Pinsko ir Klecko dvaruose, išmatuotuose 1552—1555 m., buvo 2078 valakai žemės, o Brianske ir Suraže 1560 m. buvo 1382 valakai. Žr.: *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... С. 355. Jau šie papildymai leidžia pridėti 13 387 valakus — iš viso 71 013 valakų. Iš jų apie 23% buvo neapgyventi. Pavyzdžiui, Gardine — 183 valakai (*Похилевич Д.* Крестьяне...), Kobrine — 136

(*Ochmański J.*). Padarius prielaidą, kad daugumą valakų sudarė 33 margai, o kartais ir daugiau, galima teigti, jog buvo išmatuota apie 1700 ha žemės.

[45] *Пичета В.* Аграрная реформа... С. 206, 243; *to paties.* Die Agrarreform... S. 153—158; Наш край. 1927. № 12/27. С. 21—37; *Кернажыцкі К.* Min. veik.

[46] Kitos nuomonės yra V. Zeleneckaja (Землеустроительная... С. 96) ir D. Pochilevičius (Землеустройство... С. 392), kurie manė, kad pagrindinė priežastis, dėl kurios Rytų Baltarusijoje buvo atidėta reforma,— tai ekonominis atsilikimas. Mano nuomone, daug svarbesnės buvo visuomeninės ir politinės priežastys. Tai nurodo ir V. Pičeta (Аграрная реформа... С. 245).

[47] *Кернажыцкі К.* Min. veik.

[48] Į tai dėmesį atkreipė V. Zeleneckaja (Землеустроительная... С. 96—97).

[49] *Кернажыцкі К.* Min. veik.

[50] *Piczeta V.* Die Agrarreform...

[51] 1536 m. valakais buvo išmatuoti Radviloms priklausę Raigardo ir Goniondzo dvarai. Žr.: *Baranowski I. T.* Z dziejów feudalizmu na Podlasiu, Rajgrodzko-goniądzkie państwo Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI wieku // Przegląd historyczny. 1907. T. 6. S. 162—163. Keletą kitų pavyzdžių nurodo D. Pochilevičius (От торунского... С. 13).

[52] *Похилевич Д.* От торунского... С. 15—16; *to paties.* О реакционном характере реформы... С. 27. Autorius mano, kad feodalai pirmieji ir daug anksčiau nei pats didysis kunigaikštis sumanė savo palivarkuose įvesti valakų sistemą. Tačiau Valakų reforma privačiuose dvaruose iki XVI a. vidurio buvo atsitiktinis reiškinys, ir tik XVI a. antrojoje pusėje feodalai pradėjo vykdyti reformą, pasinaudodami didžiojo kunigaikščio dvarų patirtimi.

[53] Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914. Т. 30. Стлб. 539—590. Detaliai įstatymą išanalizavo V. Pičeta (*Пичета В.* Аграрная... С. 183—214). Dalį 1553 m. įstatymo į lietuvių kalbą išvertė K. Jablonskis (*Jablonskis K.* Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955. T. 1. Nr. 210. P. 171).

[54] *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 334—341, 353, 374; *Kolankowski L.* Pomiara włóczna. S. 241—257; *Conze W.* Agrarverfassung... S. 70—87.

[55] Pasak T. Vežbovskio (Vademecum. Lwów, 1926. S. 220), trisdešimties margų lietuviškas valakas buvo lygus 21,36 ha. O E. Stamas (*Stamm E.* Miary powierzchni w dawnej Polsce. Kraków, 1936. S. 17) teigia, kad valakas atitiko 21,7 ha. Margas buvo tolygus 0,71 arba 0,72 ha.

[56] Kaimo struktūrą po reformos aprašo B. Zaborskis (*Zaborski B.* O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Kraków, 1927); *Łowmiański H.* Przyczynki do kwestji najstarszych kształtów wsi litewskiej. Wilno, 1930. S. 15—33 (atspaudas iš: Ateneum Wileńskie. 1930. T. 6); *Conze W.* Agrarwerfassung... S. 73—86.

[57] *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 366.

[58] Žemės rėžių sistemos prieš reformą klausimą nagrinėjo H. Lov-

mianskis (*Łowmiański H.* Studia nad początkami społeczenstwa i państwa litewskiego. T. 1. S. 178—182). Ten pat, p. 203, aptartas trilaukio klausimas prieš reformą. Plg. taip pat naujausius tyrinėjimus: *Юргинис Ю.* Земледелие и техника сельского хозяйства Литвы в XIII—XV веках // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Ser. A. 1. V., 1955. P. 68—71; *Ochmański J.* Gospodarka folwarczna. S. 379—384.

[59] Šią pozityvią reformos pusę įvertina visi tyrinėtojai, visų pirma V. Stanevičius (*Staniewicz W.* Dwór Wersoka. S. 310); *Пичета В.* История сельского хозяйства. С. 43; *Кернажыцкі К.* Min. veik. P. 98; *Dundulienė P.* Trilaukės žemdirbystės sistemos atsiradimo ir įsigalėjimo Lietuvoje klausimu // Mokslo darbai. Istorijos-filologijos serija. V., 1957. T. 3. P. 91—94; *Юргинис Ю.* Земледелие... С. 71; *Похилевич Д.* О реакционном характере аграрной реформы... С. 29; *to paties.* Землеустройство... С. 335.

[60] *Любавский М.* Очерк... С. 227—229; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... С. 308—309; *Kutrzeba S.* Min. veik. P. 67—68; plg. su kritinėmis pastabomis šiuo klausimu: *Похилевич Д.* О реакционном характере аграрной реформы... С. 26—29; *to paties.* Землеустройство... С. 398.

[61] *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 338.

[62] H. Lovmianskis (*Łowmiański H.* Studia. T. 1. S. 202) apskaičiavo, kad 19 lietuviškų valsčių po Valakų reformos vieno ūkio vidutinį sklypą sudarė 0,72 valako. Kobrino ekonomijoje 1563 m. vieną ūkį sudarė 0,79 valako (*Ochmański J.* Położenie... S. 53), 1566 m. Bresto ekonomijoje — 0,85 valako (*Довнар-Запольский М.* Берестейское староство в XVI в. С. 26), 1558—1563 m. Gardino ekonomijoje — 0,71 valako (*Ochmański J.* Położenie... S. 53). Manau, kad vidutinį ūkį sudarė 0,75 valako, nes valstiečiai dar turėjo margų užusieniuose.

[63] *Похилевич Д.* От торунского статута... С. 15; *to paties.* О реакционном характере аграрной реформы... С. 29. Šis autorius palygino senąją tarnybą su vieno valako dydžio ūkiu (plg. to paties autoriaus: Из истории аграрных отношений... С. 160), tvirtindamas, kad tarnyba buvo gerokai didesnė, tačiau neatkreipė dėmesio į tai, kad ją sudarė keletas ūkių ir todėl negalima jos lyginti su individualiu valstiečių ūkiu.

[64] *Пичета В.* Аграрная реформа... С. 365.

[65] *Зеленецкая В.* Землеустроительная... С. 82; *Улащик Н.* Кобринская экономия... С. 256; *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 338.

[66] *Леонтович Ф.* Крестьянский двор в литовско-русском государстве // Журнал Министерства народного просвещения. 1896. № 4. С. 227; № 6. С. 97; *Владимирский-Буданов М.* Формы крестьянского землевладения в западной России в XVI в. Киев, 1911. С. 18—24; *Пичета В.* История сельского хозяйства. С. 104. *Кернажыцкі К.* Min. veik. P. 108. Žemės sklypo klausimą apibendrino J. Bardachas (*Bardach J.* Własność niedzielna w statutach litewskich // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. Warszawa, 1958. S. 219—277).

[67] *Похилевич Д.* О реакционном характере аграрной реформы... С. 36, 42.

[68] Bonos valakų nuostatus paskelbė L. Koliankovskis (*Kolankowski L.* Pomiara włóczna. S. 238—239).

[69] Su tuo nesutinka D. Pochilevičius (*Похилевич Д.* О реакционном... С. 31). Jis rašo, kad piniginė renta sudarė tik 10—15% visų prievolių nuo valako. Tekste pateikti duomenys prieštarauja jo teiginiui, jis dar nėra pagrįstas faktais.

[70] *Похилевич Д.* О реакционном... С. 31. Jis lažo dydį nuo valako apskaičiuoja po 50—80%, bet nepaaiškina, kuo remdamasis šiuos duomenis pateikia.

[71] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai V., 1955. T. 1. Nr. 168. P. 128.

[72] *Довнар-Запольский М.* Очерки, додатки. С. 150.

[73] L. Koliankovskis (*Kolankowski L.* Pomiara włóczna. S. 250) teigia, kad prieš reformą didžiojo kunigaikščio iždo pajamas sudarė 10 tūkst. kapų lietuviškų grašių. Ši suma yra akivaizdžiai per maža, nes, kaip rodo L. Koliankovskio pateikta medžiaga (*Kolankowski L.* Zygmunt August. S. 308), tokios pajamos galėjo būti tik nederliaus metais, kadangi 1512—1514 m. iždo kasmetines pajamas sudarė daugiau nei 18 500 kapų grašių (Акты литовско-русского государства. М., 1897. Т. 1. № 136. С. 153—154). Be to, šis istorikas neatkreipė dėmesio į pajamas, gaunamas iš žemių ir dvarų, atiduotų nuomai. Didžiojo kunigaikščio iždo pajamų klausimą reikėtų nuodugniau patyrinėti, nes istoriografijoje jis nebuvo detaliai išnagrinėtas.

[74] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... С. 357—362; *to paties.* Очерки, додатки. С. 146—147. Pastarajame darbe buvo išvardyti dvarai ir pajamos iš didžiojo kunigaikščio žemių apytiksliai nuo 1588 m.

[75] Ustawa włóczna. Art. 20 // Русская историческая библиотека. Т. 30. С. 555; *Staniewicz W.* Dwór Wersoka. S. 312 (Žr. pastabas); *Łowmiański H.* Uwagi. S. 91—92; *Похилевич Д.* Движение феодальной... С. 216; *to paties:* Землеустройство... С. 345; *Wawrzyńczyk A.* Rozwój wielkiej własności na Podlasiu. S. 241.

[76] Žr.: *Łowmiański H.* Uwagi. S. 91—92; *Ochmański J.* Gospodarka folwarczna. S. 370.

[77] Duomenis apie palivarkų kiekį ir dydį Gardino, Bresto, Kobrino, Pinsko dvaruose sulygino V. Pičeta. Detaliau palivarkinį ūkį Bresto ekonomijoje aptarė A. Vavžinčik (*Wawrzyńczyk A.* Rozwój... S. 241), o Kobrino ekonomijoje — J. Ochmanskis (*Ochmański J.* Gospodarka folwarczna. S. 372—394).

[78] Pavyzdį pateikia J. Ochmanskis (*Ochmański J.* Gospodarka folwarczna. S. 372).

[79] *Łowmiański H.* Uwagi... S. 93, 172.

[80] Smulkesnį palivarko organizacijos po reformos aprašymą žr.: *Ochmański J.* Gospodarka folwarczna. S. 376, 388.

[81] *Łowmiański H.* Reforma włóczna // Historia Polski. T. 1. Cz. 2. S. 247—148.

[82] Žr. 44 išnašą.

[83] *Пичета В.* Аграрная реформа... С. 531.

[84] Teisinės valstiečių padėties pakitimus XVI a. nagrinėjo D. Pochi-

levičius (*Похилевич Д.* Изменение правового положения крестьян Великого Княжества Литовского в XVI веке // Львівський Державний Університет ім. Івана Франка. Наукові Запіски. Серія Історична. Вип. 5. 1953. Т. 25. С. 147—176).

[85] Ustawa włóczna. Art. 29 // Русская историческая библиотека. Т. 30. С. 570. Plg.: *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 346.

[86] *Ефименко А.* Дворищное землевладеніе... С. 389—391.

[87] *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 389.

[88] *Любавский М.* Литовско-русский сейм. С. 451; *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 343.

[89] *Похилевич Д.* О реакционном характере аграрной реформы... С. 28.

[90] *Пичета В.* Крестьяне... С. 172.

[91] *Пичета В.* Состав населения в господарских дворах западной части Белоруссии в пореформенную эпоху // Труды Белорусского государственного университета. 1923. № 4—5. С. 85; Институт холопства в Великом Княжестве Литовском XV—XVI в.в. // Исторические записки. 1945. Т. 20. С. 5; *Похилевич Д.* Крестьяне огородники в Великом Княжестве Литовском в XVI—XVII в.в. // Сборник статей академику В. Д. Грекову ко дню 70-летия. М., 1952. С. 161.

[92] *Пичета В.* Аграрная реформа... С. 376, 389.

[93] *Похилевич Д.* Крестьяне слуги в Литве и Западной Белоруссии в XVI—XVII в.в. // Львівський Державний Університет ім. Івана Франка. Наукові Запіски. Серія Історична. Вип. 6. 1955. Т. 34. С. 144—172.

[94] *Пичета В.* Аграрная реформа... С. 200, 201.

[95] *Ефименко А.* Народный суд в западной России // Южная Русь. Т. 1. С. 333; *Ochmański J.* Położenie... S. 69—70. Čia pateikta tolesnė literatūra šiai problemai.

[96] *Похилевич Д.* Селянська громада в західних воэводстах Великого Князівства Литовского після аграрноі реформи Сигизмунда-Августа // Львівский Державний Університет ім. Івана Франка. Наукові Запіски. Серія Історична. Вип. 3. 1948. Т. 10. С. 103—130; *to paties.* Землеустройство... С. 398—399.

[97] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... С. 344—346; *Пичета В.* Аграрная реформа... С. 203, 429.

[98] *Похилевич Д.* Землеустройство... С. 398—399.

[99] *Kolankowski L.* Pomiara włóczna. S. 250—251.

[100] *Czacki T.* Min. veik. T. 2. P. 195: *Kutrzeba S.* Min. veik. P. 62—63; *Bujak F.* Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie. Warszawa, 1920. S. 29; *Kolankowski L.* Pomiara włóczna. S. 251

VALAKŲ REFORMA LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS DIDIKŲ IR BAŽNYTINĖSE ŽEMĖSE XVI a. ANTROJOJE PUSĖJE

Iki šiol 1547—1566 m. Valakų reforma buvo nagrinėjama tik remiantis didžiojo kunigaikščio dvarų žemių pavyzdžiu. Istoriografijoje nebuvo atkreiptas dėmesys į tai, kad valdovo pavyzdžiu pasekė didikai ir aukštieji dvasininkai, gana greitai įvertinę valakų matavimo naudą — mat dėl to gerokai padidėjo pajamos iš žemės. Kad istoriografijoje nebuvo įvertinta dideliuose pasaulietinių ir dvasinių feodalų dvaruose įvykdyta Valakų reforma, išryškėja susipažinus su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės nuosavybės struktūra Valakų reformos metu, t. y. XVI a. antrojoje pusėje. Valdantysis monarchas jau nebedovanodavo didelių žemės valdų, todėl stabilizavosi anksčiau didžiojo kunigaikščio nenaudai besikeitusi nuosavybės struktūra. Galima teigti, kad po 1569 m. Liublino unijos monarcho dvarai sudarė apie 30% visų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstiečių ir miestiečių dūmų, ponų, kunigaikščių ir bajorų dvarai — 65%, o dvasininkų — 5%[1]. Iš privačių dvarų ponų dvarai sudarė apie 30%[2].

Šio straipsnio tikslas yra nustatyti, kada ir kiek laiko aukštoji Vilniaus vyskupijos katalikų dvasininkija bei didikai savo dvaruose vykdė Valakų reformą, kokie buvo panašumai ir skirtumai, palyginti su didžiojo kunigaikščio žemių matavimu, kaip jų dvaruose formavosi valstiečių prievolės nuo valako, palyginti su didžiojo kunigaikščio valstiečių priedermėmis.

Iš Lietuvos ponų su valakų sistema anksčiausiai susidūrė Radvilos. Didelėms jų latifundijoms (1528 m. — apie 12 tūkst. valstiečių dūmų) XVI a. pradžioje priklausė ir dideli Raigardo bei Goniondzo dvarai. Tuo metu Lietuvos Palenkėje, kuriai didelę įtaką darė per Mazoviją iš Karūnos plitęs lenkiškas kaimo tvarkymo tipas, valakų sistemą buvo pradėta įgyvendinti anksti. Jau Vladislovas Jogaila 1390 m. Magdeburgo teisių suteikimo Brestui proga įsakė mieste išmatuoti 60 lenų[3].

Kad Radvilų dvarų žemė Palenkėje buvo matuojama valakais, patvirtina parapinių bažnyčių fundacijos dokumentai. 1511 m. Mikalojus Radvila Kalinuvkos kaimo bažnyčiai suteikė „quatuor mansos agri vulgariter *włoki*"[4]. Dobžinevo bažnyčiai, įsteigtai 1519 m., jis paskyrė „septem mansos vulgariter *włoki*", be to, kaimo valstiečiai privalėjo duoti po kapą rugių ir po kapą vasarinių javų „de singulis mansis"[5]. Didelį išlaikymą 1521 m. Mykolas Radvila paskyrė Goniondzo bažnyčiai, be to, dovanojo jai „ab octuaginto quatuor mansis alias *włok* kmethonum nostrorum de Knyschino per quinque grossos"; 84 valakų dydžio Dlugolenkos kaimo valstiečiai privalėjo duoti klebonui po 5 grašius nuo valako[6]. Taigi nėra abejonių, kad Radvilų dvarų žemė Palenkėje valakais buvo išmatuota jau XVI a. pradžioje[7].

Tačiau Jonas Radvila, 1520 m. steigdamas bažnyčią Lietuvoje, Dusetose, fundacinėje privilegijoje išvardijo tik „agros", bet ne „mansos"[8]. 1520—1522 m., vykstant turto dalyboms, Radvilos žemes Lietuvoje ir Rusioje matavo senoviškai — statinėmis ir visai neminėjo valakų[9]. Jie buvo susipažinę su valakų sistemos pranašumais, tačiau Lietuvoje savo žemėse jos netaikė. Kodėl? Techninių kliūčių nebuvo, matininkų nesunkiai galėjo pasikviesti iš Palenkės, gyventojų priešinimąsi buvo įmanoma įveikti. Ir vis dėlto žemė lietuviškuose ir rusiškuose jų valsčiuose nebuvo dalijama. Tikriausiai matavimas jiems buvo ne techninė, bet ekonominė problema — jie paprasčiausiai netikėjo, kad dėl to išaugtų pajamos. Kadangi trūksta duomenų ir negalima sulyginti valstiečių prievolių Palen-

kėje ir Lietuvoje dydžio, šio teiginio nereikia laikyti tikru, jis kol kas tėra hipotezė, nors ir labai panaši į tiesą.

Iki šiol rastoje seniausioje žinutėje apie Valakų reformą Lietuvos didikų žemėse buvo minimi Radvilų Kėdainiai. Ona Radvilaitė, velionio Vitebsko vaivados Stanislovo Kiškos (mirė 1554 m.) žmona, 1560 m. gegužės 14 d. Kauno pavieto didžiojo kunigaikščio bajorams žemvaldžiams paskelbė raštą apie žemės ir pievos sukeitimą. Ponia Kiškienė pareiškė, kad jos įsakymu „Kėdainių dvaro valdytojas Stanislovas Pavlovičius ir matininkas Stanislovas Lipskis Kėdainių dvare vėl išmatavo" žemę ir matuodami suskirstė bajorų žemvaldžių žemę „valakais prie Panevėžiuko ir Užobelio kaimų". Ji užsiminė, kad Kėdainių dvaruose tai buvo pakartotinis matavimas, vadinamoji revizija. Vadinasi, pirmasis matavimas turėjo būti atliktas prieš keletą metų. Tikslios datos kol kas nepavyko nustatyti, nors ponia Kiškienė užsimena, kad, „valdant pirmajam mano Kėdainių valdytojui", iš bajorų žemvaldžių Monvilavičių buvo atimtos, atiduotos Užobelio kaimui ir išmatuotos „valakais" tos pačios žemės, kurias dabar „mano matininkas Stanislovas Lipskis 1560 m. vėl permatavo margais"[10]. Su Monvilavičiais garbingoji ponia pasielgė nedorai: vietoje ankstesnės žemės jiems paskyrė 1 valako ir 23 margų dydžio sklypus net 31 vietoje! Pirmasis matavimas ir 1560 m. revizija tikriausiai vyko visame Kėdainių valsčiuje. Nesinorėtų tikėti, kad Kėdainių savininkė, nors ir būdama Radvilų giminės, pirmoji išmatavo savo žemes ir pralenkė giminaičius, kurie geriau nei ji buvo susipažinę su matavimo reikalais.

Kai kuriuose šaltiniuose minima, kad valakų matavimo iniciatorius Radvilų dvaruose buvo Vilniaus vaivada ir Lietuvos kancleris Mikalojus Radvila Juodasis (1515—1565 m.). Karaliaus Žygimanto Augusto pavedimu jis vadovavo (nežinoma, nuo kurių metų, bet tikrai prieš 1557 m.) valdovo valsčiuose dirbusiai matavimo komisijai. Jos nariai taip pat buvo lenkas Petras Chvalčevskis ir rusinas Eustachijus Valavičius. 1556 m. Mikalojus Radvila Juodasis karaliui skundėsi, kad matavimo metu turėjo „didelių sunkumų", ypač per revizijas, ir susiginčijęs su Chvalčevskiu, bet jam pavyko prastumti savo, deja, ne-

žinomą, tolesnio reformos vykdymo koncepciją. Buvo Bresto seniūnijos nuomininkas, todėl iki matavimo karaliui mokėjo tik 1000 lenkiškųjų auksinų. Po matavimo karalius padidino žemės nuomą iki 1500 lenkiškųjų auksinų[11]. Taigi kancleris žinojo, kokią praktinę naudą davė reformos metu išmatuotos žemės, kuriose buvo padidintos valstiečių prievolės. Įsitikinęs, kad padalijimo metu padidinus feodalines prievoles išaugo valstiečių valakų pajamingumas, Mikalojus Radvila Juodasis tikriausiai pirmasis iš Lietuvos bajorų pradėjo matuoti savo dvarų žemes.

Yra žinoma, kad 1560 m. Mikalojus Radvila Juodasis savo 7 valakus žemės Negnevičiuose, kur gyveno jo bajorai, iškeitė su Petru Lipnickiu į du dvarus prie Brolnicos ir Ušos upių[12]. Tais pačiais 1560 m. Radvila Juodasis paskyrė 5 valakus ariamos žemės prie Užankos upės (Nesvyžiaus dvaro žemės) kažkokiam Juozapui Osickiui[13]. 1562 m. bajorams Motiejui ir Andriui Hrešniakovičiams jis davė raštą, įpareigojantį sukeisti 15 valakų žemės, esančios Seilovičių kaime (Nesvyžiaus dvaro žemės). Į šias žemes pretendavo Motiejus Kavečinskis, „matuojantis valakus prie pilies [...] Nesvyžiaus"[14]. Kavečinskis Nesvyžiuje žemę matavo keletą metų — dar 1564 m. ten „vykdė" matavimus[15]. 1566 m. Motiejus Kavečinskis (beje, žinomas kitatikių veikėjas) save taip titulavo: „jų prakilnybių kunigaikščių Radvilų, Vilniaus vaivadų, dvarų valdytojas ir Nesvyžiaus vietininkas"[16]. Jis paeiliui tarnavo Radviloms: Mikalojui Juodajam ir Mikalojui Rudajam, taip pat kunigaikščiui Mikalojui Kristupui Našlaitėliui, kuriam esant jis dar 1571 m. matavo Lipską (Nesvyžiaus dvaro žemės)[17]. Kavečinskiui mirus (apie 1572 m.), jo įpėdiniu tapo kitas lenkas — Jeronimas Makoveckis, 1567 m. taip pat „jų prakilnybių kunigaikščių, Vilniaus vaivadų, dvarų valdytojas"[18], o vėliau, pas kunigaikštį Našlaitėlį — Nesvyžiaus ir Klecko seniūnas (1574 m.). 1577 m. Makoveckis, „matuodamas žemę Dubravuose", išmatavo ten 28 valakus ir 3 valakus Bartninkų kaime[19]. Radvilos taip pat išmatavo savo lietuviškas dvarų žemes. Kunigaikštis Mikalojus Kristupas Radvila jam priklausiusio Svėdasų miestelio bažnyčiai padovanojo „Villam nostram Medginowo

włokas seu mansos decum octo in se continenten"[20]. Anksčiau, dar 1574 m., jo valdiniai Laurynas Kernožickis ir Simonas Kalusovskis buvo paskirti „jų [Radvilų] Didžiosios Zelvos dvaro revizoriais, kurie turėjo išmatuoti dvarą valakais, nuraminti vaidus ir su kaimynais išmainyti žemes". Jų pakviesti Zelvos apylinkėse gyvenę bajorai „savo valia žemes valakų matavimui į Zelvą atidavė". Pačios reformos vykdymą jie atidavė „į matininko mūsų pačių įpareigoto Martyno Tchornickio"[21], tikriausiai lenko iš Palenkės Tchužnicos kaimo, rankas. Vis dėlto netrukus prasidėjo pirmojo padalijimo revizija. 1573 m. kunigaikštis Mikalojus Kristupas apie tai rašė: „...mūsų Zelvos dvaro valakų matininkai turėjo gerai matavimą įvykdyti, o jiems [bajorams žemvaldžiams] už jas [paimtas žemes] duoti gerą atmainą pagal tenykščio mūsų revizoriaus Lauryno Kernožickio kvitus, o ypač tiems bajorams žemvaldžiams ir mūsų tarnams, kurie įrodė, kad už gerą tarnybą mūsų protėviai jiems buvo suteikę privilegijų"[22]. Mainais bajorams buvo duota 15 valakų. Įdomi užuomina apie privilegijas, kurias jo protėviai suteikė Zelvos bajorams žemvaldžiams, rodo, kad Radvilų žemėse jau gana seniai ir tikriausiai visur (tai patvirtina ir kiti šaltiniai) buvo priklausomų tarnybinių bajorų, kurie už jiems paskirtas žemes tarnavo žirgu ir ginklais savo ponui siuzerenui. Apie priklausomus Lietuvos ir Baltarusijos bajorus iki šiol yra nedaug žinoma[23]. Zelvos dvarą kunigaikštis Mikalojus Kristupas netrukus Baltazarui Leonui Jezerskiui už jo ištikimą tarnybą atidavė „amžinam naudojimui", o karalius Steponas Batoras 1581 m. spalio 2 d. patvirtino stovykloje prie Pskovo parašytą privilegiją[24]. Tais pačiais metais buvo išmatuotas Radvilų Lachvos dvaras, kurį tuo metu sudarė 155 valakai[25]. Kunigaikštis Našlaitėlis, atrodo, liepė išmatuoti ir Dvoriščių dvaro žemę. 1570 m. jis tą dvarą atidavė Vilniaus jėzuitų kolegijai. Jame tuo metu buvo 11 kaimų, turėjusių 189 valakus žemės, iš jų 22 valakai priklausė palivarkui[26]. Dvoriščės buvo į pietus nuo Vilniaus, prie Žižmos upės. 1569 m. jos atiteko Našlaitėliui kartu su Myriumi ir Zelva (Volkovysko žemėse) iš Myriaus grafo Jurgio Ščensnovičiaus-Ilinskio[27]. Šis jaunas didikas, užsienyje, Austrijoje, ieškojęs nuotykių ir įspūdžių, 1568 m.

iš kunigaikščio Mikalojaus Kristupo pasiskolino didelę 100 tūkstančių kapų lietuviškų grašių sumą, o mainais kreditoriui užrašė savo dvarus (Ilinskis mirė 1569 m.)[28]. Sunku patikėti, kad keletą metų Austrijoje gyvenęs Ilinskis būtų matavęs Dvoriščių žemes. Tikriausiai Našlaitėlis, įsigijęs šias žemes, tuoj pat įsakė jas, kaip ir Myrių, išmatuoti (ten esančiai bažnyčiai 1588 m. jis paskyrė 5 valakus žemės)[29]. Be jokių abejonių, Mikalojus Juodasis išmatavo Nesvyžiaus dvarus, o jo sūnus Mikalojus Kristupas reformą išplėtė ir vykdė ją visose savo žemėse[30].

Tikriausiai kartu su Radvilomis Valakų reformą savo dvaruose buvo pradėję vykdyti ir neturėję kunigaikščio titulo, ne tokie turtingi jų giminaičiai Astikai. Tai patvirtina 1570 m. informacija: Jurgiui Astikui priklausęs Girsteitiškių dvaras ir kaimas kartu su Kaklinčių kaimu buvo jau išmatuoti (iš viso juose buvo 12 ir 5 dirbami valakai)[31].

Povilas Mikalojus Pacas, Rožankos dvaro, nuo XIV a. buvusio Pacų giminės centru, savininkas, Mstislavlio vaivada, prireikus pinigų 1567 m. savo Milkaičių dvarą „su valakais" pardavė Steponui Beliavskiui, Gardino seniūnijos didžiojo kunigaikščio „dvaro valdytojui"[32]. Toliau tyrinėjant gali paaiškėti, ar jis matavo valakus kituose savo dvaruose.

Gana anksti Valakų reformą savo dvaruose turėjo įvykdyti Chodkevičiai — 1573 m. Bebrų dvaro (Polocko vaivadija) inventoriuje bei 1578 m. Poplavcų palivarko (Rosės žemėse) inventoriuje jau minimi valakai[33]. Šklovo grafas Aleksandras Chodkevičius, 1592 m. skirdamas išlaikymą Šklovo katalikų bažnyčiai, pažymėjo, kad anksčiau klebonijai priklausė „Zarovcų kaimas, kuriame vidutinės kokybės žemės — 24 valakai, už kaimo ribų prie Jasevičių kaimo — vienas valakas pievos, užusienyje už Senojo Šklovo — 4 valakai prastos žemės. Valakų šiame kaime — 29 ir keletas margų". Be to, bažnyčiai priklausė smuklė Leliušių Slabadoje, o prie smuklės — trys ketvirtadaliai valako. Iš viso Šklovo bažnyčiai apie 1592 m. priklausė „38 ir truputis valako". Šią žemę, kaip savo dokumente užsiminė Aleksandras Chodkevičius, padovanojo jo tėvas Jonas Chodkevičius, miręs 1579 m. Kadangi klebonas jam buvo įkyrėjęs nuolatiniu „lakstymu, reikalavimais ir pra-

šymais, dėl neramumų nuosavuose Uždneprės kaimuose" davė jam 34 valakų dydžio „tinkamą atmainą". Paliko galioti ir senąjį dovanojimą: „kad dešimtinės mūsų dvaruose ir palivarkuose po tris grašius iš lietuvio [kataliko], o iš rusino — po keturiolika pinigų, iš mūsų valstiečių"[34]. Iš Aleksandro Chodkevičiaus privilegijos matyti, kad valakus Šklove matavo jo tėvas, vadinasi, tai buvo prieš 1579 m. Taigi M. B. Topolska klysta teigdama, kad bajorų dvarų žemės buvo pradėtos matuoti tik 1614 m.[35] Tikriausiai tuo metu buvo atlikta tik viena iš matavimo revizijų. O tai, kad 1590 m. Šklove žemė buvo skaičiuojama tarnybomis, anaiptol nėra keista, tai nepaneigia, kad ji buvo matuojama. Kapitulai priklausiusiame Strešine bei kituose dvaruose ir po matavimo inventoriuose ūkiai tebebuvo surašomi tarnybomis. Tarnybos ir toliau buvo fiskaliniai vienetai, tačiau prievolių dydis būdavo nustatomas priklausomai nuo žemės kiekio tarnyboje.

Matavimai buvo atliekami ir Jono Karolio Chodkevičiaus dvaruose. Jo Gnezno dvare (Volkovysko žemė), 1579 m. parduotame Martynui Okoniui už 12 tūkstančių kapų lietuviškų grašių, buvo apie 140 valakų išmatuotos žemės. Dvarą sudarė šie kaimai: Zapolė, arba Golynka, — 19 valakų, Cimochai — 13,5, Kospinskiai — 3, Kusinas — 3, Januškos — 21,5, Kolontajų Rosės — 11, Svetica — 37,5, Loševičiai — 13,5. Be to, šarvuotieji bajorai Sveticoje turėjo 17 valakų. Valakai Gnezne buvo išmatuoti gerokai prieš 1597 m., nes kita to dvaro dalis, priklausiusi Elžbietai Chodkevičiūtei, kunigaikščio Ščensno Jaroslavovičiaus Holovčinskio žmonai, 1574 m. turėjo 59 valakus, iš jų 6 valakus ir 24 margus miško. Šiame dvare gyveno 18 bajorų „žygininkų", apie kuriuos 1574 m. inventoriuje buvo pasakyta: „bajorai žygininkai nepanašūs į tikruosius žemės savininkus". Jie privalėjo „pagal sąrašą į pastotes važinėti", mokėjo mažesnį už valstiečius činšą ir nėjo lažo[36].

Žemaitijoje dideli Šemetų dvarai — Šiaulėnai, Verpena ir Graužiai, 1585 m. turėję apie 580 valakų, paveldėtų iš paskutinio Kęsgailos—Stanislovo (mirė 1554 m.), kuriuo baigėsi viena garsiausių Lietuvos giminių, turėjo būti išmatuoti dar Merkeliui Šemetai gyvam esant (mirė

1570 m.). Po jo mirties žemė ilgai nebuvo padalyta jo sūnums, trūko tvirtos šeimininko rankos, o tai nebuvo naudinga reformai. Dalis Šiaulėnų žemių ir toliau buvo vadinamos tarnybomis (52)[37], nors žemė ten buvo išmatuota. Anksti išmatuotas valakais buvo ir kitas Šemetų dvaras — Pajūris (Žemaitijoje), kuriame 1571 m., t. y. tuoj pat po Merkelio Šemetos mirties, buvo apie 345 valakus žemės[38]. Pajūrio pavyzdys rodo, kad Merkelis Šemeta (nuo 1566 m. — Žemaitijos kaštelionas) vykdė Valakų reformą dvaruose, kurie vėliau atiteko jo sūnums. Apie 1570 m. valakus savo dvaruose ėmė matuoti ir ne tokie turtingi Žemaitijos žemvaldžiai. 1571 m. bajoras žemvaldys Stanislovas Skaševskis pareiškė, kad „matuodamas valakais savo Kurtuvėnų dvaro žemes, matininko Martyno Sudkovskio padedamas, ramybės vardan ir kad mano valstiečiai gautų visiškai valakus", davė mainais žemės Kelmės valstiečiams[39].

Valakų reforma buvo vykdoma ir kitų didikų dvaruose. Tuo užsiėmė Lietuvos kancleris Leonas Sapiega. 1593 m. jis atnaujino seną Ikaznės bažnyčios fundaciją: „Anksčiau čia buvo rusų cerkvė, kuri tapo kalvinų kirke, dabar paversta katalikų bažnyčia". Ikaznės bažnyčią XVI a. pradžioje įsteigė Jonas Sapiega, vėliau (tiksliai nenustatyta kada — gal plintant Reformacijai?), kaip liudija Sapiegos privilegija, ji buvo sugriauta, ir jai buvo paskirtos buvusios cerkvės patalpos. Sapiega bažnyčiai paskyrė už miesto palivarką, o „jame — penki valakai, septyni margai, be to, dar penkių valakų kaimelį netoli Bilevičių, antrą — Revutovičių kaimelį su keturiais valakais ir valstiečiais". Tuo pat metu įsteigtai Pogosto bažnyčiai Sapiega dovanojo Pogosto dvarą, „o dirvai — žemės ir dvaro laukus (prie Danišovičių kaimo), iš viso 10 valakų"[40]. Antroje Sapiegos privilegijoje (1596 m. ją patvirtino karalius Žygimantas III) toms pačioms bažnyčioms kalbama apie tai, kad Ikaznės bažnyčiai dovanojamas Milevičių kaimas (10 valakų) ir Šukelevičių kaimas, kuriame yra „dvylika seno matavimo valakų"[41]. Taigi matavimas Sapiegai priklausiusiuose Ikaznės ir Pogosto dvaruose (Breslaujos pavietas) buvo atliktas gerokai prieš 1593 m. Galbūt jį atliko pats Leonas Sapiega.

Leonas Sapiega, kaip ir Jonas Chodkevičius, valakų sistemą įdiegė ir Rytų Baltarusijos dvaruose. Šiame krašte Žygimanto Augusto laikais valakai nebuvo matuojami dėl valstiečių priešinimosi. Jie buvo matuojami tik XVII a. pirmojoje pusėje. Leonas Sapiega, 1604 m. steigdamas bažnyčią „manajame Čerėjos miestelyje, esančiame Oršos paviete", jai paskyrė „palivarkui tame pačiame mano Čerėjos miestelyje penkis valakus, padalytus į tris laukus pagal miestiškų valakų matavimo tvarką kartu su jiems priklausančiais priedais. Be to, dar Konstantinovo kaimą, kuriame pagal neseną ir pataisytą matavimą buvo išmatuota keturiasdešimt valakų"[42]. Čerėjoje buvo matuojama prieš 1591 m., o gal ir dar anksčiau[43]. Lepelio bažnyčia (Polocko vaivadija), kurią 1604 m. taip pat įsteigė Leonas Sapiega, iš savo fundatoriaus gavo „palivarkui tame pačiame Lepelio mieste keturis valakus, padalytus į tris laukus pagal miestiškų valakų matavimo tvarką kartu su jiems priklausančiais priedais. Be to, dar Žadno kaimą, kuriame pagal neseną ir pataisytą matavimą buvo išmatuota trisdešimt valakų"[44]. Kita Sapiegos fundacija — tai Staroselės bažnyčia Oršos paviete (taip pat 1604 m.). Leono Sapiegos privilegijoje vardijami „keturi valakai Staroselės mieste, surašyti nuo pradžios registracine tvarka" — 57, 58, 59 ir 61 laukas, o prie viso to — dar 20 valakų dydžio Gorodoko kaimas prie Beržūnos bei 20 valakų dydžio Voročkų kaimas prie tos pačios upės[45]. Pagaliau ketvirtoji, 1604 m. Leono Sapiegos įkurta bažnyčia „manajame Toločino miestelyje, esančiame Oršos paviete", gavo „palivarkui Toločino mieste penkis valakus, padalytus į tris laukus", Zakovo kaimą, turintį 10 valakų. Fundatorius pažymėjo, kuo šis kaimas išsiskiria: „šio kaimo laukai ne kvadratiniai, o tai atsitiko todėl, kad žemė buvo nevienodai išmatuota margais"[46]. Taigi pagrindinis matavimo principas Sapiegos dvaruose — kvadratinių trijų laukų išmatavimas valakais. Zakovo kaimo žemės ribojosi „su Senojo Toločino valakais". Kadangi privilegijoje Lepelio bažnyčiai užsimenama apie „Naująjį Lepelį", o kitur kalbama apie „Senąjį Toločiną", tai galima daryti išvadą, kad matavimo metu Leonas Sapiega įkūrė Naująjį Lepelį ir Naująjį Toločiną naujose vietose pagal naują,

taisyklingą miestiškų sklypų ir valakų suplanavimą. Bažnyčias pastatė jau naujuose miesteliuose.

VALSTIEČIŲ PRIEVOLĖS DIDIKŲ DVARUOSE PO MATAVIMO

Labai trūksta ankstyvojo valakų matavimo didikų dvaruose laikotarpio, t. y. 1560—1570 m., pirminių šaltinių — inventorių, kuriuose būdavo įrašomos valstiečių prievolės nuo valako. Abejonių nekyla, kad, dalijant valakus valstiečiams, šeimininkai iš naujo reguliuodavo ir nustatydavo valstiečių prievoles. Remiantis šiek tiek vėlesniais šaltiniais net galima teigti, kad kai kurie feodalai, nustatydami valstiečių prievoles, paisė 1557 m. Žygimanto Augusto Valakų įstatyme nurodytų normų. Beveik toks pat prievolių dydis nuo asodinio, t. y. činšinio, valako buvo 1583 m. Aunuvėnų dvare (Žemaitija), priklausiusiame Kristinai Glebavičiūtei-Kamajauskienei: „mokėti dvi kapas grašių, statinę rugių arba dvidešimt grašių, statinę avižų arba dešimt grašių, žąsį arba du grašius, dvi vištas arba šešiolika pinigėlių, dvidešimt kiaušinių arba keturis pinigėlius, staciją — 2 gr."[47] Pagal Valakų įstatymą už statinę rugių buvo mokama 10 grašių (vadinasi, kaina išaugo dvigubai), už avižas — 5 grašiai, tiek pat ir už nuvežimą, už žąsį — 1,5 grašio, už vištas — 16 pinigėlių, už kiaušinius — 4 pinigėliai, už staciją — 2,5 grašio[48]. Pajūrio dvare, priklausiusiame Vaitiekui Belevičiui bei Jonui ir Vaclovui Šemetoms, 1571 m. nuo asodinio valako buvo mokama 90 arba 60—70 grašių (tikriausiai priklausomai nuo dirvos kokybės), statinė avižų, 1 žąsis, 1 višta, 10 kiaušinių, 2 dešimtinės linų; kitame kaime buvo duodama statinė rugių (vietoj avižų?), taip pat buvo reikalaujama 10 dienų kasmetinių talkų[49]. Skaičiuojant už leną 12 grašių (1581 m. kainomis)[50], asodinio valako prievoles sudarė: 1) 100 grašių; 2) 85 grašiai; 3) 75 grašiai, o skaičiuodami už talkas po 1 grašį už dieną, kaip buvo įkainota Valakų įstatyme, gausime tokius galutinius rezultatus: 110, 95 bei 85 grašiai — vadinasi, beveik tiek pat, kiek didžiojo

kunigaikščio dvaruose nuo geros, vidutinės ir prastos žemės valako.

Panevėžiuko dvare (Kauno paviete), priklausiusiame kunigaikščiui Motiejui Oginskiui, 1563 m. nuo valako buvo mokama: „gryno mokesčio iš kaimo — 1 kapa, 26 grašiai, 5 pinigėliai", be to, dar 4 dienos talkų vasarą (pagal 1557 m. įstatymą turėjo būti mokama po 1 grašį); be to, dar tiksliai neapibrėžtas darbas šienapjūtės metu, žiemą — pastotės į Kauną arba Tilžę (Prūsija) — iš viso mažiausiai 90 grašių[51]. Grafo Jono Chodkevičiaus Bebrų dvare 1573 m. nuo asodinio valako buvo renkama: 50 grašių, užrašinės — 5 grašiai, kiaulinės — 4 grašiai, už sargybą dvare — 14 pinigėlių (vadinasi, šis darbas buvo vertinamas labai menkai), popui — 1 grašis, solianka rugių, solianka avižų arba už rugius ir avižas — 20 grašių, po grįžtę linų ir tiksliai nenurodyta medaus duoklė[52]. Leną įvertinę 12 grašių, gausime 83 grašius nuo valako — tiek pat buvo nustatyta Valakų įstatyme nuo prastos žemės valako. Kitame Bebrų dvaro kaime činšas nuo valako sudarė 1 kapą grašių, kitos prievolės buvo tokios pačios — iš viso tai sudarė apie 94 grašius, t. y. maždaug tiek pat, kiek iš vidutinės žemės valako pagal 1557 m. įstatymą. Sakovičių ir Olisevičių kaimuose (prie Derevnos Slonimo paviete), kuriuos 1589 m. kunigaikštienė Eugenija Vežbicka-Višnevecka, Voluinės vaivadienė, užrašė Derevnos bažnyčiai, pagal 1598 m. inventorių nuo asodinio valako, „apdėto grynu piniginiu mokesčiu", ėmė po 1,5 kapos grašio, be to, dar 1 statinę rugių, 1 statinę avižų, 1 žąsį, 2 vištas, 20 kiaušinių, dešimtinę linų[53]. Ir čia buvo remiamasi Valakų įstatymu, skirtumas tik tas, kad dėl kainų svyravimo buvo padidintas „grynasis mokestis".

Taigi matyti, kad 1560—1580 m. dideliuose dvaruose, o iki tol — didžiojo kunigaikščio dvaruose buvo privalomos 1557 m. Valakų įstatyme nustatytos prievolės[54]; valstiečių prievolės nuo asodinio valako buvo beveik tokios pačios arba panašios kaip didžiojo kunigaikščio žemėse, bet ne didesnės.

Tiaglinio, t. y. lažinio, valako tipiniu prievolių dydžiu 1560—1580 m. galima laikyti normas Pajūrio (Žemaitija) ir Gnezno (Volkovysko pavietas) dvaruose. Pajūryje

1571 m. buvo privalomos dvi normos: „Turi nuo valako mokėti po 30 gr., be to, 1 statinę rugių, 1 statinę avižų, 1 žąsį, 1 vištą, 10 kiaušinių, dvi dešimtines linų, o lažą eiti turės 3 dienas per savaitę, 10 dienų talkų per metus". Kitame kaime nuo valako buvo imama 20 grašių, „rugių nieko", kitos duoklės buvo tokios pačios[55]. Tikriausiai tos normos priklausė nuo žemės kokybės: nuo geresnio sklypo buvo mokama 10 grašių daugiau ir duodama dėkla rugiais. Gnezno dvare 1574 m. valstiečių prievolės buvo tokios: „kas savaitę nuo kiekvieno valako tarnauti po tris dienas, su kuo įsakys. Ypač 12 kasmetinių talkų su savo maistu. Taip pat, su kuo įsakys, į pastotes važiuoti. Sargą nuo kiekvieno valako kasmet paeiliui [«черoccur»] skirti ir ledą kirsti. Činšo nuo kiekvieno valako kasmet po pusę kapos grašių, po žąsį, po dvi vištas, po 20 kiaušinių"[56]. Pajūryje ir Gnezne prievolės labai skyrėsi: vienur buvo duodama dėkla, kitur — ne.

Esmingiausias bruožas yra ne *laisvas antraeilių prievolių pono dvarui natūra ir pinigais reguliavimas, bet vienodos lažo normos privačiuose dvaruose*. Kunigaikščiui Mikalojui Kristupui Radvilai priklausiusiuose Lebedžių ir Chožovo dvaruose 1575 m. lažas nuo valako buvo einamas tris dienas per savaitę visus metus. Pono Povilo Kochanovskio Celešnicos dvare 1576 m. nuo valako buvo reikalaujama „tarnauti kas savaitę su jų pačių [valstiečių] maistu po tris dienas, o ketvirtą — talka su dvaro maistu", be to, dar talkos nuo šv. Jurgio pavasarį iki šv. Jurgio rudenį[57]. Tytuvėnuose (Žemaitija) ponas Mikalojus Seniavskis apie 1581 m. paskyrė valstiečiams „per metus lažo kiekvieną savaitę nuo kiekvieno valako 3 dienas, kai tik įsakys"[58]. Kreiviuose (Ukmergės pavietas), privačiame Vilniaus vyskupo kardinolo Jurgio Radvilos dvare, pagal 1585 m. inventorių valstiečiai ėjo dirbti į dvarą „tris dienas per savaitę", bet tam pačiam dvarui priklausiusiame Bagdoniškių kaime — jau „penkias dienas per savaitę, o vasarą — tris dienas po du [t. y. su pagalbininku, dviese], kai derlius subręs, o dvi dienas — po vieną žmogų"[59]. Tik Aunuvėnuose 1583 m. valstiečiai ėjo „darban į dvarą kiekvieną savaitę, vasarą ir žiemą, po penkias

dienas, kai tik įsakys, išskyrus arimą ir akėjimą, to daryti [o, stebuklas!] neprivalėjo"[60].

Atrodo, kad 1560—1585 m. didikų dvaruose įprasta lažo norma buvo trys dienos per savaitę, jį eidavo vienas darbininkas nuo valako. Retai kada būdavo nepaisoma šios taisyklės[61]. Prieš Valakų reformą, XVI a. pirmojoje pusėje, lažas privačiuose dvaruose buvo einamas 1 dieną per savaitę nuo tarnybos. Tačiau kai kada nuo tarnybos lažas buvo einamas kasdien[62], gal todėl, kad tos tarnybos buvo didelės, po keletą dūmų. Tarnybą sunku prilyginti valakui. Tarnyba — tai neapibrėžto dydžio valstiečio ūkis, nuo kurio buvo reikalaujama atitinkamų prievolių, o valakas — tai tiksliai apibrėžta teritorija. Vis dėlto atrodo, kad Valakų reforma, įvesdama lažą nuo valako, labai padidino lažo dydį privačiuose, tikriausiai daugiausia vidutinių ir smulkių bajorų, dvaruose. Šie, ne taip kaip didikai, neturėjo užtektinai valstiečių darbo rankų.

VALAKŲ REFORMA VILNIAUS VYSKUPIJOS DVARUOSE

1595 ir 1596—1597 m. mokesčių rejestruose[63] minimi šių vyskupijos žemių valakai: Gervėčiuose (39 valakai), Kukutiškėse (68,5 arba 93), Labanore (35), Polnoje (80), Valažine ir Šipėnuose (109), Armoniškėse (14), Biskupcuose (25). Iš viso — apie 395 valakus.

Valakai ir tarnybos (neatskiriant vienų nuo kitų) buvo šiuose dvaruose: Molėtuose (55,5), Šešuoliuose (68), Tauragnuose, Salake ir Zarasuose (249,5), Vidžiuose (33), Igumene (565), Starinkuose (60), Dubrovnioje, Liubaruose ir Bokštuose (124,5 arba 176), Mileikave (23), Nedzvedzicuose ir Dolginičiuose (170,5 arba 256,5). Iš viso — daugiau nei 1485 valakai ir tarnybos.

Tarnybos buvo išvardytos tik prie Vilniaus esančiuose Verkiuose: 27,5 arba 29,7 tarnybos. Trūksta žinių apie Karūnai priklausiusį Ubortės valsčių.

Remiantis mokesčių rejestrais galima padaryti išvadą, kad XVI a. pabaigoje Valakų reforma iš esmės pakeitė visas vyskupijos žemes. Dvarai, kuriuose 1595 m. buvo

nurodomi ir valakai, ir tarnybos, jau buvo išmatuoti, nes 1596—1597 m. rejestre skaičiuojami tik valakai. Galimas daiktas, kad tuose dvaruose matuoti buvo beveik baigta arba tarnybos (išmatuotos valakais) dar buvo vardijamos kaip tradiciniai mokos vienetai. Kada gi buvo matuojamos vyskupijos žemės?

Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius (1556—1579 m.) savo, kaip ganytojo, darbą Vilniaus vyskupijoje pradėjo tuo metu, kai didžiojo kunigaikščio žemėse buvo pats Valakų reformos įkarštis. Per keliolika vyskupavimo metų, lyg norėdamas pasityčioti iš to, kas apie jį buvo rašoma ir mums žinomame paskvilyje (kad mėgo pasaulietinius malonumus ir žvilgčiojo į stiklelį[64]), jis tapo ne tik Vilniaus akademijos įkūrėju, bet ir apdairiu, taupiu ūkininku, Bažnyčos turto saugotoju. 1572 m. fundacinėje privilegijoje Šešuolių valsčiaus, priklausiusio vyskupijai, bažnyčiai, V. Protasevičius rašė, kad jis, „didindamas ir turtindamas naudingai mūsų Vilniaus vyskupiją, kuria Dievo valia rūpinuosi, ir pirmiausia pastatęs mūsų valsčiuje prie Šešuolių ežero dvarą, žemę įdirbęs prie dvaro, įkūręs miestelį ir kaimus prie jo išmatavęs ir apgyvendinęs, naudos didesnės siekdamas", įkūrė Šešuoliuose bažnyčią. Klebonui vyskupas paskyrė pastatytą namą, „*item* ariamos žemės, čia pat greta bažnyčios, jau išmatuotos ir ežiomis išvagotos — viso to už trisdešimt soliankų, t. y. visas valakas". Klebonui dar paskyrė „nuo kiekvieno apgyvendinto valako, nuo tuščių valakų ir nuo užusienių" po dvi pėdas rugių, po dvi pėdas miežių ir po tris pėdas grikių. Šią duoklę turėjo mokėti „Šešuolių ir Kiauklių valsčių" valstiečiai. Taip pat pridėjo „du apgyvendintus valsčius su žmonėmis prie pat mūsų Antašešuolių kaimo bažnyčios, Jono Migonio ir jo vaikų vardu (jo valakas vienas), o Jono Kristano, taip pat su vaikais, antras valakas su lažu, činšu ir dėkla"[65].

Tai rodo, kad visai neseniai vyskupas Valerijonas buvo įsakęs vykdyti Valakų reformą Šešuolių valsčiuje (Kiaukliai buvo jo dalis). Remdamasis reformos principais, apgyvendino miestelį ir kaimus, taip pat įkūrė dvarą-palivarką. Sprendžiant iš Migonio ir Kristano pavyzdžio, valstiečio žemės sklypas buvo vienas valakas. Yra

išlikęs ir vyskupo Valerijono dovanojimo aktas (be datos) Motiejui Šulcui iš Krokuvos. Kapitulos pritarimu vyskupas jam paskyrė tris plotus žemės ir „duo mansos seu laneos agri" prie Baltupio upelio esančias „iuxta quantitatem et mensuram aliorum laneorum subditorum eorundem bonorum nostrorum Vverkoviensium"[66] savo dvarui įkurti. Taigi nors mokesčių rejestruose ir buvo rašoma, kad prie Vilniaus esančiuose Verkiuose yra tarnybos, bet iš tiesų ten buvo valakai. Galima spėti, kad Verkiuose matavimus vykdė pats vyskupas Protasevičius. Jo pirmtakas vyskupas kunigaikštis Povilas Alšėniškis (1536—1555 m.), gyvenimo pabaigoje sunkiai susirgęs, tikriausiai nebepajėgė imtis vykdyti reformą vyskupo stalo žemėse.

Yra vienas faktas, patvirtinantis, kad vyskupas Protasevičius Valakų reformą vykdyti pradėjo dar prieš 1570 m. Jėzuito ispano Pranciškaus Sunieriaus 1570 m. spalio 24 d. pranešime apie Vilniaus kolegiją sakoma, kad šiai kolegijai vyskupas Protasevičius dovanojo Medininkus, kurie anksčiau priklausė vyskupijai. Šias valdas sudarė 5 kaimai, kuriuose, kaip pranešė Sunierius, žemė buvo padalyta valakais ir suskirstyta į tris laukus. Viename lauke, kaip rašė jėzuitas, kas treji metai buvo pūdymas, o dirbama tik 2/3 žemės. Įvairiuose kaimuose valakų buvo: Kameny Loge (20), Benionyse (10), Pikčiūnuose (2), Noskovičiuose (5), Komonončiuose (10). Iš viso — 47 valakai. Išmatuotas buvo ir žvejų kaimas Rykantai, esantis už trijų mylių nuo Vilniaus (pakeliui į Kauną), turėjęs 4 valakus[67].

Iš vyskupo Jurgio Radvilos (1580—1591 m.) archyvo matyti, kad jam vyskupaujant valakai buvo ir kituose jo valsčiuose. 1584 m. vyskupas Radvila derėjosi su Minsko kaštelionu Jonu Glebavičiumi dėl savo Olizarovo stalo žemės sukeitimo su Dubrovo dvaru. Tuo tikslu sudaryta matavimo revizija (*revisio demensurae*) nustatė, kad Olizarovo dvare buvo „mansos alias *wlok* quadraginta quatuor, *morgow* septem, virgas seu *prętow* sex et virgulas alias *pręcikow* quinque cum medio"[68]. Vyskupui priklausiusiame Gardinovo dvare prie Valažino tuomet buvo 41 valakas, 18 margų, 9 rykštės ir 2 rykštelės[69]. Žinutė apie matavimo revizija leidžia teigti, kad Bažnyčios žemių re-

formatoriumi buvo ne Jurgis Radvila, bet vyskupas Valerijonas Protasevičius. Vyskupo Jurgio Radvilos 1586 m. privilegija ponui Jonui Abramavičiui buvo patvirtinta, kad Lydos seniūnui ir Vilniaus vaiskiui priklauso žemės, kurias jo seneliui Abraomui Mackevičiui vyskupas Jonas (Lietuvos kunigaikščių giminės) buvo dovanojęs vyskupijai priklausiusiame Dubrovnios (prie Lydos) valsčiuje („geros žemės, kurios yra išmatuoti keturi valakai, ką plačiau mūsų inventorius skelbia"). Suprantama, ne vyskupas Jonas įsakė ten išmatuoti valakus, tik Abraomui Mackevičiui išmatuota žemė, vyskupaujant Radvilai, sudarė 4 valakus. Mainais iš beneficijos savininko vyskupas reikalavo „atlikti karo tarnybą, pristatyti užvažiuojamiesiems namams vieną gerą arklį, taip pakinkytą ir tokios spalvos, kaip bus liepta". Prie pirmtako dovanos vyskupas Radvila pridėjo ir savo aplink išmatuotos žemės gabalą, „kuriame buvo penki išmatuoti valakai, priklausę mūsų Dubrovnios dvarui"[70]. Iš viso tai sudarė apie devynis valakus, t. y. apie 200 hektarų žemės.

Vyskupas Radvila žemę dovanojo ir kituose valsčiuose. 1586 m. bajorui žemvaldžiui Merkeliui Kulbokai jis paskyrė "Salako valsčiuje Vajasiškio kaime tris tuščius valakus prastos žemės, akalicą prie Budkonių kaimo, turinčią 12 margų", už ką gavėjas kasmet turėjo mokėti 2 kapas grašių[71]. Kadangi reforma buvo įvykdyta Salako valsčiuje, tai, be abejo, žemės buvo išmatuotos ir kaimyninių Tauragnų, Kukutiškių ir Zarasų valsčių žemėse. 1594 m. ponui Vaitiekui Pežkai buvo patvirtinta vyskupo Jurgio Radvilos dovanota „Nedzvedzicų žemė, priklausanti Vilniaus vyskupijai, penkių valakų dydžio", prie Lipnicos upės[72]. Taigi prieš 1591 m. buvo išmatuotas ir Nedzvedzicų valsčius. Vyskupas Jurgis Radvila, 1588 m. įkurdamas vyskupijos žemėse esančių Starinkų (Minsko pavietas) bažnyčią, dovanojo klebonui Dūdų kaimą, kuriame buvo „sex lanei seu *włoki*". Valstiečiai klebonui privalėjo duoti „ex singulis iugeribus seu *włoki*" — „per unum *korzecz* hoc est quartam partem tunnae Vilnens[is]"[73].

Iš to, kas yra žinoma apie vyskupijos žemių valakus, galima spręsti, jog pagrindinis Valakų reformos iniciatorius ir vykdytojas buvo vyskupas Valerijonas Protasevičius.

KAPITULOS ŽEMIŲ MATAVIMAS

Vilniaus kapitula, kurios nariai buvo šviesūs, išsilavinę žmonės, taip pat gerai nusimanę apie žemės ūkį, labai anksti susidomėjo Valakų reforma. Labai galimas daiktas, kad apie jos reikšmę ir naudą kapitulai papasakojo kanauninkas Vaitiekus Narbutas (Narbutavičius). Būtent jam, kaip „mūsų Slonimo pilies žemių matininkui", 1549 m. spalio mėnesį karalius Žygimantas Augustas perdavė laišką, kuriame buvo primenama, kad pono Vaitiekaus Narbuto dvarą nori „iš jo atimti ir valakais išmatuoti", bet nenori už tai duoti „tinkamos ir lygiavertės" atmainos. Dėl to valdovas priminė, kad jis, matininkas, elgtųsi pagal „mūsų nutarimą" (apie jį nieko nežinoma), kad „įsakytų tiems valakų savininkams, kurie yra jam pavaldūs", ginčytinas žemes „suskirstyti margais"[74]. 1550 m. dokumente, prasidedančiame žodžiais: „Aš, Vilniaus kanauninkas Vaitiekus Narbutas, šiuo savo raštu pareiškiu, jog, išmatavus valakais Slonimo vaitystę, priklausančią didžiajam kunigaikščiui", kaip matininkas pareiškiu, kad su ponu Jonu Meleša „iš jo Busežo dvaro" buvo atmainyta žemė[75]. Vadinasi, 1560 m. miręs kanauninkas Vaitiekus Narbutas buvo vienas iš pirmųjų Valakų reformos vykdytojų didžiojo kunigaikščio žemėse. Buvo pakankamai protingas, kad valakų matavimo klausimą aptartų ir su savo kolegomis Vilniaus kapituloje.

Kapitulos aktuose yra ir tiesioginis įrodymas, kad kanauninkas Narbutas skatino pradėti reformą. Tai yra „Decretum occasione laneorum in bonis Korzen ac Strusowicze", kurį 1559 m. „dominus Albertus Narbulth adduxit ad memoriam suis dominibus, quod si lanei in bonis Korzen ac Strusowicze fuerint et villae ac subditi in uno loco locati fuerint facille se ab inimicis suis fueri possint spoliavi"[76] ir prašė leisti matuoti. Tokį leidimą jis gavo. Neaišku, ar kapitulos raštininkas tiksliai užrašė kapitulos nutarimą ir kanauninko Narbuto išvadas. O juk šis kuo aiškiausiai išdėstė Valakų reformos esmę ir įrodė jos naudą — bent jau taip aiškiai, kad įtikintų kapitulą. Abejonių kelia tik tai, ar jau po metų iš gyvenimo pasitraukęs ka-

nauninkas Narbutas suspėjo išmatuoti Korenio ir Trusovičių (Strusovičių) dvarus.

Kapitulai priklausiusio Korenio dvaro matavimo istorija yra geriau žinoma nei kitų kapitulos dvarų, tačiau kapitulos aktuose išlikusių duomenų nėra daug. Mirus Narbutui, regis, žlugo sumanymas greitai išmatuoti šį dvarą. Prie šio reikalo buvo grįžta tik 1572 m., kai kapitula paskelbė „ut eadem bona Korzeń omnia et singula commensurari"[77]. Matavimą atliko tuometiniai šio dvaro „savininkai ir valdytojai" — kanauninkai Laurynas Volskis ir Tomas Makoveckis. Matuoti buvo baigta 1575 m. 1576-ųjų pradžioje kapitula nusiuntė laišką Korenio dvaro tijūnams ir valstiečiams. Tai yra vienintelis išlikęs tokio pobūdžio dokumentas, nusiųstas valstiečiams įgyvendinant Valakų reformą. Laiške skelbiama, kad minėti kanauninkai „to kapitulai priklausančio Korenio dvaro reikalus pataisė ir tvarką padarė", ir netgi Korenyje, „tame rusinų krašte", įsteigė bažnyčią ir savo dvarus „gana puošniai ir naudingai iš naujo įrengė". Jie ypač pasistengė ir „ten visos tos Korenio žemės jau yra valakais padalytos ir atskirais kaimais [t. y. esančiais atokiau vienas nuo kito] suskirstytos". Kapitula Korenio valstiečiams pareiškė, „kad, naujai išmatavus žemę, taip pat turi būti priimti nauji nutarimai [*sic!*] dėl jūsų duoklių [ir] kitų prigimtinių prievolių, kurias turite atlikinėti mums ir jų malonybėms dabartiniams ir po jų būsiantiems posesoriams". Kanauninkai Volskis ir Makoveckis nenorėjo šio „nutarimo" vykdyti be kapitulos žinios ir pritarimo, jie tik „parodė mums raštą, koks turėtų būti Valakų įstatymas dėl piniginių, grūdų duoklių ir kitų prigimtinių prievolių". Įstatymo projektą kanauninkai Volskis ir Makoveckis pateikė „raštu" valstiečiams ir visai kapitulai. Vyriausioji kapitula svarstė, ką daryti, „kad jums [valstiečiams] dėl šio įstatymo nesusidarytų didelių sunkumų". Po diskusijų, kaip rašo kapitula Korenio valstiečiams, „mums atrodė, kad tą Valakų įstatymą ten pas jus, mūsų Korenio dvare, mūsų maloningieji broliai gana sąžiningai ir be didesnės jūsų priespaudos įvykdė". Visa kapitula vienbalsiai patvirtino jį. Po laiško buvo nusiųstas „žodis žodin" Valakų įstatymas, kuris, kaip ir laiškas, buvo įrašytas į aktų knygas lenkų kalba, nors visi aktai buvo ra-

šomi lotyniškai[78]. Kokia buvo valstiečių reakcija į šį laišką, nėra žinoma.

1565 m. kapitula nutarė, kad kanauninkai Aleksandras de Pesentis (italas, karaliaus gydytojas) ir Laurynas Volskis turi išmatuoti savo Voinelgovo prestimoniją: „in laneos seu mansos commensurari"[79]. Matavimo datos nepavyko nustatyti. Taip pat nėra žinoma, kada buvo išmatuotas Trusovičių dvaras, kurį reformuoti norėjo dar kanauninkas Narbutas. Tačiau yra žinoma, kad 1578 m. kapitula liepė Trusovičius „denuo commensurari" valstiečių sąskaita. Reviziją buvo įsakyta atlikti todėl, kad po pirmojo matavimo atsirado „iniuria maxima" — tikriausiai dėl valstiečių skundų[80].

Kapitulos žemėse Valakų reforma buvo diegiama pamažu, tikriausiai ji priklausė nuo to, kiek kanauninkai rūpinosi savo prestimonijomis. 1576 m. kapitula nusprendė išmatuoti savo Panerių stalo dvarą netoli Vilniaus[81]. Prie 1588 m. datos kapitulos aktuose yra įrašas: „Decretum com[m]ensurationia agrorum portionis prestimonialis Wołcza"[82]. Prieš 1591 m. buvo išmatuotas kapitulai priklausęs Borodičių valsčius, gautas iš vyskupo Valerijono Protasevičiaus. Apie matavimą Borodičiuose yra išlikusi ypatinga informacija, būtent: 30 valakų turinčiame Nechviadovičių kaime tenykščiai valstiečiai nuslėpė net 10 valakų, o kai tai paaiškėjo, kaltininkai buvo smarkiai nubausti: jie privalėjo sumokėti didelę, 180 kapų grašių, piniginę baudą[83]. Kanauninkai Benediktas Vaina (vėliau, 1600—1615 m.— Vilniaus vyskupas) ir Marcelijus Suchodolskis 1589 m. išmatavo Lukų kaimą, priklausiusį Vilniaus seminarijai, o iki tol buvusį Naugarduko klebonijos žinioje[84].

Dideli kapitulos Kameneco ir Strešino stalo valsčiai buvo ilgai matuojami. 1563 m. išleistoje instrukcijoje („Buvo pamokytas ponas Andrius Sulistrovskis, Vilniaus kapitulai priklausiusių Strešino ir Kameneco valsčių urėdas") kanauninkai patardami rašė: „Kamenece pats su mumis žodžiu pasitarė ir mes jį žodžiu pamokėme. Duos Dievas, ateinantį pavasarį, kai sniegas nutirps ir vanduo nuslūgs, turės uoliai pasirūpinti šiais dalykais: surasti gerą ir dorą matininką, kad jis kiekviename kaime valakus išmatuotų, į tris laukus tvarkingai suskirstytų, geras vietas kaimams

prie vandens parinktų ir prižiūrėtų, kad jie savo kaimus ir daržus trečiajame, viduriniame, lauke steigtų, ten kurtų savo ūkį, kaip daroma Jo Karališkosios Didenybės dvaruose, kur valakai yra išmatuoti ir nustatyti, ir kad činšas prigimtinis su kitomis prievolėmis Kameneco valstiečiams taip pat būtų nustatytas, kaip yra Jo Karališkosios Didenybės dvaruose, atkreipiant dėmesį į tai, kokioje žemėje ir kur kaimas bus įkurtas, o valstiečiai, kai ims savo valakus, jam, kaip urėdui ir to matavimo superintendantui, privalės duoti nuo valako po dvylika lietuviškų grašių, kurie bus skirti matininkui išlaikyti ir jam atsilyginti, o likutį tegul sau pasiliks; be to, valstiečiai privalo duoti tam įrašytam į sąrašą urėdui nuo kiekvieno valako po dvylika pinigėlių. Taip pat ten, Kamenece, ponas Sulistrovskis turi išmatuoti vietą miesto statybai toje teritorijoje, kur anksčiau miestas buvo, ir šalia to miesto privalo išmatuoti taip pat tris laukus, daugiau nei trisdešimt ar keturiasdešimt arba tiek, kiek bus įmanoma, valakų tos žemės, kuri yra aplink tą miestą. Ten pat turi įkurti ir penkių arba šešių geros žemės valakų palivarką, o urėdo ir palivarko išlaikymui kaimas turi nuolat atlikinėti prievoles, kad jame būtų dvidešimt keturi arba penki valakai, ir jie privalo būti prie pat šio palivarko"[85].

1557 m. valdovo paskelbtas Valakų įstatymas buvo gerai žinomas Vilniaus kanauninkams ir darė tiesioginę įtaką Valakų reformai kapitulos žemėse. Ši įtaka buvo jaučiama ir kituose detaliai išdėstytuose potvarkiuose — rūpintis dreviniais medžiais ir medaus duokle, valyti tvenkinius, statyti malūnus, kasti rūdą. „Pamokymai" baigėsi patarimu: „O kai tokį valakų matavimą mūsų Kameneco valsčiuje ponas Sulistrovskis baigs, turės sudaryti galutinį viso šio valakų matavimo sąrašą, turės kiekvieną kaimą atskirai ir jo ribas, kokios bus po matavimo nustatytos, nurodyti ir kiek turi jaučių bei kumelių, jeigu valaką arba pusę valako paims, sąraše įrašyti; būtent tą sąrašą, kuris bus visai baigtas, po to mums atnešti ir atiduoti privalo". Šiuos „pamokymus" pasirašė „Joannes Makovyeczky custos vylensky manu sua", jis tikriausiai ir buvo jų autorius. Taigi jį, kaip ir Vaitiekų Narbutą, reikia laikyti vienu pirmųjų Valakų reformos kapitulos žemėse organizatorių ir vykdytojų.

Kaip buvo įgyvendinami ponui Sulistrovskiui duoti „pamokymai"? 1570 m. į kapitulos aktus buvo įtrauktas Kameneco valstiečių skundas „occasione stagne et in eo molendini faciendorum" — dėl tvenkinio valymo ir malūno statybos. Tai daryti juos vertė Sulistrovskis, o jie manė tai esant didžiulį lažą[86]. „Pamokymai" buvo vykdomi palengva ir sunkiai, o apie svarbiausią uždavinį — matavimą — nebuvo ir girdėti. Matyt, matavimo klausimas buvo užmirštas daugelį metų, nes kalbėti apie tai vėl imta tik 1585-aisiais. Priežastis, dėl kurios buvo atsisakyta matavimo, galėjo būti tik viena: valstiečių priešinimasis. Toli, Kijevo žemėje esančiame Kamenece, kapitulai būtų reikėję konfliktuoti su valstiečiais, galbūt jie net būtų pradėję bėgti ir dėl to būtų netekta dalies pajamų. Matuoti buvo imta, kai tik atsirado tinkamas momentas. 1585 m. matininkas Vaitiekus Kiselevskis, kanauninko Benedikto Vainos ir Kameneco bei Strešino valdininko Povilo Cecerskio prižiūrimas, išmatavo Kameneco valsčių. „Jie,— rašoma Vilniaus kapitulos 1586 metų vasario 26 dienos Valakų įstatyme Kameneco valsčiui,— visa tai įgyvendindami, praėjusiais 1585 m. ten būdami, tenykštes mūsų žemes valakais išmatavo ir išdalijo mūsų valstiečiams, t. y. Gorodčos kaimui — 30 valakų ir 36 margus vidutinės žemės, Bichūnų kaimui — 30 valakų ir 36 margus geros arba labai geros žemės, Tchorino kaimui — 20 valakų ir 36 margus labai geros žemės, Mozarovo kaimui — 20 valakų ir 36 margus labai geros žemės, Zaliskio kaimui — 40 valakų ir 36 margus labai geros žemės, Kulikų kaimui — 25 valakus vidutinės žemės". Matuojant žemę buvo sudarytas valakų matavimo sąrašas, vėliau atiduotas kapitulai. Tačiau įstatyme buvo pažymėta, kad „senos duoklės iš mūsų valstiečių rinkimas ir naujos nustatymas dėl tam tikrų priežasčių buvo atidėtas"[87]. Kokios tai buvo priežastys, kad valstiečiai priėmė technines naujoves, o kapitula nenustatė naujų prievolių? Kapitulos aktuose trumpai paaiškinta (1585 m. įrašas), kad Kamenece įvyko valstiečių maištas: „Subditorum tumultus, qui in illis bonis propter dimensurationem mansorum exorti fuerunt". Valstiečiai troško, kad juos paliktų „iuxta morem ab illis antiquitus servari solitum"[88], valakus paėmė, tačiau naujų duoklių mokėti nenorėjo.

Tai, kad valakai anksti buvo pradėti matuoti dideliame Padneprės Strešino valsčiuje (jis buvo minimas dar Kijevo Rusios laikais), priklausiusiame kapitulai, liudija 1568 m. Strešino miestiečių skundas dėl Praskurnikų kaimo valstiečių „occasione certorum laneorum"[89]. Tačiau mūsų dienas pasiekę šiame valsčiuje gautų pajamų sąrašai (pradedant 1587-aisiais) aiškiai rodo, kad tarnybos čia buvo išskirtiniai mokos vienetai[90]. Tiesa, 1614 m. pačiame Strešino miestelyje buvo „daržai, naujai išmatuoti margais: 21" (iš jų vienas tuščias), tačiau visur, ir mieste, ir valsčiuje, buvo tik tarnybos[91]. 1615 m. pajamų sąraše buvo minima „Poloničnos sala prie Strešino, o joje — 113 margų"[92]. Taigi buvo įvykdytas bent dalinis matavimas. Nedatuotame šaltinyje „Strešinui priklausančių kaimų matavimas", parašytame po 1623 m. (kai Strešino aktuose pirmą kartą atsirado „Matavime" minimos Volsko ir Izvolsko Slabados), minimi 340 kaimo ir 28 miesto valakai. Be to, šiame šaltinyje vartojamas terminas „valakų mėginimas", o tai reiškia pakartotinį matavimą[93]. Yra žinoma, kad 1601 m. ponui Gomelio seniūnui buvo įteikta „intromisija su Strešino kaimų matavimo nuorašu"[94]. Dar žinoma, kad buvo „pilka oda įrištas Strešino valsčiaus inventorius apie 1606 metų Matonsko vyskupo, Vilniaus sufragano kun. Mikalojaus Paco žemės matavimą, 35 lapai"[95]. Remiantis šiais faktais galima teigti, kad Strešine Valakų reforma buvo įvykdyta XVI a. pabaigoje, bet dėl valstiečių priešinimosi šiai naujovei kaip mokos vienetai buvo paliktos tarnybos. Net iš 1702 m. inventoriaus matyti, kad padėtis nebuvo pasikeitusi: kalbant apie Strešino valsčių minimi ne valakai, bet tarnybos[96].

Valakų reformos rezultatai atsispindi 1595, 1596, 1597 bei 1610 ir 1615 metų mokesčių rinkimo sąrašuose[97]. XVI a. pabaigos sąrašuose valakai buvo išvardyti šiose prestimonijose: Korenyje — 60, 56, 19 ir 20,5, t. y. 155,5 valako, Voinelgove — 24 ir 16 (iš viso 40), Manevičiuose — 12, Trusovičiuose — 14 ir 16 (iš viso 30), Myliuose — 20, Dūduose — 3, Paneriuose — 22, Elniakampyje — 14, Vozgeliškėse — 41 valakas. Remiantis 1609 ir 1610 m. sąrašais prie to, kas buvo išvardyta, dar galima pridėti šiuos dvarus: Ažudievyje — 49 valakai, Serafiniškėse — 5, Kuzmiš-

kėse — 7,5, šv. Kazimiero altarijoje — 1,5, Borodičiuose — 100, Volčioje — 7, Menčeniatuose — 12,5, Rukainiuose — 7, Armoniškėse — 14, Starinoje — 30, Pasvalyje — 42[98]. 1615 m. sąraše nurodyta, kad Tolotiškėse buvo 17 valakų ir kustodijos žemėse — 6. Taigi iš viso buvo 637 valakai, o pridėjus kapitulai priklausiusias stalo valdas, Strešiną (apie 369 valakus) ir Kamenecą (165 valakai) išeitų, kad Valakų reformos metu Vilniaus kapitulos dvaruose buvo išmatuota mažiausiai 1171 valakas, apytikriai 1200, o vyskupijos stalo žemėse — apie 1500 valakų. Vyskupijos ir kapitulos valdose iš viso buvo išmatuota apie 2700 valakų žemės, tačiau reforma nebuvo įgyvendinta visuose dvaruose.

VILNIAUS KAPITULOS VALAKŲ ĮSTATYMAI IR VALSTIEČIŲ PRIEVOLĖS

Iki šiol Valakų reformos istoriografijoje buvo žinomi tik du valakų įstatymai ir abu buvo taikomi didžiojo kunigaikščio žemėse Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Pirmasis, labai trumpas, buvo paskelbtas 1549 m. karalienės Bonos iniciatyva ir galiojo tik karalienės žemėse. Antrasis, labai išsamus, su papildymais — tai garsusis 1557 m. karaliaus Žygimanto Augusto Valakų įstatymas, kurį tikriausiai parengė Mikalojaus Radvilos Juodojo kontroliuojamas Petras Chvalčevskis. Tačiau nebuvo rasta jokio, ne valdovo paskelbto akto, kuris savo forma ir turiniu būtų panašus į ankstesniuosius[99].

Pradėjus matuoti Korenio prestimoniją, kanauninkai Tomas Makoveckis ir Laurynas Volskis pateikė kapitulai raštišką Valakų įstatymą. 1576 m. vasario 13 d. vyriausioji kapitula jį patvirtino, o įstatymo tekstą, visą parašytą lenkų kalba, kapitulos raštininkas „kilmingasis" Andrius Stšalkovskis įrašė į aktus. Susipažinus su jo turiniu paaiškėja, kad tai, ką kapitula savo ankstesniame laiške, skirtame Korenio valstiečiams, vadino Valakų įstatymu, buvo ne kas kita, kaip prievolių nustatymas[100]. Nuo geros žemės valakų Korenio lažininkai privalėjo mokėti „35 grašius činšo, po vieną statinę rugių, po dvi statines avižų. Nuo vi-

dutinės žemės — 30 gr. činšo, vieną statinę rugių, vieną statinę avižų. O tiek nuo geros, tiek nuo vidutinės, tiek nuo prastos žemės privalo kas savaitę dirbti po dvi dienas, nuo kiekvieno valako po dvi vištas ir po 10 kiaušinių". Iki tol paplitusi medaus duoklė ir „šieno pinigai" buvo panaikinta „neribotam laikui". Tačiau buvo įvestas kalėdojimas klebonui — po vieną grašį nuo valako ir „po vieną krokuvietišką kartį rugių, t. y. po ketvirtį soliankos". Be to, 6 dienos talkų „su savo duona", pastotės į Vilnių „su dėkla ir duokle grūdais, kai tik reikės", šienapjūtė dvare, sargyba dvare, galų gale — telyčia pono atvykimo proga.

„Asodiniai" valstiečiai nuo geros žemės valako mokėjo po 70 grašių, statinę rugių, statinę avižų, nuo vidutinės — 60 grašių, statinę rugių, statinę avižų, nuo prastos — 60 grašių be dėklos.

Palyginti su didžiojo kunigaikščio dvarais, prievolės nuo „asodinių" valakų buvo mažesnės. Įvertinus grūdus pinigais (statinė rugių — 10 grašių, statinė avižų — 5 bei 5 grašiai už nuvežimą) išeitų: nuo labai geros didžiojo kunigaikščio žemės valako — 106 grašiai, nuo labai geros kapitulos žemės valako — 90 grašių, nuo vidutinės žemės valako atitinkamai 97 ir 90, o nuo prastos — 83 ir 60. Skirtumas gana didelis. Galimas daiktas, kad kanauninkai kitaip klasifikavo Korenio žemes. Jeigu padarytume prielaidą, kad Korenio geros žemės valakas prilygo didžiojo kunigaikščio vidutinės žemės valakui, vidutinės didžiojo kunigaikščio — prastai, o prastos didžiojo kunigaikščio — labai prastai, tai galėtume teigti, kad prievolės buvo beveik vienodos: nuo geros žemės valako-labai geros atitinkamai 97 ir 90 grašių, vidutinės-prastos — 83 ir 80, labai prastos-prastos — 66 ir 60. Lažo dydis kapitulai priklausiusiame Korenyje buvo beveik toks pat kaip ir didžiojo kunigaikščio žemėse, bet jose dvi savaites nereikėjo atlikti jokio lažo. Didžiojo kunigaikščio dvarų valstiečiai 4 dienas per metus turėjo eiti į talkas, kapitulos — 6 dienas, iš viso šešiomis darbo dienomis daugiau. Nepavyko nustatyti, koks lažo dydis buvo kituose kapitulos dvaruose ir vyskupijos valsčiuose.

1586 m. vasario 26 d. Vilniaus kapitula Kameneco valsčiui paskelbė lenkų kalba parašytą dokumentą, pavadintą

(kaip ir įstatymas Koreniui) Valakų įstatymu[101]. Šiame įstatyme buvo tik apibrėžtas činšo dydis — lažo tame valsčiuje nebuvo, nes ten „dirvos neturime". Kapitula nustatė tokį činšą: „Nuo kiekvieno labai geros arba geros žemės valako — po 72 liet[uviškus] grašius, o nuo vidutinės žemės valako — po 1 liet[uvišką] kapą. Atiduodant činšą, nuo kiekvieno valako mūsų valdininkui arba jo tarnui tik po 12 d[enarų, t. y. pinigėlių] privalo duoti, be to, pagal seną paprotį, visokį maistą jam, jo tarnui ir arkliui turi duoti visą tą laiką, kurį jie rinks činšą". Vadinasi, privalomas buvo tik činšas. Valakų įstatyme nebuvo minima dėkla ir kitos prievolės natūra, vadinasi, jų nebuvo reikalaujama. Įstatyme buvo pabrėžta, kad tokia „duoklė jokių sunkumų mūsų valstiečiams negali sukelti, nes [yra] mažesnė nei J[o] K[arališkosios] Malonybės įstatyme, Liet[uvos] Didžiajai Kun[igaikštystei] duotame, aprašytoji. O be to, ten yra išmatuoti didesni valakai nei kur nors kitur, t. y. 36 margų".

Vilniaus kapitulos Valakų įstatymai, kaip ir vėlesni įstatymai privačių dvarų valstiečiams, reguliavo vien valstiečių prievoles. Taigi 1557 m. Valakų įstatymas buvo ir ekonominis patarėjas: čia buvo pateiktos gana tikslios rekomendacijos, kaip plėtoti ūkį didžiojo kunigaikščio žemėse, apibūdinta ekonominė politika ir pateikti organizaciniai nurodymai.

Matuojant valakus tiek didikų, tiek dvasininkų dvaruose, buvo naudojama ta pati matavimo technika, t. y. tie patys matai: kiekvieno kaimo žemė buvo matuojama vienodo dydžio (kvadrato, beveik stačiakampio) plotais, padalytais į tris laukus. Buvo patariama, kad valstiečių „kaimai ir daržai būtų trečiajame, viduriniajame, lauke ir kad ten jie statytų savo namus, kaip tai daroma Jo Karališkosios Didenybės dvaruose", bet buvo leidžiama daryti ir taip, kaip kapitulai priklausiusiame Kamenece — „senose vietose, nepersikeliant į naujas"[102]. Valdovu buvo sekama ir nustatant duoklių rūšį bei dydį (ir pinigais, ir natūra), senos, labai įvairios prievolės buvo naikinamos ir keičiamos pinigine duokle[103]. Vis dėlto lažas buvo reguliuojamas savaip, atsižvelgiant į savo dvaro ūkio reikmes. Nustatant činšą ir dėklą, kaip ir didžiojo kunigaikš-

čio dvaruose, buvo kreipiamas dėmesys į žemės kokybę.

Žodžiu, pagrindiniai didžiojo kunigaikščio valsčių žemės reformos principai buvo taikomi ir didikų bei dvasininkų dvaruose, vienintelis skirtumas — valstiečių prievolių dydis: bažnytiniuose dvaruose činšas buvo mažesnis, lažas tokio pat dydžio; didikų ūkiuose činšas buvo tokio pat dydžio kaip ir duoklė didžiojo kunigaikščio valsčiuose, o lažas — trečdaliu didesnis.

1986 m.

---

[1] *Ochmański J.* Historia Litwy. Wrocław, 1967. S. 85. Šie apskaičiavimai yra paremti XVII a. vidurio padūmės sąrašų duomenimis. *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. Poznań, 1965. S. 158—160.

[2] *Ochmański J.* Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego (1387—1550). Poznań, 1963. S. 156. Šie duomenys paremti 1528 m. Lietuvos kariuomenės surašymu, kuriame nurodyti žemės savininkai, kunigaikščiai, bajorai ir jų valstiečiai.

[3] Акты литовско-русского государства. М., 1899. № 1.

[4] Vilniaus kapitulos fondas (toliau — VKF). Sign. 441. L. 78—79.

[5] Ten pat. L. 101—102.

[6] Ten pat. L. 108 v.

[7] *Pociecha W.* Królowa Bona. Poznań, 1958. T. 3. S. 160. Istorikas apskaičiavo, kad tik įsigytose žemėse Mikalojus Radvila turėjo daugiau nei *850* išmatuotų valakų (*1509—1521*).

[8] VKF. Sign. 441. L. 104 v.

[9] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси. Вильна, 1870. Т. 1. № 23; Т. 7. № 9, 10.

[10] Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka (toliau — MAB). Sign. TA-109.

[11] *Jasnowski J.* Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515—1565). Warszawa, 1939. S. 337—338. Ūkinių reikalų neaptaria, kaip ir B. Bušackis (*Bušackis B.* Radvila Juodasis. Chicago, 1977).

[12] Replika ze strony jeneralnego prokuratora massy funduszów i interesów — JO Xiężniczki Jej Mości Stefanii Radziwiłłówny w sprawie z JO xiążęciem JM Antonim Radziwiłłem (toliau — Replika...). Wilno, 1824. S. 42—43. Tai yra atsakymas į: Wywód sprawy ze strony JM Michała Zalewskiego prokuratora w obronie massy po zeszłym JO xięciu Dominiku Radziwille pozostałej JO xięciu Antoniemu Radziwiłłowi (b. m.)). 1824.

[13] Replika... S. 46.

[14] Ten pat. P. 31.

[15] Ten pat. P. 18.

[16] Baltarusijos TSR valstybinis archyvas Minske. Radvilų archyvas (toliau — F. 694). Ap. 2. B. 10723. L. 5. Apie jo ūkinę veiklą iki šiol trūko žinių. Žr.: *Kawecka-Kryczowa A.* Kawieczyński Maciej // Polski słownik biograficzny. Wrocław, 1966—1967. T. 11. S. 250.

[17] Replika... S. 46.

[18] F. 694. Ap. 2. B. 10723. L. 6 (1567 m.), 43 (1574 m.).

[19] VKF. 441. L. 210 v.

[20] Ten pat. L. 210.

[21] MAB. B-2. B. 12. L. 66—69.

[22] Ten pat. B. 202. Dok. Nr. 176.

[23] *Pociecha W.* Min. veik. P. 115; *Ochmański J.* Powstanie i rozwój. S. 125—127.

[24] MAB. B-2. Dok. Nr. 203 (1581 m.).

[25] Replika... S. 122.

[26] *Rabikauskas P.* Medžiaga senojo Vilniaus universiteto istorijai // Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos metraštis. Roma, 1967. T. 3. P. 261.

[27] F. 694. Ap. 4. B. 1903.

[28] *Siekierski M.* The Niašviž estates of prince Nicolas Christopher Radziwiłł. The formation of a Byelorussian latifundium (1565—1616) // The Journal of Byelorussian Studies. (London), 1978. T. 4.

[29] Ten pat.

[30] *Копысский З.* Источниковедение аграрной истории Белоруссии. Минск, 1978. С. 11. Autorius nurodė, kad 1568 m. buvo pradėti matuoti dideli kunigaikščio Kristupo Radvilos Kėdainių dvarai. Tačiau Ivių dvaras buvo išmatuotas jau 1561 m. // Ten pat. P. 22.

[31] MAB. TA-141.

[32] MAB. B-2. B. 202. Dok. 233.

[33] Poplavcų inventorius // MAB. B-2. Nr. 205/15; Bebrų inventorius // Акты, издаваемые Виленскою Археографическою коммисьею для розбора древних актов (toliau — VKA). Вильна, 1887. T. 16. C. 177—179.

[34] VKF. 441. L. 229.

[35] *Topolska M. B.* Dobra szkłowskie na Białorusi wschodniej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1969. S. 77. Autorė nurodo (prieraše), kad dar 1590 m. čia žemė buvo skaičiuojama tarnybomis. Tai nėra pakankamas argumentas, nes, pvz., Voršicų dvare (Mozyriaus pavietas), nuo 1558 m. priklausiusiame Vilniaus kapitulai, valakai buvo matuojami 1587 m. // VKF. B. 3643. Tačiau vėliau vėl ten buvo skaičiuojama tarnybomis // VKF. B. 3641 (1593), 3637 (1597) ir t. t. 1628 m. vėl skaičiuojama valakais // VKF. B. 2162.

[36] MAB. RA-1551.

[37] MAB. A-2366.

[38] Istorijos archyvas. XVI a. Lietuvos inventoriai. Kaunas, 1934. P. 187—200.

[39] MAB. A. 1114.

[40] VKF. 441. L. 231.

[41] Ten pat. L. 241 v.

[42] Ten pat. L. 265 v.

[43] MAB. B-2. L. 51. 1591 metų Leono Sapiegos turto dalybų su broliais dokumentuose išvardijami valakai tiek Čerėjos, tiek Lepelio dvaruose.

[44] VKF. 441. L. 267.

[45] Ten pat. L. 270 v — 271.

[46] Ten pat. L. 272 v.

[47] VKA. T. 14. P. 268—271.

[48] Литовская Метрика. Книги публичных дел // Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914. Т. 30. С. 551. Keista, tačiau Valakų įstatyme nebuvo paminėta dėkla rugiais, nors ji faktiškai buvo renkama.

[49] Istorijos archyvas. P. 183, 184, 189.

[50] Lino taksacija Kuršėnuose 1581 m. // VKA. T. 14. P. 252.

[51] Istorijos archyvas. P. 155. To paties inventoriaus blogesnė kopija // VKA. T. 14. P. 78.

[52] VKA. T. 14. P. 177—179.

[53] F. 694. Ap. 2. B. 1995. L. 38—42.

[54] Smolvų dvare (Breslaujos pavietas): „Powinnosć w tej wsi Smoł[wy] wedhug ustawy JKM [ości] włócznej W. X. Lit[ewskiemu] zwykłej" // VKA. T. 14. P. 196, 197 (1580). Įstatymas 1580 m. buvo taikomas ir išnuomotame Zdzenciolo dvare, priklausiusiame valdovui // Ten pat. P. 108, 109.

[55] Istorijos archyvas. P. 183, 185, 186.

[56] MAB. RA-1551.

[57] VKA. T. 14. P. 187.

[58] Ten pat. P. 252—254.

[59] Ten pat. P. 291, 292.

[60] Ten pat. P. 271.

[61] *Копысский З.* Min. veik. P. 35—36. Autorius paminėjo, kad XVI a. antrojoje pusėje Nemuno baseine buvo labiausiai paplitusi trijų dienų lažo sistema. Tačiau Iviuose 1561 m. buvo įvestas dviejų dienų lažas, tikriausiai Valakų įstatymui darant įtaką.

[62] *Kasperczak S.* Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku. Poznań, 1965. S. 189—192.

[63] MAB. F. 53(VKF). B. 5281.

[64] *Ročka M.* Apie XVI a. vidurio Vilniaus paskvilius // Literatūra. V., 1969. T. 11. Sąs. 1. P. 39—46.

[65] VKF. 441. L. 208 v — 209.

[66] Ten pat. L. XXXII v.

[67] *Rabikauskas P.* Min. veik. P. 256—263; 1585 m. tų žemių inventoriuje nurodyti 49 valakai // VKA. T. 14. P. 293—296.

[68] VKF. 448. L. 365; tų žemių pakeitimas // L. 373.

[69] Ten pat. L. 373 (1584).

[70] VKF. 449. L. 21 v.

[71] Ten pat. L. 240.

[72] Ten pat. L. 213 v.

[73] Ten pat. L. 220.

[74] MAB. B-2. B. 22. L. 110.

[75] Ten pat. B. 202. L. 32.

[76] VKF. 445. L. 212—212 v.

[77] VKF. 447. L. 78 v.
[78] Ten pat. L. 202 v.— 203 v.
[79] VKF. 446. L. 136.
[80] VKF. 448. L. 5.
[81] VKF. 447. L. 215 v.
[82] VKF. 449. L. 53.
[83] Ten pat. L. 164 v.
[84] VKF. 449. L. 111.
[85] VKF. 446. L. 108—109 v.
[86] Ten pat. L. 257 v.
[87] Ten pat. L. 17 v.— 9 v.
[88] VKF. 449. L. 38 v.
[89] VKF. 446. L. 170 v.
[90] *Topolska M. B.* Min. veik. P. 77.
[91] VKF. B. 3653.
[92] VKF. B. 2164.
[93] VKF. B. 2220.
[94] VKF. B. 2085. L. 1. Strešino reikalų sąrašas.
[95] Ten pat. L. 5.
[96] VKF. B. 2163.
[97] MAB. F. 43. B. 5281, 5277, 4447, 2261, 2251.
[98] MAB, VKF. B. 3233. Valakai Pasvalyje buvo išmatuoti dar 1585 m.
[99] Pastaruoju metu Z. Kopiskis (Min. veik. P. 40) nurodė Prievolių įstatymą, kurį sudarė 50 straipsnių ir kuris buvo skirtas Mikalojui Kristupui Radvilai priklausiusiam Kėdainių valsčiui 1588 m. Nurodė daugybę kitų prievolių, tačiau plačiau jų neaptarė.
[100] VKF. 447. L. 203—204.
[101] VKF. 449. L. 18—19 v.
[102] Ten pat. L. 19 (1585 m. įstatymas).
[103] Ten pat. L. 18 b. Įstatyme Kameneco valsčiui 1586 m. Vilniaus kapitula nurodė: „dani albo podatki starodawne, nazwane stołp, płacę, wyjezdy, podmyszczyznę wszystką [...] składamy i zdejmujemy", o vietoje to įveda činšą.

ŽEMAITIJOS BAJORAI XVII a.

„Gyveno Žemaitijoje galinga Bilevičių giminė"[1], būta ir daug kitų, žymesnių, net senatoriškų giminių, bet senoji Žemaitija, kaip Mazovija ar Palenkė, visų pirma buvo smulkių bajorų kraštas. Lenkijoje jie buvo vadinami užusienių, bajorkaimių bajorais ar smulkiažemiais, o Lietuvoje — akalicų bajorais. „Visi Liaudos paupiai buvo sėte nusėti vadinamosiomis akalicomis, arba, paprastai tariant, bajorkaimiais, kuriuose buvo įsikūrę šaunūs ir Žemaitijos istorijoje garsūs Liaudos bajorai",— rašė Henrikas Senkevičius remdamasis nežinomo, bet puikiai susipažinusio su žemaičių reikalais autoriaus duomenimis. Senkevičius atskleidė tokias smulkmenas, kad lig šiol stebina Žemaitijos bajorų gyvenimo ir papročių pažinimu. Tarkime, jis kalba apie tokią labai būdingą detalę: kai Liaudos bajorai rengdavosi vykti į karą, jie „privalėdavo arkliais pasirūpinti", kad nereikėtų eiti pėsčiomis. Galima sakyti, kad Senkevičius daugiau už istorikus žinojo apie Žemaitijos bajoriją, taip pat apie intelektualinius jos sugebėjimus. Vis dėlto reikia pažymėti, kad nors nuo „Tvano" sukūrimo praėjo beveik šimtas metų (romanas buvo rašomas 1884—1886 m.), nė vienas tyrinėtojas nepasirinko šios svarbios mokslui, o kartu ir labai dėkingos temos, kad sukurtų paveikslą tos jau keletą dešimtmečių neegzistuojančios visuomenės, kuri nuo kryžiaus karų iki pat Pirmojo pasaulinio karo darė įtaką senosios Lietuvos vidaus gyvenimui ir kuri lėmė nepakartojamą jo spalvingumą.

Lietuvos istoriografijoje tyrinėti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų bajorijos socialinę ir turtinę struktūrą pradėjo Lenkijos senovės specialistas Zigmantas Glogeris. Beveik prieš šimtą metų buvo išspausdintas jo straipsnelis apie Žemaitijos akalicų bajorus. Autorius rėmėsi 1789 m. mokesčių tarifu, kuris, deja, buvo taikomas

tik daliai Žemaitijos. Straipsnelyje jis išvardijo 304 akalicas, iš kurių kiekvienoje gyveno vidutiniškai 4—5 bajorų šeimos[2]. Paminėtas buvo ir Senkevičiaus išgarsintas „Liaudos vieškelis", vis dėlto ne Gliogeris, bet žinomas Žemaitijos praeities specialistas, archeologas ir etnografas Tadas Daugirdas (1852—1919 m.) lydėjo Senkevičių po Liaudos bajorų akalicas[3]. Didysis rašytojas atsidėkojo jam viename iš epizodų aprašydamas artimą Bilevičių kaimyną poną Daugirdą iš Plembergo[4].

Žinių apie Žemaitiją (iš pirmojo pokarinio 1667 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dūmų surašymo) pateikė Juzefas Možis. Tuo metu Žemaitijoje buvo 31 148 ir 2805 priklausantys Žemaitijos kapitulai (iš tiesų — vyskupijai) dūmai. Kitoje vietoje tas pats autorius nurodė 20 503 bajorų dūmus, 10 587 karališkuosius, 59 magdeburginius ir 2810 bažnytinių[5]. Deja, autorius neišskyrė patiems bajorams priklausiusių dūmų, todėl buvo iškreiptas žemės nuosavybės Žemaitijoje vaizdas. Možis pateikė ir keletą duomenų apie didesnius Žemaitijos dvarus. 1690 m. etmonas Kazimieras Sapiega valdė Skuodą (1693 dūmai), Karteną (380), Kretingą (691), Laukžemį (141), Grūstę (25) ir dar kitus 132 dūmus. Paskutinei Biržų—Dubingių Radvilų linijos atstovei kunigaikštienei Liudvikai Karolinai priklausė Kėdainiai (444 dūmai), Šeduva (291) ir Vyžuonos (242)[6].

Pastaruoju metu socialinę ir turtinę Žemaitijos bajorų struktūrą ėmė tyrinėti — deja, prabėgomis — Mečislovas Jučas. Remdamasis 1667 m. tarifu jis paskaičiavo, kad tuo metu Žemaitijoje buvo 5486 bajorų dūmai. Iš jų net 3940 (t. y. apie 72% !) buvo be jokių valstiečių. Bajorų dvarų savininkų tas pats autorius nurodė 1546, t. y. 28% . Turtinė jų struktūra buvo tokia: 905 bajorai turėjo po 1 valstiečių dūmą, 468 — nuo 2 iki 20, 120 valdė dvarus, kuriuose buvo 20—50 dūmų, 53 savininkai turėjo daugiau nei 50 dūmų dydžio dvarus[7].

Komentuodamas Jučo duomenis Leonidas Žitkovičius patvirtino, kad „turtinė Žemaitijos bajorų struktūra buvo labai įvairi. Į šią lentelę negalime įrašyti turtingųjų bajorų, turėjusių daugiau nei 50 valstiečių", todėl neaišku, „ar gerai žinomas Karūnos žemėse vykęs nuosavybės koncentravimo procesas įvyko ir Žemaitijoje"[8].

Tuo metu valdovui priklausiusiuose Žemaitijos dvaruose (karališkuosiuose) buvo 13 610 valstiečių dūmų, o Bažnyčios dvaruose — 3051. Jučas šiame savo veikale nepateikė bajorų valstiečių dūmų skaičiaus, bet kitur jį jau nurodė — 14 036. Jučo duomenimis, 1667 m. Žemaitijoje iš viso buvo 30 697 valstiečių dūmai, iš jų 45,7% priklausė bajorams, 44,3% — karaliui, o 10% — Bažnyčiai. Beje, Jučo duomenys labai skiriasi nuo tiems patiems metams Možio atliktų skaičiavimų. Žitkovičiaus kritiškai pakoreguoti duomenys yra tokie[9]:

bajorų nuosavybė	— 20 503 dūmai	— 53,2%
karaliaus nuosavybė	— 15 200 dūmų	— 39,5%
bažnytinė nuosavybė	— 2 810 dūmų	— 7,3%

Sulyginęs Možio ir Jučo skaičiavimus, Žitkovičius pažymėjo, kad „remiantis tais pačiais šaltiniais buvo gauti skirtingi skaičiavimų rezultatai". Keisčiausia, kad šio darbo autorius, nors ir naudojosi tuo pačiu, kaip ir Jučas, rejestru, taip pat gavo kitus rezultatus, apibūdinančius Žemaitijos bajorų dvarų skaičių ir struktūrą[10].

Iš Možio tyrinėjimų sužinome, kad yra išlikusių daug Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės padūmės mokesčio sąrašų, sudarytų pokario laikotarpiu (1655—1661 m.). Tai 1667, 1669, 1670, 1671, 1673 ir 1690 metų rejestrai. Juos sulyginęs, autorius pastebėjo, kad „didžiausią reikšmę turi 1667 m. dūmų sąrašas, nes tai yra reali jų registracija, atlikta tuoj po karo ir remiantis tų pačių metų seimo nutarimu. Vėlesni rejestrai buvo sudaromi jo pagrindu, buvo tik keletas menkų pakeitimų, nes, 1667 m. rejestro duomenimis, visoje valstybėje buvo 258 752 dūmai, o 1671 m. jų suskaičiuota 261 267. Paskutiniame, 1690 m. sąraše užfiksuotas nesuprantamas 33—40% sumažėjimas, palyginti su 1667 m.; taigi šis sąrašas yra ne toks vertingas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės demografijai tirti"[11].

Minėti rejestrai iš esmės tėra dūmų apskaičiavimas, leidžiantis susidaryti nuomonę apie pavietus; tie duomenys praverčia demografiniams tyrimams, bet neturi jokios praktinės vertės studijuojant to meto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės socialinę ir turtinę struktūrą. Yra išlikęs detalus vien Žemaitijos rejestras (buvo sudaryti ir kai

kurių kitų etninės Lietuvos pavietų rejestrai). Jis pavadintas taip: „Sąrašas mūsų, t. y. seniūno pavaduotojo Mikalojaus Kazimiero Šemetos, teisėjo Jono Merkelio Bilevičiaus, Polocko taurininko, raštininko Stanislovo Starenskio — Žemaitijos pilies teismo urėdų, pagal 1667 metų seimo nutarimui duotas priesaikas sudarytas" („Regestra przez nas Mikołaja Kazimierza Szemeta podstarościego, Jana Malchera Bilewicza sędziego, Stanisława Staręskiego czesznika połockiego, pisarza, urzędników grodzkich żmujdzkich, podług constitutiej anni 1667 odebrania juramentow podane"). Tai ne originalas, bet įrašas Lietuvos iždo knygoje, kurioje yra nemaža atskirų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietų dūmų sąrašų. Ši knyga saugoma Lietuvoje, Centriniame valstybiniame istorijos archyve (Senųjų aktų archyve) Vilniuje, signatūra 3234. Daugiau nei šimte šio sąrašo lapų išvardyti 29 Žemaitijos pavietų bajorai, ir turtingi, ir neturtingi, o stambių žemvaldžių nurodytas valstiečių dūmų skaičius, neretai ir dvaro pavadinimas. Rejestre surašyta tik privati ponų ir bajorų nuosavybė, bet nėra žinių apie valdovo ar bažnytines žemes — specialūs mokesčių rinkikai buvo sudarę atskirus jų sąrašus. Juzefui Možiui buvo žinomas tik bendras sąrašas, todėl jis jokiu būdu negalėjo atskirti bajorų dūmų nuo valstiečių dūmų. Jučas yra matęs tą sąrašą, tačiau panaudojo jį gana paviršutiniškai ir visai kitaip, nei mėginama tai atlikti šiame darbe. Žemaitijos bajorų ir jų valstiečių 1667 m. rejestras, kuris šio straipsnio autoriui buvo žinomas dar 1960 m., yra išskirtinis šaltinis, juo remiantis galima pirmą kartą gana išsamiai apibūdinti Žemaitijos bajorų socialinę ir turtinę struktūrą beveik tuoj pat po švedų „tvano" ir Maskvos karo. Rejestro tikslumas (tiek bajorų skaičius, tiek jiems priklausančių valstiečių dūmų duomenys), palyginti su vėlesniais rejestrais, gali sukelti kai kurių abejonių *in minus*[12], vis dėlto jame pateikti duomenys yra daug patikimesni nei kitų rejestrų. Šis dokumentas padeda atsakyti į klausimą, kiek Žemaitijoje gyveno bajorų, kokia buvo socialinė ir turtinė jų struktūra.

Pasirinkus šį metodą, reikėjo 1667 m. rejestro duomenis apdoroti dviem etapais: pirmajame buvo suskaičiuoti bajorų ir valstiečių dūmai, antrajame — neturtingi bajo-

rai, bajorai dvarų savininkai bei jų dvarų dydis (dūmai). Taigi ir vienu, ir kitu atveju buvo galima tiesiogiai kontroliuoti rezultatus, ir abu kartus bajorų skaičius sutapo — vadinasi, skaičiuojant nebuvo padaryta klaidų.

Suskaičiavus atskirų pavietų bajorus (dūmus), buvo gauti tokie rezultatai:

1. Veliuonos	585	17. Karklėnų	66
2. Vilkijos	472	18. Mažųjų Dirvėnų	61
3. Telšių	331	19. Šeduvos	51
4. Beržėnų	303	20. Tverų	37
5. Kražių	249	21. Didžiųjų Dirvėnų	36
6. Ariogalos	227	22. Žarėnų	36
7. Raseinių	222	23. Rietavo	35
8. Karšuvos	209	24. Gandingos	20
9. Viduklės	191	25. Patumšių	17
10. Tendžiogalos	152	26. Platelių	12
11. Pajūrio	135	27. Užvenčio	11
12. Josvainių	131	28. Palangos	11
13. Medingėnų	116	29. Biržinėnų	10
14. Viešvėnų	104		
15. Šiaulių	75		
16. Pavandenės	73	Iš viso	3978

Be abejo, daugiausia bajorų buvo Veliuonos (kartu su Liaudos valsčiumi) ir Vilkijos pavietuose. Mažai jiems nusileido Telšių ir Beržėnų pavietai. Prie vidutinių galima priskirti Kražių, Ariogalos, Raseinių, Karšuvos, Viduklės, Tendžiogalos, Pajūrio, Josvainių, Medingėnų ir Viešvėnų pavietus. Nedaug bajorų gyveno Šiaulių, Pavandenės, Karklėnų, Mažųjų Dirvėnų ir Šeduvos žemėse. Retai bajorą buvo galima sutikti Tverų, Didžiųjų Dirvėnų, Žarėnų, Rietavo, Gandingos, Patumšių, Platelių, Užvenčio, Palangos ir Biržinėnų pavietuose. Henrikas Lovmianskis, remdamasis 1775 m. dūmų sąrašu, nustatė, kad nedaug žemaičių bajorų gyveno Livonijos ir Prūsijos pasienyje[13]. Visiškai neprieštaraujant jo išvadoms galima teigti, kad bajorai, turėję mažiau nei 50 dūmų, gyveno pavietuose, apgyventuose antruoju, vėlesniuoju Lietuvos kolonizacijos laikotarpiu. Šiose žemėse XIV a. ir XV a. pradžioje per kryžiuočių antpuolius bajorija buvo išnaikinta, ir tik sutriuškinus Ordiną ji vėl pradėjo rastis Lietuvos valstybės

pasienio žemėse. Iš jų reikėtų paminėti Tverų, Didžiųjų Dirvėnų, Žarėnų, Rietavo, Gandingos, Platelių, Palangos ir Biržinėnų pavietus. Kaip tik šiose žemėse, pasibaigus karams su kryžiuočiais, labiausiai išsiplėtė valstiečių kolonizacija, nes bajorai, negaudami didelių didžiojo kunigaikščio dovanojamų žemių, tikriausiai retai iš senųjų vietų keldavosi į naujas. Suprantama, šį teiginį galima kritikuoti, nes buvo ir išimčių: Pajūrio pavietas buvo pasienyje, bet jame gyveno daug bajorų; ir atvirkščiai — centre esančiame Patumšių paviete buvo mažai bajorų. Vis dėlto iš to, kaip buvo pasiskirstę Žemaitijos bajorų dvarai, aiškiai matyti, kad daug bajorų gyveno Žemaitijos centre esančiuose pavietuose, tačiau labai mažai — pasienyje.

Buvo neturtingų bajorų, buvo ir dvarų savininkų, kurie tapatinami su feodalais, bet jokiu būdu prie jų negalima priskirti ponų dvarų slenksčius mindžiojusių vargingųjų bajorų, nors ir vieni, ir kiti priklausė tam pačiam privilegijuotam bajorų luomui. Kalbant apie socialinę bajorijos struktūrą, minimi akalicų, smulkūs, vidutiniai, stambūs bajorai, o atskirai išskiriami didikai ir magnatai. Bajoriją skirstant pagal terminologinį kriterijų, tyrinėtojams kyla naujų minčių, kartu jie privalo tiksliau sugrupuoti šį luomą, pasirinkti objektyvesnį kriterijų. Bajoriją klasifikuojant į atskiras, atitinkančias terminologiją grupes, paprastai vadovaujamasi ekonominiu kriterijumi[14]. Tokiu atveju galima pasitelkti du vienas kitam artimus determinantus: dvaro dydį (dūmais, t. y. valstiečių skaičiumi) arba gaunamas pajamas, tačiau jos galėjo būti ne tik iš dvaro, bet ir iš kitų šaltinių, pavyzdžiui, iš užimamų pareigų. Pagrindiniu determinantu reikėtų laikyti dvaro dydį, įgalinantį geriausiai įvertinti minimalias pajamas. Tai yra būtina ir turint omenyje šaltinių pobūdį, nes jie dažniausiai leidžia bajorų luomo žmogaus visuomeninę padėtį apibūdinti tik atsižvelgiant į jo valdų dydį (t. y. valstiečių skaičių). Vis dėlto pasirinkus tokį kriterijų nėra lengva teisingai sugrupuoti bajorus, todėl vyksta tikriausiai neišsprendžiamas istorikų ginčas, kaip atskirti smulkius, vidutinius ir stambius bajorus bei didikus. Vieni smulkiais bajorais yra linkę laikyti 1—30 dūmų turinčiuosius, kiti — 2—30, vidutiniais — 31—100 arba 31—150 dūmų, na, o didelės nuosa-

vybės savininkais — atitinkamai daugiau[15]. Suprantama, ne tiek sudėtinga, kiek nepraktiška nustatyti tikslias įvairių bajorų sluoksnių, ypač pasiturinčiųjų ir didikų, ribas. Daugeliu atvejų savininko pajamų dydį, o kartu ir jo visuomeninę padėtį gali nulemti tiek subjektyvios sąlygos (mokėjimas ūkininkauti), tiek objektyvios (geresnis dirvožemis, „tvirtesnė ranka", aukštesnės kainos). Tačiau apskritai klasifikuojant bajoriją, o tiksliau — vykdant visuomeninę jos stratifikaciją, reikia atsižvelgti į tai, ką rodo faktai. Todėl suskirstyti bajoriją į atskirus sluoksnius įmanoma tik bendrais bruožais. Galima teigti, kad smulkūs bajorai (Lietuvoje jie dar vadinti akalicų bajorais) buvo tie, kurie neturėjo valstiečių ir labai dažnai patys buvo priversti dirbti fizinį darbą savo žemėje; tai jiems garantuodavo kuklų pragyvenimą. Vidutiniai bajorai jau patys žemės nedirbdavo, jie išnaudodavo svetimą darbą; kelių valstiečių prievolės ir jų pačių ūkis (palivarkas) garantavo jiems gana gerą, aukštesnį už vidutinį gyvenimo lygį; kai kada jie gaudavo pelną, garantuojantį nuolatinį gana aukštą gyvenimo lygį, bet labai retai — prabangą. Stambūs bajorai iš savo valdų gaudavo pelną, kuris smarkiai viršydavo vidutinius jų poreikius ir kurio pakako ištaigingam gyvenimui bei prabangiems daiktams.

Pažintine prasme daug įdomesnis yra bajorų skirstymas į turtingus (turinčius dvarų) ir neturtingus — tai yra lengviausia. Kad būta neturtingų bajorų, patvirtina jau XVI a. vidurio šaltiniai. Šiuo požiūriu labai svarbus yra 1567 m. Gardino seimo nutarimas dėl bajorų dvarų apmokestinimo. Čia kiek daugiau dėmesio skiriama smulkiems bajorams: „А вбогая шляхта, которие толко огородники мают, а служб не мают, тые от коней и от [о]городников таким обычаем абы платили: которие людей своих не мают и ни з одное службы не дают, тогды не з дыму, але с коня, колько их в одном коню будет, с кождого коня, где [з] стародавна конь бывал [...] по копе грошей; а которая бы шляхта, не могучи коня ставити, пешо на войну ходили, тые убогие, хотя бы делни, мают ся складати вси, яко первей чергою служивали и по том на коня и на коневщину складывали ся", taip pat jie privalo kartu duoti „по копе гроши"[16].

Matyt, tai buvo gausus bajorų sluoksnis, jeigu seimo nutarime jiems buvo skirtas toks dėmesys. Todėl kyla klausimas: kiek buvo valstiečių neturėjusių bajorų? 1667 m. rejestras pateikia konkretų, bet kartu ir verčiantį susimąstyti atsakymą.

1 lentelė

Pasiturinti Žemaitijos bajorija 1667 m.

Pavietai	Iš viso bajorų	Savininkai		Valstiečiai
		skaičius	procentai	
Ariogalos	227	53	23,3	417
Beržėnų	303	112	37,0	845
Biržinėnų (Biržuvėnų)	10	4	40,0	18
Didžiųjų Dirvėnų	36	14	38,9	223
Gandingos	20	35	175,0	571
Josvainių	131	27	20,6	157
Karklėnų	66	42	63,6	88
Karšuvos	209	90	43,1	294
Kražių	249	158	63,4	1 784
Mažųjų Dirvėnų	61	35	57,4	86
Medingėnų	116	55	47,4	240
Pajūrio	135	130	96,3	943
Palangos	11	6	54,5	8
Patumšių	17	18	106,0	94
Pavandenės	73	46	63,0	169
Platelių	12	1	8,3	1
Raseinių	222	111	50,0	805
Rietavo	35	36	103,0	57
Šedųvos	51	26	50,9	87
Šiaulių	75	19	25,3	93
Telšių	331	190	57,4	3 937
Tendžiogalos	152	50	32,9	446
Tverų	37	17	46,0	19
Užvenčio	11	12	109,0	214
Veliuonos	585	114	19,5	1 463
Viduklės	191	130	68,0	1 883
Viešvėnų	104	40	38,5	76
Vilkijos	472	37	7,8	412
Žarėnų	46	29	80,5	105
Iš viso	3 978	1 637[a]	—	15 485

[a] Dvarus turėjusių bajorų skaičių reikia sumažinti 17, nes tiek pavardžių kartojasi įvairiuose pavietuose.

Šaltinis: Lietuvos centrinis valstybinis istorijos archyvas (Senųjų aktų archyvas) Vilniuje. Sgn. 3234. Księga skarbu litewskiego.

1 lentelėje pateikti duomenys leidžia padaryti išvadą, kad iš 3978 bajorų dūmų dauguma (2358) priklausė neturtingiems bajorams. Žemaitijoje jų buvo apie 60% visų bajorų[17]. Bajorų žemvaldžių, atėmus 17 savininkų pavardžių, kurios kartojasi įvairiuose pavietuose[18], buvo 1620, t. y. apie 40%. Taigi XVII a. Žemaitijoje dominavo smulkūs akalicų bajorai, bet tai būdinga dar ankstesniems, Vytauto laikams. Jis tikriausiai pirmasis iš Lietuvos didžiųjų kunigaikščių ėmė dovanoti Žemaitijos bajorams beneficijas. Jos buvo labai mažos, daugiausia jose buvo vienas valstietis „kaimynas". Tai patvirtina šykštūs dokumentai ir tradicijos. Valstiečių neturintis bajoras — tai ne feodalas, o iš tiesų valstietis, kuris mainais už lengvatas arba atleidimą nuo prievolių valstybės naudai privalo atlikti karo tarnybą. Regis, tokia buvo ir Žemaitijos smulkiųjų bajorų kilmė. XIV a., kryžiaus karų laikotarpiu, didieji kunigaikščiai Žemaitijoje šitaip sukūrė savas karines pajėgas ir išskyrė bajorų sluoksnį iš valstiečių. Kai kurie didžiojo kunigaikščio apdovanoti bajorai pateko į smulkiųjų feodalų kategoriją, o dauguma jų kartu su savo ankstesniąja ekonomine padėtimi išlaikė tik bajorams, kaip „geriesiems žmonėms", priklausiusias teises. Tai nustačius matyti, kad Lietuvos feodalizmo raida buvo daugiausia valstybės reguliuojamas procesas.

Dabar sunku ką nors konkretaus pasakyti apie ekonominę neturtingų akalicų bajorų padėtį. Kaip liudija 1567 m. Gardino seimo nutarimas, tai neabejotinai buvo „senovinis" sluoksnis, kartais tiek nusigyvenęs, kad į karo žygius eidavo pėsčiomis. XVI a. Lietuvos kariuomenės surašymuose ši žmonių kategorija vadinama „padūmininkais", „padūmiais", „pėsčiaisiais". Jie ir tarnybą atlikdavo ne visuomet patys, bet paeiliui („чергою"), vienas po kito. Minėtame nutarime aiškiai sakoma, kad keletas neturtingų bajorų turi susidėti vienam „arkliui", taip pat ir prievolei, vadinamai „arklio mokesčiu" („коневщина"). Kai kurių žinių apie akalicų bajorų mokos galimybes (taigi ir ekonomines) pateikia minėtas 1567 m. seimo nutarimas. Jame buvo sakoma, kad neturtingi bajorai nuo kiekvienos dešimties apgyventų valakų turi susidėti vienam arkliui, skirtam karo tarnybai, nepriklausomai nuo to, kiek tokių

bajorų gyventų toje dešimtyje valakų[19]. Ūkinių jėgų požiūriu tie bajorai iš esmės buvo sulyginti su valstiečiais, kurie valakų matavimo metu turėjo vidutiniškai 0,75 valako dydžio sklypus. Vėlesni etnografiniai tyrinėjimai, atlikti prieš Pirmąjį pasaulinį karą, patvirtina ir papildo XVI a. vidurio šaltinių duomenis. Tie Senkevičiaus išgarsinti Liaudos akalicų bajorai buvo taip apibūdinti: nesiskyrė jie nuo valstiečių nei išvaizda (rūbais), nei gyvenimo būdu, nei turtu ar išsilavinimu; daug jų buvo neraštingų, daugelis net neturėjo žemės ir tarnavo kitiems. Šis sluoksnis lengvai pasidavė kalbos polonizacijai, ir nors jo bajorai turėjo senas lietuviškas pavardes — Goštautas, Gintautas, Gedgaudas, Butrimas, bet kalbėjo lenkiškai[20]. Taigi neturėtų kelti abejonių išvada, kad turtinė ir kultūrinė Žemaitijos akalicų bajorų padėtis ankstyvojoje epochoje nesiskyrė nuo XX a. pradžios.

Turto atžvilgiu labai susiskaldžiusi buvo bajorų žemvaldžių grupė (žr. 2 lentelę).

1667 m. rejestre, gana gerai apibūdinančiame pasiturinčių Žemaitijos bajorų struktūrą, o kartu ir ūkinę jų padėtį, matyti griežta riba tarp nuosavybės, ne didesnės kaip penki dūmai, ir didesnės. To negalima pastebėti Jučo pateiktoje statistikoje, nes jis nenubrėžė griežtų ribų tarp atskirų bajorų žemvaldžių grupių.

Nagrinėjant Žemaitijos bajorų socialinę ir turtinę struktūrą pirmiausia reikia patikslinti, kokiu kriterijumi vadovaujantis smulki nuosavybė turi būti skiriama nuo stambesnės. Šiuo požiūriu patikimais reikia laikyti Lovmianskio tyrimų duomenis. Taigi jis įrodinėja, kad pono namams (dvarui) išlaikyti reikėjo mažiausiai penkių priklausomų dūmų prievolių ir darbo[21]. Šiuos apskaičiavimus tyrinėtojas atliko ankstyviesiems viduramžiams, tačiau juos galima taikyti ir vėlesniam laikotarpiui, grindžiant tai tuo, kad valstiečių prievolių augimas neskatino kaupti žemės, tai tik pakėlė savininkų gyvenimo lygį. Padarius tokią prielaidą paaiškėjo, kad 80% bajorų žemvaldžių (o su „padūmininkais" — net 92% visų Žemaitijos bajorų!) buvo neturtingi bajorai.

Prie vidutinių bajorų, kriterijumi laikant 6—50 dūmų vienam savininkui, galima priskirti 292 žemės savininkus.

2 lentelė

Turtinė Žemaitijos bajorų struktūra 1667 m.

Pavietai	Dvarų dydis (valstiečių dūmais)							
	1	2—5	6—10	11—20	21—50	51—100	100 ir daugiau	Iš viso
Ariogalos	22	18	3	4	4	2	—	53
Beržėnų	51	29	9	13	5	5	—	112
Biržinėnų (Biržuvėnų)	—	3	1	—	—	—	—	4
Didžiųjų Dirvėnų	6	3	1	1	1	1	1	14
Gandingos	19	11	3	1	—	—	1	35
Josvainių	17	2	3	3	2	—	—	27
Karklėnų	29	9	4	—	—	—	—	42
Karšuvos	60	19	6	3	2	—	—	90
Kražių	88	40	13	8	4	—	5	158
Mažųjų Dirvėnų	24	5	4	1	—	—	—	35
Medingėnų	41	7	2	1	4	—	—	55
Pajūrio	86	28	8	4	3	—	1	130
Palangos	5	1	—	—	—	—	—	6
Patumšių	9	3	5	—	1	—	—	18
Pavandenės	27	11	4	2	2	—	—	46
Platelių	1	—	—	—	—	—	—	1
Raseinių	48	35	11	7	7	2	1	111
Rietavo	28	6	2	—	—	—	—	36
Šeduvos	17	3	4	2	—	—	—	26
Šiaulių	11	7	—	—	—	1	—	19
Telšių	129	33	3	5	10	5	5	190
Tendžiogalos	15	19	5	4	6	—	—	50
Tverų	15	27	—	—	—	—	—	17
Užvenčio	6	2	1	—	2	—	1	12
Veliuonos	63	27	8	3	8	1	4	114
Viduklės	46	29	19	14	15	3	4	130
Viešvėnų	31	5	4	—	—	—	—	40
Vilkijos	10	12	4	3	7	1	—	37
Žarėnų	18	8	1	1	1	—	—	29
Iš viso	922	378	128	80	84	21	24	1 637
Procentai	56,4	23,1	7,8	4,9	5,1	1,3	1,4	100

Šaltinis toks pat kaip 1 lentelėje.

Taigi vidutiniai bajorai sudarė apie penktadalį visų savininkų. Turtingiems bajorams, turintiems 50—100 dūmų dvarus, priklausė vos 21, t. y. 1,3% visų savininkų. Daugiausia vidutinių ir turtingų bajorų gyveno penkiuose pavietuose: Beržėnų, Raseinių, Telšių, Tendžiogalos ir Vi-

duklės; dvarus ten turėjo 148 bajorai, o tai yra beveik pusė abiejų šių kategorijų savininkų. Jų visai nebuvo Tverų, Platelių ir Palangos pavietuose. Tiesą sakant, jų nebuvo ir Šiaulių paviete (tik vienas savininkas), kuris tapo karaliaus ekonomija. Kituose Žemaitijos pavietuose vidutinė ir didesnė nuosavybė buvo menka.

Virš šių smulkių Žemaitijos bajorų buvo iškilęs stambiųjų feodalų sluoksnis, taip pat keletas didikų, kurie turėjo didelius dvarus su daugybe žmonių ne tik — o galbūt ir ne visų pirma — Žemaitijoje, bet ir kitose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalyse. Visų pirma nuo seno Žemaitijoje didelius dvarus turėjo Radvilos, kurie Kėdainius, esančius Žemaitijos ir tikrosios Lietuvos pasienyje, valdė nuo XV a. vidurio. Kunigaikščiui Jonušui Radvilai, „tvano" laikais Vilniaus vaivadai ir Lietuvos didžiajam etmonui, vienų apšauktam Lietuvos išdaviku dėl to, kad pasidavė Švedijai, o kitų laikomam tautos didvyriu, priklausė šie dvarai: Kėdainiai (534 valstiečių dūmai), Naujamiestis (357), Tauragė (165) ir Radviliškis (73). Iš viso — 1129 valstiečių dūmai. Šias žemes paveldėjo kunigaikštis Boguslovas Radvila. 1667 m. rejestre jo dvarai buvo taip apibūdinti: „Už Kėdainių miesto abiejose Nevėžio upės pusėse, iš viso dūmų penkiolika, priskaičiuojant ir mūrinius namus. Be to, dar Kėdainių ir Pernaravos [valsčiuje.— *J. O.*] žemvaldžių, bajorų, žydų ir valstiečių dūmų, jų pačių valdomų, su smuklėmis, be užusienių ir išlaikymui skirtų žemių" — iš viso 534 dūmai, t. y. lygiai tiek pat, kiek kunigaikščio Jonušo Radvilos dvarų sąraše. Atitinka ir Tauragėje nurodytų dūmų skaičius — 165. Mikalojui Radvilai priklausė Tytuvėnai (254 dūmai) ir dalis Kražių (146). Iš viso Radvilos Žemaitijoje valdė maždaug 1529 dūmus.

Didžiausi dvarai Žemaitijoje priklausė jau beveik pasiekusiems Lietuvos politinio gyvenimo viršūnę galingiesiems Sapiegoms. 1667 m. rejestre buvo išvardyti šie Sapiegų dvarai Žemaitijoje: Kazimieras Jonas Sapiega, Lietuvos didysis etmonas, valdė Skuodą (1318 dūmų), Kretingą (583) ir atiduotas išlaikyti žemes — dar 36 dūmus; Barborai Sapiegaitei Kartenoje priklausė 491 dūmas. Taigi iš viso Sapiegos valdė 2428 dūmus. O privačiame to paties Kazimiero Jono Sapiegos 1690 m. sudarytame rejestre už-

*fiksuota: Kartena — 380 dūmų, Grūstė — 25, skolininkų — 132 dūmai, Kretinga — 620 bei 71 gaisro nuniokotas ir nuskurdęs, Laukžemė ir didelis Skuodo valsčius bei miestas — 1698. Iš viso 3068 dūmai[22], t. y. dukart daugiau, negu valdė Radvilos.

Be Sapiegų ir Radvilų, trečioji pagal turimų dvarų dydį buvo Lietuvoje įsikūrusi lenkų kilmės Gruževskių giminė. Mykolas Gruževskis, Dirvėnų tijūnas, vadovavo Dobilių vaitystei, turėjusiai 105 dūmus, o ponia Marijona Gruževska sumokėjo prievoles nuo Kelmės dvaro (turbūt taip pat Gruževskių nuosavybė), nuo palivarkų ir kaimo — nuo 499 dūmų. Naujo turto įsigijo Gerhardas Denhofas (rejestre rašoma Gichard Defchof), Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pastalininkis, Telšių seniūnas, kuris Švėkšnos dvare, įsigytame 1644 m.[23], taip pat miestelyje ir valsčiuje turėjo 571 dūmą. Turtinga senatorių giminė buvo Šemetos, kilę iš tikrosios Lietuvos. XVI a. jie ėjo įvairias valstybines pareigas ir įsitvirtino Žemaitijoje. Aleksandras Šemeta, Kauno maršalka, Viduklės paviete turėjo 138 dūmus, jo brolis Vladislovas Šiaulėnų miestelyje *alias* Muniškiuose valdė 122 dūmus, o Konstantinas Šemeta, Dorpato pakamaris, valdė Lyduvėnus (miestelyje ir valsčiuje buvo 172 ir 43 dūmai). Iš viso Šemetoms priklausė 475 dūmų dvarai. Užvenčio tijūnas Vladislovas Vaina valdė Salantų miestelį ir valsčių, kur buvo 445 dūmai. Jurgiui Jokūbui Švirinui, pakamariui, priklausė 352 dūmai. Kiti nebuvo tokie turtingi, bent jau Žemaitijoje.

Galingiems ponams, turėjusiems daugiau kaip šimto dūmų dvarus, priklausė: Adomas Krizostomas Eperpesis, Kauno pastalininkis, Panemunėje turėjęs 122 dūmus; Jonas Galmantas, Gelgaudiškyje valdęs 121 dūmą (iš jų ir 63 įsigytus); Jurgis Bialozoras, Upytės vėliavininkas, mokėjo mokesčius nuo 111 dūmų dydžio Grinkiškio dvaro Tendžiogalos paviete; Teodoras Ježanavičius, Žemaitijos pataurininkis, mokėjo už Kelmę ir Paverpenį su Palėkių kaimu mokestį nuo 63 dūmų ir malūno, nuo 40 Jauniškės ir 32 Jonaičių dūmų, be to, 6 buvo užstatęs — iš viso valdė 141 dūmą; Jurgis Ronas Telšių paviete nurodė turįs 124 dūmus, o Juževskis, Didžiųjų Dirvėnų tijūnas — 146. Kazimieras

Pranckevičius, Viešvėnų tijūnas, Žemaitijoje valdė 136 dūmus, o Polocko vaivadijoje jam priklausė dar 247. Nežinia, ar tai jau buvo visi jo dvarai, taip pat neaišku, ar ir kiti ponai neturėjo daugiau dvarų kituose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietuose. Bilevičių „galinga giminė" nepriklausė didikams. Jos atstovas ponas Aleksandras Bilevičius, Žemaitijos stalininkas, tuo metu iš ponios Barboros Sapiegaitės-Valevičienės nuomojo Kartenos dvarą su 491 dūmu, taip pat miestelį ir malūną.

Teritoriniu požiūriu didelių dvarų daugiausia buvo šiuose pavietuose: Kražių (5 savininkai), Telšių (5), Viduklės (4), Veliuonos (4); po vieną didesnį dvarą buvo Raseinių, Tendžiogalos, Pajūrio, Didžiųjų Dirvėnų, Užvenčio ir Gandingos pavietuose. Didžiausi privačių dvarų kompleksai Žemaitijoje buvo Skuode (1698 (1318) dūmai), Kretingoje (691), Švėkšnoje (571), Kėdainiuose (534), Kelmėje (499), Kartenoje (491) ir Naujamiestyje (357).

Taigi, 1667 m. rejestro duomenimis, vos devyniolikai didelių žemės savininkų priklausė net 6832 dūmai, o tai sudarė daugiau kaip 44% visų sąrašo valstiečių dūmų, kurie buvo bajorų nuosavybė. Vadinasi, Žemaitijoje žemės nuosavybė buvo labai sutelkta didelių feodalų rankose. Kada šis procesas baigėsi? Mokslinėje literatūroje pažymima, kad „stambios nuosavybės formavimosi procesas vyko maždaug iki Liublino unijos"[24]. Galimas daiktas, šis procesas tuo pačiu metu įvyko ir Žemaitijoje, kuri tikriausiai yra mažiausiai ištirtas regionas (turimas galvoje žemės nuosavybės kitimas). Aiškiai atsakyti į šį klausimą bus galima tik tada, kai bus detaliai ištirta ir nustatyta, kaip buvo įkurti atskiri dvarai ir kaip jie vystėsi.

Taip pat reikia išnagrinėti Žemaičių vyskupijos, kurią 1417 m. įsteigė, o 1421 m. apdovanojo Vytautas, žemių istoriją. Išlikęs šių valdų 1667 m. sąrašas leidžia tvirtinti, kad vyskupijos stalo žemėse tuo metu buvo 1221 dūmas (arba 1321; jeigu Veiviržėnuose skaičiuosime ne 26, bet 126 dūmus, tada gausime literatūroje nurodytą 2810 dūmų skaičių), kapitulai priklausė 288, o klebonams — 1201[25]. Kražių jėzuitai, įtraukti į bajorų sąrašą, nurodė turį 280 dūmų[26]. Taigi 1667 m. Katalikų bažnyčios valdas Žemaitijoje sudarė 2810 ir 280 dūmų, t. y. iš viso 3090 — šis

skaičius labai artimas Jučo gautajam.

Dabar jau galima sugretinti visų trijų nuosavybės kategorijų duomenis: Možio duomenimis, karaliaus nuosavybei priklausė 10 587 ir 59 dūmai ir dar Šiaulių ekonomija (4673 dūmai) — iš viso 15 319; bajorams priklausė 15 485 dūmai, Bažnyčiai — 3090, akalicų bajorams — 3978. Iš viso Žemaitijoje po švedų „tvano" buvo 37 872 dūmai, iš jų bajorai valdė 10,5%. Bajorams priklausė 46% valstiečių dūmų, karaliui — 45%, Bažnyčiai — 9%. Možio apskaičiavimu, visoje šalyje 1667 m. bajorams priklausė 67,2% dūmų, karaliui — 28,2%, Bažnyčiai — 4,5% [27]. Nuosavybės struktūros įvairovė Žemaitijoje aiškinama tuo, kad čia buvo daug didelių karaliaus valdų, taip pat stipri Šiaulių ekonomija. O ir bajorų čia buvo daugiau negu vidutiniškai visoje šalyje, nes XVIII a. pabaigoje jie sudarė vidutiniškai 5,3% Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų[28], o Žemaitijoje — apie 10% [29].

1982 m.

---

[1] Būtina pažymėti, kad H. Senkevičius neteisingai teigė, jog Bilevičiai buvo kilę iš Lietuvos karaliaus Mindaugo (mirė 1263 m.) giminės. „Tvano" laikais gyvenęs heraldikas A. Vijūkas-Kojelavičius savo veikale „Nomenclator familiarum et stemmatum Magni Ducatus Lituaniae" (1658 m.; rankraštis saugomas Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje) juos kildina iš Bielos, Žadeikos sūnaus, gyvenusio tikriausiai XV a.

[2] *Gloger* Z. Szlachta okoliczna na Żmudzi // Biblioteka Warszawska. 1887. T. 4. S. 286—290; *to paties.* Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Kraków, 1900. S. 288—295.

[3] L. Kšivickis (*Krzywicki L.* Wspomnienia. Warszawa, 1957. T. 1. S. 404—405) pasakoja, kad Daugirdas „turėjo savybę klausytoją sudominti viena ar kita gimtosios Žemaitijos smulkmena. Sudomino ir Senkevičių, ne be jo įtakos klostėsi įvykiai „Tvane", aprašant Žemaitiją. Tai ponas Tadas jam suteikė informaciją apie Bilevičiuose esančius įtvirtinimus, pastatytus glausto keturkampio forma (ši smulkmena vis dėlto „Tvane" nepažymėta.— *J. O.*), jo dėka buvo pateikta šios giminės vardo kilmės interpretacija [...]. Taip pat į „Tvaną" pateko ir Liauda, tačiau čia Senkevičius apsišovė. Nesusiorientavo nustatydamas atstumą, tikriausiai nepasitikslino žemėlapiuose ir Liaudos, esančios nuo Bilevičių už 6—7 mylių; ji atsidūrė taip arti, kad tenykštė smulkioji bajorija labai greitai suskubdavo į pagalbą dvarui ir lankė tą pačią parapinę bažnyčią". Šį kartą apsišovė jau L. Kšivickis, nes „Tvane" kalbama ne apie pagalbą Bilevičiams, bet apie pagalbą Vadaktams, esantiems už 16 km nuo Butrimams priklausiusio Valmantiškių dvaro, o bažnytėlę,

kurią lankė liaudiškiai, H. Senkevičius įkurdino Mitriūnuose (iš tiesų jos ten niekuomet nebuvo).

[4] Plembergas buvo Daugirdų giminės dvaras. Jame nuo 1881 m. ilgai po studijų gyveno T. Daugirdas (*Krzywicki L.* Wspomnienia. T. 1. S. 397—403).

[5] *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w XVII wieku. Poznań, 1965. Tab. 15, 26.

[6] Ten pat. P. 207, 208.

[7] *Jučas M.* Baudžiavos irimas Lietuvoje. V., 1972. P. 83; *to paties:* Особенности аграрного развития Литвы в XVII—XVIII в.в. // Ежегодник аграрной истории восточной Европы 1971 г. Вильнюс, 1974. С. 111.

[8] *Żytkowicz L.* Rozwarstwienie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w 2 połowie XVII i XVIII wieku // Społeczeństwo staropolskie. Warszawa, 1979. T. 2. S. 235, 236.

[9] Ten pat. P. 235.

[10] M. Jučas suklydo pateikdamas Žemaitijos bajorų skaičių. Tai rodo tokie faktai: 1690 m. Žemaitijos dūmų rejestre nurodyti 4145 bajorų dūmai, tokiame pat 1777 m. rejestre nurodyta 4570 (duomenys iš: *Błaszczyk G.* Żmudź w XVII—XVIII w. (Daktarinė disertacija. Mašinraštis) // Instytut Historii UAM. Poznań, 1983). „Generaliniame Lietuvos provincijos dūmų sąraše pagal 1790 m. reviziją" Žemaitijos Raseinių ir Šiaulių apylinkėse pateikta: „dvarų", t. y. stambiųjų bajorų, dūmų 1207, o „bajoriškų", t. y. neturinčių dvarų,— 2765. Iš viso 3972. Taigi beveik tiek pat kaip ir 1667 m. Mano nuomone, M. Jučo klaida buvo padaryta todėl, kad jis prie jau nustatyto bendro bajorų dūmų skaičiaus 3940 (skaičius beveik visiškai atitinka mano apskaičiavimus) pridėjo dar 1546, t. y. pasiturinčią bajoriją (mano duomenimis, 1620). Kadangi kiekviename sąrašo lape yra originalus raštininko apskaičiavimas, sumuojantis bajorus ir valstiečius, suabejoti mano apskaičiavimais yra labai sunku.

[11] *Morzy J.* Min. veik. P. 17. Tab. 19.

[12] G. Blaščiko apskaičiavimais, paremtais 1690 m. rejestru, bajorų skaičius buvo kiek didesnis negu 1667 m. Jis nustatė 4145 dūmus, o valstiečių skaičius siekė tik 11 335 dūmus (o ne 15 485; 1667 m.). Taigi visiškai aišku, kad 1667 m. rejestras yra daug tikslesnis negu 1690 m.

[13] *Łowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1932. T. 2. S. 116—118.

[14] Plg.: *Maciszewski J.* Szlachta polska i jej państwo. Warszawa, 1969. S. 18—21. Šis autorius pesimistiškai atsiliepia apie bandymus surasti objektyvų kriterijų, leidžiantį vidutiniąją bajoriją atskirti nuo didikų.

[15] *Kozłowski P.* Struktura własności ziemskiej i faktycznego posiadania ziemi w zachodniej i środkowej Białorusi w 2 połowie XVIII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1972. T. 33. S. 69. Autorius smulkiajai bajorijai priskiria 1—30 dūmų, vidutiniajai — 31—150, stambiajai — 150—300, labai stambiai — 301—1000, o didikams — daugiau nei 1000 dūmų; *Truska L.* Žemėvaldos ir feodalų klasės struktūra Lietuvoje XVIII a. pabaigoje // Lietuvos TSR Mokslų Akade-

mijos darbai. Ser. A. 3, V., 1974. P. 93—103. Autorius daro prielaidą, kad akalicų bajorai valstiečių neturėjo, smulkiems bajorams priklausė 2—30 dūmų, vidutiniams — 31—100, o po to — jau didelė nuosavybė.

[16] Литовская Метрика. Книги публичных дел // Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914. Т. 30. Стлб. 443—444.

[17] 1621 m. rejestre Žemaitijoje nurodomi tik 1386 bajorų „arkliai" (1567 m. rejestras nurodo 2887 „arklius"), 820 atvejų vienam „arkliui" susidėdavo po keletą bajorų. Išeitų, kad neturtingų bajorų 1621 m. buvo tiek pat, kaip ir 1667 m.; 1621 m. rejestras yra saugomas Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje — Archiwum Radziwiłłów. Dział VII. N. 85 (rejestrą datavo ir apskaičiavimus padarė G. Blaščikas).

[18] Dvarininkų pavardės pasikartojo Užvenčio (1), Patumšių (1) ir Gandingos (15) pavietuose (tiek man pavyko nustatyti; galbūt tokių bajorų buvo daugiau).

[19] Литовская Метрика. Стлб. 411—412.

[20] *Kviklys B.* Mūsų Lietuva. Boston, 1965. T. 3. P. 385.

[21] *Łowmiański H.* Początki Polski. Warszawa, 1967. T. 3. S. 486. Autorius tai laiko žemiausia didelės nuosavybės riba ankstyvojo feodalizmo epochoje. Vėlesniu laikotarpiu, suprantama, ši riba kilo į viršų; XVI—XVII a. penkių valstiečių dūmų norma jau tebuvo smulkios nuosavybės požymis.

[22] VUB. RS. Sgn. A-1744.

[23] Švėkšna. Chicago, 1974. P. 91, 93.

[24] *Łowmiański H.* Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej. Wilno, 1934. S. 83; *Ochmański J.* Historia Litwy. Wrocław, 1967. S. 85.

[25] VUB. RS. Sgn. ZP-22. L. 525—527 v. Palyginimui vertėtų pridėti, kad 1552 m. Žemaičių vyskupijai priklausė 1010 „žagrių" (t. y. iš esmės dūmų, ūkių, kurie naudojo žagres), kapitulai — 362,5, klebonijai — 1056,6 žagrės. Iš viso — 2500 dūmų // *Ochmański J.* Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Poznań, 1972. S. 107.

[26] Į šiuos duomenis neatkreipė dėmesio J. Kuzmaitė (*Kuzmaitė J.* Kražių jėzuitų kolegijos žemėvalda XVII—XVIII a. // Lietuvos TSR istorijos metraštis. 1976. V., 1977. P. 5—16). Deja, autorė tų dvarų dydį skaičiavo ne dūmais, o tik valakais.

[27] *Morzy J.* Min. veik. Tab. 27.

[28] *Morzy J.* Min. veik. P. 97. Autorius apskaičiavo, kad bajorų buvo 5,2%. Pasak „Generalinio dūmų sąrašo", 1790 m. visoje LDK buvo 894 bajorų dvarai miestuose, 100 rūmų, 9381 „dvarų" dūmas, 14 022 bajoriški (t. y. neturtingi, neturintys dvarų). Iš visų 453 557 dūmų tai sudarė 5,3%. Lietuvoje bajorų buvo daug ir vidutiniškai jie sudarė 6,3%.

[29] Tačiau 1790 m. neturtingi bajorai jau sudarė 70% (žr. 10 išnašą).

LIETUVOS GYVENTOJAI 1790 m.

Istorinė demografija, t. y. statistiniai gyventojų padėties ir migracijos senaisiais laikais tyrimai, yra itin svarbi istorijos mokslo sritis. Nežinant gyventojų įsikūrimo šalyje istorijos, neturint demografinės analizės duomenų, jokia istorinio proceso sintezė nebus atlikta iki galo. Žinant kurios nors šalies, valstybės ar tautos gyventojų skaičių senovėje, galima ne tik geriau ir teisingiau suvokti jos ūkinės veiklos istoriją, įvertinti konkrečios visuomenės, kurioje žmogus yra svarbiausias elementas, gamybinių jėgų būklę. Žinant, kokia buvo tam tikros visuomenės kiekybinė jėga, galima suvokti ir jos politinę, o visų pirma — karų ir karinės sistemos istoriją[1].

Senovės istorikus ir poetus stebino didžiuliai lietuvių užkariavimai Rusioje ir tai, kad buvo sukurta galinga valstybė, kuri beveik du šimtus metų (1236—1422 m.) sunkiai kariavo su Kryžiuočių ordinu. Tuos nepaprastus lietuvių laimėjimus jie siedavo arba su šios tautos narsumu, arba su jos kaimynų apatiškumu. Lietuva buvo laikoma ne tik barbariška, bet ir retai apgyventa šalimi, apaugusia neįžengiamomis giriomis[2]. Beje, naujausi istorikų tyrinėjimai įrodė, kad ne tik dėl Rusios ir Lenkijos silpnumo (XIII a. jose įvyko feodalinis susiskaldymas, jas paraližavo mongolų-totorių antpuoliai) buvo lengviau sukurti Lietuvos valstybę bei išplėsti jos ekspansiją į pietryčius. Rusų ir lenkų istorikai įrodė, kad senovės Lietuva buvo tankiau apgyventa už kaimyninę Rusią, kad Lietuvoje buvo daug gyventojų, ji buvo gerai ūkiškai tvarkoma ir turėjo didelę karinę jėgą[3].

Tik Henrikas Lovmianskis pirmasis pradėjo kritiškai tirti gyventojų įsikūrimo Lietuvoje istoriją. Remdamasis Lietuvos kariuomenės 1528 m. surašymo duomenimis jis priėjo išvadą, kad gentinėje Lietuvoje gyveno ne mažiau

kaip 170 tūkst., o 1528 m.— apie 300 tūkst. gyventojų[4]. Lovmianskio pateiktus skaičius reikia laikyti pernelyg menkais, nes tuo metu autorius manė, kad dūme (jo nuomone, tai buvo pradinis gyventojų susitelkimo vienetas) gyveno 5, o ne 6—6,5 žmogaus, kaip kad jis teigė jau vėliau. Be to, Lovmianskis etninei Lietuvai priskyrė pernelyg mažą teritoriją — 58 tūkst. km^2, nes į ją neįtraukė kadaise neabejotinai lietuviškų senųjų Lydos, Geranainių ir dalies Ašmenos pavietų iki Nemuno ir Beržūnos (Nemuno intakas)[5]. Galima apskaičiuoti, kad etninę gentinės Lietuvos teritoriją sudarė apie 80 tūkst. km^2. Jei padarytume prielaidą, kad 1 km^2 vidutiniškai gyveno 4 žmonės (šį skaičių nustatė Lovmianskis), tai gentinėje Lietuvoje turėjo gyventi ne mažiau kaip 300 tūkst. žmonių.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų skaičių XVI a. pirmojoje pusėje ėmė tyrinėti vokiečių istorikas Verneris Koncė. Remdamasis Lietuvos kariuomenės 1528 m. surašymo duomenimis jis nustatė, kad Lietuvoje, Baltarusijoje ir Palenkėje gyveno 1,3 mln. gyventojų[6]. Vis dėlto šis skaičius yra netikslus, nes Koncė į savo apskaičiavimus neįtraukė didžiojo kunigaikščio ir bažnytinių žemių gyventojų; 1528 m. surašyme nebuvo pateikta jokių duomenų apie juos. Koncės padarytus netikslumus labai išsamiai sukritikavo Lovmianskis. Pirmieji sudėtingų jo apskaičiavimų rezultatai buvo tokie: 1528 m. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyveno daugiau kaip 2 mln. gyventojų, o 1569 m. unijos sudarymo laikotarpiu, be Ukrainos žemių, jų buvo daugiau kaip 2,5 mln.[7] Palenkėje XVI a. buvo apie 250 tūkst. gyventojų[8], o lietuviškose žemėse gyveno apie 25% visų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų (1569 m. sienos)[9], todėl lengva nustatyti, kad Lietuvoje apytiksliai buvo: 1528 m.— 2 000 000 —250 000:4=440 tūkst. gyventojų, 1569 m.— 2 500 000— 250 000:4=556 tūkst. XVI a. kolonizavus Užnemunės (arba vėlesnės Suvalkijos) girias, etninės Lietuvos teritorija buvo 87 300 km^2. Vadinasi, po 1569 m. Lietuvos gyventojų tankumas buvo daugiau kaip 6 žmonės 1 km^2.

Istorinėje literatūroje buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad po XVII a. antrosios pusės — XVIII a. pradžios karų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje labai sumažėjo gy-

ventojų[10]. Buvo paskelbti net 1667 ir 1690 m. padūmės sąrašai — svarbūs šaltiniai gyventojų skaičiui nustatyti[11]. Juzefas Možis yra parašęs išsamią studiją, skirtą XVII a. antrosios pusės Lietuvos ir Baltarusijos gyventojų skaičiaus ir karinių nuostolių klausimui. Jis apskaičiavo, kad 1648—1653 m. Lietuvoje ir Baltarusijoje buvo 577 tūkst. dūmų. Be to, jis padarė prielaidą, kad dūme gyveno labai daug žmonių (8 asmenys), o iš viso, anot jo, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVII a. viduryje buvo daugiau kaip 4,6 mln. gyventojų[12]. Remiantis Možio darbe pateiktais faktais galima apskaičiuoti minimalų to meto Lietuvos gyventojų skaičių. Lietuvoje tada buvo apie 184 300 dūmų, vadinasi, padarius prielaidą, kad viename dūme gyveno 7 žmonės, apytikriai būtų 1,3 mln. gyventojų. Vidutinis gyventojų tankumas lietuviškose žemėse buvo apie 15 žmonių 1 km^2.

Pasibaigus naikinantiems karams, buvo sparčiai atkuriamas krašto ūkis. XVIII a. pabaigoje Lietuvoje jau gyveno tiek žmonių, kiek XVII a. viduryje, ir net truputį daugiau.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVIII a. pabaigos gyventojų skaičių pirmasis ėmėsi nustatyti Tadeušas Kožonas. Jis teigė, kad 1790 m. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo 422 873 dūmai, o juose — 2 mln. 344 tūkst. žmonių (viename dūme jis „apgyvendino" 6 žmones)[13]. Kitokius skaičius vėliau pateikė Lovmianskis, o dar kitokius — Koncė. Abu šie istorikai rėmėsi vienu šaltiniu, vadinamu „Generaliniu Lietuvos provincijos dūmų sąrašu pagal 1790 m. reviziją" („Summariusz generalny dymów wedle lustracji 1790 R[ok]u w prowincyi Littewskiey naydujących się"); keli jo egzemplioriai yra saugomi Senųjų aktų archyve Vilniuje. Lovmianskis, remdamasis variantu Nr. 3377, paskelbė, kad iš viso Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvę 436 856 dūmai[14]. Tačiau Koncė, remdamasis tuo pačiu „Sąrašu", tik byla Nr. 4067, gavo dar didesnius skaičius: iš viso 451 132 dūmai[15]. Istorikas šiuo atveju padarė daug metodologinių klaidų: atskiroms Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėms priskyrė pernelyg didelę teritoriją, be to, manė, kad dūme gyveno nedaug žmonių — 5,5 žmogaus kaime ir 4,5 —

mieste. Jis neatkreipė dėmesio ir į tą aplinkybę, kad yra išlikęs dar vienas „Sąrašo" variantas (byla Nr. 4070), todėl galima padaryti kai kurias pataisas byloje Nr. 4067 esančiame „Sąraše". Vadinasi, Koncės išvados apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų skaičių 1790 m. negali būti patikimos.

1790 m. „Generalinis dūmų sąrašas" yra pagrindinis, bet ne vienintelis šaltinis, kuriuo remiantis galima nustatyti Lietuvos, taip pat Baltarusijos gyventojų skaičių XVIII a. pabaigoje. Šiam šaltiniui tikslumu ir informacijos įvairove neprilygsta joks kitas mums žinomas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės padūmės sąrašas. Jį pralenkia tik pirmasis visuotinis 1897 m. Rusijos valstybės gyventojų surašymas, kuriame yra pateikta daug remiantis naujausiais metodais apdorotų statistikos duomenų, apibūdinančių ir Rusijos valdžioje esančią Lietuvą. „Sąraše" paeiliui pagal pavietus yra išvardyti miestų ir kaimų gyventojai, pateikti činšinių ir lažinių (baudžiavinių) valstiečių dūmų, daržininkų ir trobelninkų skaičiai, nurodyti neturtingi bajorai ir feodalai, pateikti vienuolynų ir visų tikėjimų (išskyrus žydų) klebonijų skaičiai, suskaičiuota, kiek miestuose yra mūrinių namų, o smuklių ir užvažiuojamųjų namų — tiek miestuose, tiek kaimuose, atskirai išvardyti krikščionys (smulkiau neskirstoma) ir atskirai žydai. Paskutiniame šaltinio skyriuje yra nurodytas padūmės mokesčio dydis atitinkamų pavietų miestuose ir kaimuose. „Sąrašo", kaip jau buvo minėta, yra išlikę keli variantai, iš kurių detaliausias yra byloje Nr. 4067. Kitas variantas, esantis byloje Nr. 4070 (čia nurodoma, kad kaimuose buvo 384 448 dūmai, o miestuose — 61 519, iš viso — 446 967), lig šiol tyrinėtojams buvo nežinomas ir gali būti laikomas juodraščiu. Jame nenurodytas padūmės mokesčio dydis, dūmų skaičius pateiktas mažesnis. Vis dėlto mėginant nustatyti gyventojų skaičių į jį negalima neatsižvelgti, nes daugeliu atvejų jis leidžia patikslinti švarraščiu laikomo „Sąrašo" (bylos Nr. 4067) duomenis. Tarkime, pagal bylą Nr. 4067 mūrinių namų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo 752, o pagal Nr. 4070 — 928; pagal variantą Nr. 4067 bajorų dvarų miestuose buvo 494, o pagal Nr. 4070 — 887.

Visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (sienos — po pirmojo padalijimo 1772 m.), anot „Sąrašo", buvo 452 351 dūmas, iš jų lietuviškose žemėse — 190 499, t. y. 42%.

Apskaičiuoti gyventojų skaičių galima tik nustačius, kiek žmonių gyveno viename dūme. Tai įmanoma padaryti pasirėmus Rusijos valdžios organų atlikto 1796 m. Lietuvos surašymo duomenimis. Šis surašymas, kuriame nurodytas vyriškos ir moteriškos lyties gyventojų skaičius Rusijos užimtuose Lietuvos pavietuose, nėra labai tikslus. Dar daugiau — kai kurių Lietuvos pavietų ribos po 1795 m. Lietuvos padalijimo Prūsijai ir Rusijai labai pasikeitė. Sakykim, viena Trakų ir Kauno pavietų dalis atiteko Prūsijai, o kita — Rusijai, be to, antrojo padalijimo metu (1793 m.) pasikeitė Ašmenos ir Breslaujos pavietų ribos. Nepakitę liko tik Vilniaus, Ukmergės, Upytės ir Šiaulių bei Lydos pavietai. Pastarajame surašymas buvo atliktas labai nekruopščiai, gyventojų skaičius nurodytas daug mažesnis negu buvo galima tikėtis remiantis „Sąrašu" — vos 82 128 žmonės 14 625 dūmuose. Todėl nustatant vieno dūmo žmonių skaičių daugiausia reikia remtis 1795 m. surašymo, atlikto Vilniaus, Ukmergės, Upytės ir Šiaulių pavietuose, atstovaujančiuose beveik visoms šalies dalims, duomenimis[16].

Iš 2 lentelės matyti, kad XVIII a. pabaigoje Lietuvoje viename dūme gyveno vidutiniškai 7 žmonės. Reikia manyti, kad taip buvo visoje Lietuvoje. Tuomet dūmų skaičių padauginę iš viename dūme gyvenusių žmonių skaičiaus (7) gautume apytikslį Lietuvos gyventojų 1790 m. skaičių (žr. 3 lentelę).

Žinant apytikslį Lietuvos gyventojų 1790 m. skaičių, nesunku nustatyti Lietuvos žemių gyventojų tankumą. Lietuvos žemių plotas (vaivadijose ir pavietuose) po 1566 m. administracinės reformos yra žinomas. Neseniai jį nustatė Možis.

Nustatyti tikslų Lietuvos gyventojų XVIII a. pabaigoje skaičių galima tik taikant lyginamąjį metodą. Baltarusijoje, kuri buvo artimiausia Lietuvos kaimynė ir sudarė dalį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, 1790 m. gyveno apie 3,3 mln. žmonių. Baltarusijos teritorija prieš

pirmąjį padalijimą buvo apie 200 tūkst. km^2 dydžio[17]. Vidutinis Baltarusijos gyventojų tankumas buvo 16 žmonių 1 km^2. Kaip pastaruoju metu apskaičiuota, Lenkijoje 1791 m. (tuometinėje jos teritorijoje) gyveno 4 mln. žmonių, o vidutinis tankumas buvo 27,5 žmogaus 1 km^2 [18]. Dar įdomiau ir naudingiau yra palyginti Lietuvos, Baltarusijos ir Lenkijos gyventojų skaičių su kitų Europos kraštų duomenimis.

1 lentelė

Lietuvos apgyvenimas 1790 m.

Pavietai	Skaičius		Skaičius		Miestiškų dūmų (%)	Iš viso dūmų
	kaimų	dūmų	kaimų	dūmų		
Breslaujos	1 717	10 829	21	1 447	1,9	12 276
Lydos	1 458	13 304	16	1 321	9,0	14 625
Ašmenos	1 694	15 108	17	1 817	10,7	16 925
Pastovių	2 575	21 143	21	1 850	8,0	22 993
Vilniaus	2 396	12 656	11	2 472	16,3	15 128
Ukmergės	2 642	19 019	34	1 687	8,1	20 706
Vilniaus vaivadija	12 482	92 059	110	10 594	10,3	102 653
Kauno	1 294	10 719	11	2 302	17,6	13 021
Trakų	1 365	13 577	24	2 510	15,6	16 087
Upytės	1 522	10 305	25	1 682	14,0	11 987
Trakų vaivadija	4 181	34 601	60	6 494	15,6	41 095
Raseinių	3 520	26 128	78	4 182	13,7	30 310
Šiaulių	1 721	14 030	42	2 411	14,6	16 441
Žemaitijos kunigaikštystė	5 241	40 158	120	6 493	14,1	46 751
Iš viso Lietuvoje	21 904	166 818	290	23 681	12,4	190 499

Šaltinis: Senųjų aktų archyvas Vilniuje // Summariusz generalny dymów wedle lustracji 1790 R[ok]u w prowincyi Littewskiey naydujących się (B. Nr. 4067 ir 4070). Panaudoti didžiausi kaimiškų dūmų, taip pat kaimų ir miestų skaičiai. Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Ukmergės, Upytės, Raseinių ir Šiaulių pavietuose buvusių kaimų skaičius nurodytas remiantis 1796 m. Rusijos surašymu. „Sąrašas" (B. Nr. 4067) nepateikia kaimų skaičiaus Vilniaus, Upytės ir Raseinių pavietuose, o Ašmenos (1575 kaimai), Ukmergės (2419), Šiaulių (2419) ir Lydos (1229) pavietuose fiksuoja mažesnius skaičius, nurodytus skliausteliuose.

2 lentelė

Dūmo dydis Lietuvoje XVIII a.

Pavietai	Skaičius		
	dūmų 1790 m.	žmonių 1796 m.	žmonių viename dūme
Šiaulių	16 441	100 627	6,1
Upytės	11 987	94 665	7,9
Vilniaus	15 128	107 914	7,4
Ukmergės	20 706	150 648	7,2
Iš viso	64 262	453 854	7,0

Šaltinis: Урланис Б. Рост населения в Европе. М., 1941; *Vielrose E.* Ludność Polski od X do XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 1957. Nr. 1. S. 6—7.

3 lentelė

Gyventojų skaičius Lietuvoje 1790 m.

Pavietai	Skaičius	
	dūmų	žmonių
Breslaujos	12 276	85 932
Lydos	14 625	102 375
Ašmenos	16 925	118 475
Pastovių	22 993	160 951
Vilniaus	15 128	105 896
Ukmergės	20 706	144 942
Vilniaus vaivadija	102 653	718 571
Kauno	13 021	91 147
Trakų	16 087	112 609
Upytės	11 987	83 909
Trakų vaivadija	41 095	287 665
Raseinių	30 310	212 170
Šiaulių	16 441	115 087
Žemaitijos kunigaikštystė	46 751	327 257
Iš viso Lietuvoje	190 499	1 333 493

Šaltinis toks pat kaip 1 ir 2 lentelėje.

4 lentelė

Lietuvos gyventojų tankumas 1790 m.

Pavietai	Teritorija (km²)	Žmonių	Gyventojai (1 km²)
Breslaujos	5 525	85 932	15,5
Lydos	5 200	102 375	19,7
Ašmenos ir Pastovių	15 925	279 426	17,5
Vilniaus	6 825	105 896	15,5
Ukmergės	8 970	144 942	16,1
Vilniaus vaivadija	42 445	718 571	16,9
Kauno	6 045	91 147	15,0
Trakų	8 740	112 609	12,9
Upytės	9 100	83 909	9,2
Trakų vaivadija	23 885	287 665	12,0
Žemaitijos kunigaikštystė	21 000	327 257	15,5
Iš viso Lietuvoje	87 330	1 333 257	15,2

Šaltinis toks pat kaip 1 ir 2 lentelėje.

5 lentelė

Lietuvos ir kitų Europos šalių gyventojai XVIII a. pabaigoje

Šalis	*Gyventojų skaičius* (mln.)	*Gyventojų tankumas* 1 km²
Belgija	2,7	92,0
Olandija	2,0	60,0
Anglija	12,2	59,0
Italija	16,7	58,0
Prancūzija	24,1	45,0
Vokietija	20,0	37,0
Lenkija	4,0	27,5
Balkanai	11,6	23,0
Danija	0,85	22,0
Ispanija	9,3	18,0
Baltarusija	3,3	16,0
Lietuva	1,3	15,2
Rusija	29,0	5,4
Švedija	2,0	4,4

Šaltinis toks pat kaip 2 lentelėje.

Lietuva priklausė prie menkiau apgyventų Europos kraštų. Gyventojų tankumu ji gerokai nusileido Vakarų šalims, tačiau smarkiai pralenkė Skandinavijos kraštus ir Rusiją (žr. 5 lentelę)[19].

1967 m.

---

[1] *Kula W.* Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa, 1963. Rozd. X. Demografia historyczna. S. 407, 409.

[2] Jau J. Dlugošas, ne itin palankus Lietuvai ir Jogailaičiams, XV a. trečiajame ketvirtyje apie lietuvius rašė, kad tai — „tauta, kuri yra pati tamsiausia tarp tautų, šiaurėje gyvenančių", ir dar pridėjo: „iš tikrųjų, stebėtis tereikia, kokiu būdu tapo tokie galingi, ar tai savo pačių dėka, ar tai dėl savo kaimynų apatiškumo, kad dabar rusinus valdo" (*Długosz J.* Historia Polonica // Opera omnia. Kraków, 1876. T. 12. S. 474). Panašiai mano Adomas Mickevičius „Konrado Valenrodo" pratarmėje: „Istorija dar nepakankamai išaiškino, kokiu būdu tokia silpna ir taip ilgai svetimiems paklususi tauta sugebėjo iš sykio atsispirti ir pasidaryti pavojinga visiems savo priešams, iš vienos pusės vesdama nuolatinį kruviną karą su Kryžiuočių ordinu, iš kitos pusės niokodama Lenkiją, imdama duoklę iš Didžiojo Naugardo ir prasiskverbdama net ligi Volgos krantų ir Krymo pusiasalio". Žr. t. p.: *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło // Dzieła. Warszawa, 1877. T. 7. S. 28.

[3] *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута 1529 г. 1892. С. XCIII (priedas); *Jakubowski J.* Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią lubelską. Warszawa, 1912. S. 6—10; *Kolankowski L.* Zygmunt August wielki książe Litwy do roku 1548. Lwów, 1913. S. 193—211. Plg. S. 205.

[4] *Łowmiański H.* Studia nad początkami spoleczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931. T. 1. S. 95.

[5] Ten pat. P. 53—59.

[6] *Conze W.* Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland. Leipzig, 1940. Teil. 1. S. 51.

[7] *Łowmiański H.* Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w. XVI jako źródło do dziejów zaludnienia // Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. Warszawa, 1960. S. 433.

[8] *Ochmański J.* Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w. // Acta Baltico-Slavica. T. 1. S. 161.

[9] *Łowmiański H.* Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej. Wilno, 1934. S. 32. Przyp. 100.

[10] Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinius nuostolius XVII a. antrojoje pusėje bendrais bruožais aptarė A. Žapka-Potopovičius (*Żapko-Potopowicz A.* Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w wieku osiemnastym. Warszawa, 1929. S. 64—69).

[11] *Kętrzyński W.* Taryfa Księstwa Żmudzkiego wyrazająca dymy szlacheckie, poddańskie i królewskie w powiatach wszystkich (1690—1697) // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. 1908. T. 2;

Rybarski R. Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939. S. 122 (1667 ir 1690 metų rejestrai). Išsamesnį 1690 m. rejestrą paskelbė I. Geištorova ir T. Ladogurskis (Kwartalnik historii kultury materialnej. 1958. Nr. 1—2. S. 60).

[12] *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. Poznań, 1965. Tab. 9, 16, taip pat p. 136. Iš pradžių autorius nustatė 483 tūkst. dūmų (be Smolensko vaivadijos), po to tą skaičių padidino 15%, pridėjęs dvasininkus, kariuomenę, laisvuosius žmones, daržininkus, tarnus, kaip kategoriją, kuri nefigūravo padūmės tarifuose. Visos šios kategorijos, kartu paimtos, nesudarė ir 10% gyventojų, o iš autoriaus pateiktų duomenų išplaukia, kad dvasininkai sudarė apie 1%, kariuomenė — 0,5%, feodalai — 3%, daržininkai — 2%, valkatos ir tarnai — 2%. Iš viso — apie 9%. Mano nuomone, šios rejestruose nepaminėtos gyventojų kategorijos puikiai gali „tilpti" maksimaliai apgyvendintame dūme (8 asmenys). Jeigu, pavyzdžiui, autorius vienam dūmui nustatytų 6 asmenų skaičių, tai turėtų teisę visą sumą padidinti 10, o ne 15%.

[13] *Korzon T.* Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława Augusta (1764—1794). Kraków, 1897. S. 73 (antrasis leidimas).

[14] *Łowmiański H.* Uwagi. S. 32. Przyp. 100.

[15] *Conze W.* Agrarverfassung... S. 199—200.

[16] 1795 m. surašymo duomenis paskelbė L. Žitkovičius (*Żytkowicz L.* Rządy Repnina na Litwie 1794—1797. Wilno, 1938. Tab. 1). Neišsamūs duomenys, tik vyrų skaičius, pateiktas leidinyje: Белоруссия в эпоху феодализма. Минск, 1961. T. 3. C. 97—98.

Yra išlikę ir buvo skelbti kai kurie 1790 m. gyventojų surašymo rezultatai pagal galvas, amžių, lytį, luomą ir tikėjimą (*Jasas R., Truska L.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymas 1790 m. V., 1972.). Iki šiol yra žinomi tik šių Lietuvos pavietų sąrašai: Šiaulių, Ukmergės, Breslaujos, Trakų ir Lydos. Šių sąrašų skelbėjai ima 8 asmenų rodiklį vienam dūmui (p. 89, 92), manydami, kad jų nustatytas koeficientas „7" yra pernelyg žemas. Bet išvardytuose lietuviškuose pavietuose tuo metu buvo surašyta: Šiaulių — 126,1 tūkst. gyventojų, Ukmergės — 144,3, Trakų — 93,7, Breslaujos — 90,1, Lydos — 89,5 tūkst. Iš viso 533,7 tūkst. žmonių. 1790 m. „Sąraše" tuose pačiuose pavietuose pateikta, kaip esu nurodęs tekste, 80 135 dūmai, o tai reikštų, kad vienam dūmui teko 6,6 asmens, o ne 8.

[17] Po pirmojo padalijimo LDK neteko apie 92 tūkst. km^2, iš jų apie 14 tūkst. lenkiškosios Livonijos žemių (Historia Polski. Cz. 1. 1764—1795. Warszawa, 1958. T. 2. S. 76; taip pat: *Manteuffel T.* Inflanty // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa, 1882. T. 3. S. 280). Šio autoriaus nuomone, tuo metu lenkiškoji Livonija turėjo 256 kvadratines mylias, o tai, įprastinę mylią prilyginus 7 rusiškiems varstams (varstas — 1,06 km), reikštų 14 tūkst. km^2. 1773 m. Rusijos užimtoje teritorijoje kartu su Livonija buvo 1,2—1,3 mln. gyventojų; prie šios sumos pridėję natūralų prieaugį (*1774—1790 m. ne mažesnį nei 1,5%* kasmet) nustatytume, kad Baltarusijoje kartu su lenkiškąja Livonija 1790 m. buvo apie 2,3 mln. gyventojų. Gyventojų tankumas Baltarusijoje (200 tūkst. km^2) kartu su Livonija sudarė apie 16 žmonių

1 km^2, t. y. buvo didesnis nei Lietuvoje. Gyventojų skaičių po 1772 m. padalijimo pateikia T. Kožonas (*Korzon T.* Dzieje... T. 1. S. 61.). Lietuviškose Baltarusijos žemėse 1790 m. buvo 261 852 dūmai, o tai atitinka 1 mln. 883 tūkst. gyventojų. Taigi 1790 m. visoje LDK buvo apie 3,1 mln. gyventojų. Iš jų Livonijai teko apie 200 tūkst. (sprendžiant iš vidutinio gyventojų tankumo Baltarusijoje ir Livonijoje).

[18] *Gieysztorowa I.* Badania nad historią zaludnienia Polski // Kwartalnik historii kultury materialnej. 1963. Nr. 3—4. S. 543; kitus skaičius autorė pateikia 536 puslapyje — jie svyruoja nuo 2 mln. 626 tūkst. iki 3 mln. 255 tūkst.

[19] Pluoštą itin įdomių statistikos duomenų apie Vilniaus diecezijos gyventojų skaičių 1783, 1784, 1786 metais surinko V. Biržiška (*Biržiška V.* Iš Lietuvos gyventojų statistikos XVIII amžiaus gale // Mūsų senovė. Tilžė, 1922. T. 4—5. S. 675—685). Iš šio autoriaus pateiktų duomenų galima nustatyti katalikų skaičių Vilniaus vaivadijos parapijose. Remdamiesi 1784 m. duomenimis kaip patikimiausiais gautume, kad Vilniaus, Pabaisko, Ašmenos, Lydos, Rodūnios, Ukmergės, Kupiškio, Breslaujos parapijose buvo 370 983 imantys sakramentus ir 133 329 neimantys sakramentų asmenys, t. y. vaikai. Iš viso Vilniaus vaivadijoje 1790 m. buvo 504 312 katalikų — apytiksliai 504 tūkst. Vilniaus vaivadijoje 1790 m. gyveno apie 718 tūkst. žmonių. Taigi katalikai sudarė apie 70% gyventojų. Beveik toks pat katalikų skaičius senųjų Vilniaus vaivadijos pavietų teritorijoje nurodytas 1897 m. gyventojų surašyme. Pasak šio surašymo, pavietuose, kadaise priklausiusiuose Vilniaus vaivadijai,— Vilniaus, Lydos, Švenčionių, Ašmenos, Ukmergės ir Zarasų — gyveno apie 1,416 mln. gyventojų, iš jų apie 977 tūkst. katalikų, t. y. 69% (žr.: Statistinės žinios apie Lietuvą ligi karui 1914 m. Kaunas, 1920. Lent. 17, 18, 19). Katalikai — tai lietuviai, iš dalies lenkai bei sulenkėję lietuviai. Beveik vienodas katalikų skaičius Vilniaus vaivadijoje 1784 ir 1897 metais leidžia spėti, kad lietuviškųjų pasienio rajonų rusifikacijos procesas prasidėjo Vilnijoje ne XIX a., bet prieš 1790 m. XIX a. prasidėjo ne Vilnijos lietuvių rusifikacija, bet polonizacija, todėl ir Katalikų bažnyčia čia išlaikė visas privilegijas. Rusų įtaka į Vilniją turėjo pradėti plūsti po XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. pradžios karų (žr.: *Jakubowski J.* Studia... S. 2—3; plg.: *Ochmański J.* Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX w. Białystok, 1965. Rozdz. II).

V. Biržiškos tyrinėjimai rodo, kad tikrasis Lietuvos žmonių prieaugis XVIII a. pabaigoje nebuvo itin didelis, nes 1783, 1784, 1786 metais sudarė 1,7%, 1,9%, 1,3%. Šie parapijų statistika paremti duomenys gali būti artimi tiesai. XVIII a. pabaigoje Lietuvoje turėjo būti gyventojų judėjimo stabilizavimosi laikotarpis po staigaus pokarinio gyventojų skaičiaus didėjimo metų.

JEŽIS OCHMANSKIS IR LIETUVOS ISTORIOGRAFIJA

Jeigu mestume atidų žvilgsnį į praeitį, nesunkiai pastebėtume, jog lietuvių tautinio atgimimo ar politinio pakilimo metu nepaprastai išauga visuomenės susidomėjimas Lietuvos istorija. Prisiminkime kad ir XIX a. pradžios istorikų romantikų veikaluose keltą legendinės lietuvių tautos kilmės teoriją ar to paties amžiaus pabaigos „Aušros" bei „Varpo" publicistų pastangas prikelti iš užmaršties garbingą mūsų tautos praeitį.

Išskirtinę vietą Lietuvos istoriografijoje užima lenkų tyrinėtojų darbai. Tai suprantama: likimas lėmė lietuviams ir lenkams gyventi greta, o nemažą laiko tarpą — ir vienoje valstybėje. Taigi būta tarp šių tautų ir šilto, ir šalto: ir nuožmaus antagonizmo, ir įvairių kolizijų, bet kartu — ir bendros pergalės Žalgiryje džiaugsmo. Šios abiejų tautų bendro politinio ir kultūrinio gyvenimo sąsajos bei peripetijos atsispindi daugelyje lenkų istorikų — tiek senųjų, tiek dabartinių — darbų. Nemaža yra pasidarbavusi pokario meto Lenkijos istorikų karta. Ypač pažymėtina vadinamoji Poznanės mokykla, kuriai daugelį metų vadovavo žymus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos tyrinėtojas Henrikas Lovmianskis. Kruopšti istorijos šaltinių analizė, visapusiškas tiriamojo laikotarpio proceso supratimas, lietuvių kalbos mokėjimas — tokie yra svarbiausi šios mokyklos metodiniai reikalavimai.

Vienas iš žymiausių šios mokyklos atstovų (jau išsiugdęs savo mokinių) ir apskritai pastarųjų dešimtmečių lietuviška tematika rašančių Lenkijos Respublikos istorikų — tai Ježis Ochmanskis (g. 1933 m.), kurio knygą „Senoji Lietuva" („Dawna Litwa") yra malonu pateikti Lietuvos skaitytojams.

Iš svarbesnių J. Ochmanskio darbų, nepublikuojamų šioje knygoje, pažymėtini šie: „Vilniaus vyskupijos dvarų

atsiradimas ir vystymasis (1387—1550)" (1963 m.), „Lietuvių tautinis kultūrinis judėjimas XIX a. (iki 1890 m.)" (1965 m.), „Lietuvos istorija" (du leidimai — 1967 ir 1982 m.), „Lietuvos etninė riba rytuose nuo gentinės santvarkos epochos iki XVI a." (1981 m.).

Šio autoriaus pirmąsyk lietuvių kalba leidžiamoje knygoje, kurią sudaro keturiolika skirtingų Lietuvos istorijos laikotarpių studijų (studija „Vilniaus kreivoji pilis (bandymai nustatyti jos vietą)" autoriui sutikus pakeista straipsniu „Nežinomas XIII a. antrosios pusės „Šalių aprašymo" autorius ir jo žinios apie baltus"), gerai atsiskleidžia J. Ochmanskio, kruopštaus bei atidaus tyrinėtojo, talentas. Tematikos įvairovė, originalus jos traktavimas (keliamos gerai argumentuotos hipotezės, polemizuojama su kitais autoriais, pvz., dėl Mykolo Lietuvio autorystės, Gediminaičių dinastijos ištakų ir kt.), daugybės šaltinių panaudojimas, kruopštus faktų parinkimas — tokios yra akivaizdžios šios knygos teigiamybės. Antai „tyrinėjimo metodikos triumfu", anot istoriko E. Gudavičiaus, laikytinas J. Ochmanskio atliktas Mykolo Lietuvio asmens nustatymas. Jam pavyko, pasitelkus gerai išbandytą tyrinėjimo metodą, baigti ilgai trukusią istorikų polemiką. Lenkų istorikas įrodė, kad Mykolas Lietuvis — tai lietuvių kilmės Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos sekretorius Vaclovas Mikalojaitis iš Maišiagalos, o ne iš Ukrainos kilęs bajoras Mykolas Tiškevičius, kaip atkakliai stengėsi įrodyti kai kurie žymūs istorikai. Taip pat labai argumentuotai, nuosekliai, pirmiausia remiantis naujais, niekur nepanaudotais šaltiniais (beje, novatoriškumas ypač būdingas J. Ochmanskio kūrybai) nustatoma, kad Gediminaičių pradininkas buvęs Skalmantas.

Kai kurios iš šioje knygoje aptartų temų vėliau buvo gvildentos ir kitų, ypač lietuvių, tyrinėtojų (bajoriškoji žemėvalda Žemaitijoje, mokyklų steigimo pradžia Lietuvoje, keleto Lietuvos didžiųjų kunigaikščių genealogija bei jų politinės veiklos įvertinimas, kai kurie demografijos klausimai ir kt.), tačiau daugelis J. Ochmanskio veikalų turi išliekamąją vertę ir yra didelė paspirtis kiekvienam Lietuvos istorijos tyrinėtojui.

Rita Strazdūnaitė

TURINYS

Ježis Ochmanskis

SENOJI LIETUVA

Redaktorės: *Kazimiera Kalniuvienė, Rima Mekaitė*
Dailininkas *Albertas Broga*
Techninė redaktorė *Danutė Navickienė*

SL 255. 1995 12 28. 16,37 leidyb. apsk. l. Tir. 2000 egz. Užsakymas 129. Leidykla „Mintis", Sierakausko 15, 2600 Vilnius. Spausdino „Spindulio" spaustuvė, Gedimino 10, 3000 Kaunas.

Kaina sutartinė.

LIVONIJA

BALTIJOS JŪRA

PRŪSAI

LENKIJA

Kuršių marios

Nemunas

Venta

Dubysa

Nevėžis

Neris

į Liepoją

į Rygą

į Rygą

į Pskovą ir Naugardą

į Naugardą

į Karaliaučių

į Maskvą

į Varšuvą

į Liubliną

Griežė, Skuodas, Akmenė, Žagarė, Mosėdis, Grūstė, Tirkšliai, Joniškis, Želmelis, Saločiai, Gintališkė, Seda, Platelial, Tryškiai, Šventoji, Beržoras, Alsėdžiai, Kuršėnai, Linkuva, Biržai, Onuškis, Palanga, Kartena, Telšiai, Plungė, Viešvėnai, Didieji Dirvonėnai, Šiauliai, Čedasai, Kretinga, Medingėnai, Biržuvėnai, Mažieji Dirvonėnai, Pakruojis, Pasvalys, Klaipėda, Rietavas, Beržėnai, Kurtuvėnai, Rokiškis, Obeliai, Gargždai, Tverai, Varniai, Radviliškis, Dinaburgas (Daugpilis), Karklėnai, Šeduva, Kupiškis, Suviekas, Laukuva, Kražiai, Šiaulėnai, Naujamiestis, Panevėžys, Švėkšna, Kvėdarna, Šiauduva, Kelmė, Baisogala, Upytė, Užpaliai, Zarasai, Drūkšiai, Šilalė, Kaltinėnai, Tytuvėnai, Grinkiškis, Plenionys, Smalvos, Breslauja, Pajūris, Pilsūdai, Lyduvėnai, Ramygala, Anykščiai, Utena, Salakas, Apsas, Polockas, Vainutas, Žvingiai, Viduklė, Tendžiogala, Krakės, Raguva, Tauragnai, Vidžiai, Batakiai, Raseiniai, Betygala, Taujėnai, Kurkliai, Daugėliškis, Dotnuva, Šėta, Alanta, Labanoras, Tauragė, Ariogala, Kėdainiai, Balninkai, Linkmenys, Tverečius, Jurbarkas, Skirsnemunė, Ukmergė, Molėtai, Adutiškis, Veliuona, Pėdžiai, Žeimiai, Videniškiai, Tilžė, Gelgaudiškis, Kulva, Gelvonai, Širvintos, Švenčionys, Pastovys, Vilkija, Gedraičiai, Dubingiai, Zapyškis, Gegužinė, Musninkai, Lentupis, Karmėlava, Kernavė, Paberžė, Kabilninkas, Kaunas, Paparčiai, Maišiagala, Nemenčinė, Medilas, Rumšiškės, Žiežmariai, Riešė, Svyronys, Svyriai, Darsūniškis, Suderve, Bistryčia, Syrmežas, Strėvininkai, Vievis, Verkiai, Lavoriškės, Spenglas, Prienai, Semeliškės, VILNIUS, Varnionys, Nestoniškės, Virbalis, Birštonas, Jieznas, Trakai, Nemėžis, Rukainiai, Žodiškės, Stakliškės, Senieji Trakai, Rudamina, Medininkai, Salos, Vaislamas, Punia, Dusmenys, Ašmenėlė, Simnas, Alytus, Liepонys, Rūdninkai, Merkinė, Ašmena, Graužiškės, Daugai, Valkininkai, Krevas, Borisovas, Prieraslis, Seivai, Lazdijai, Nemunaitis, Perloja, Šalčininkai, Galšia, Varėna, Benekainys, Dieveniškės, Surviliškės, Trobos, Vyšniavas, Bakalariava, Seirijai, Merkinė, Eišiškės, Geranainys, Sakovičiai, Veisiejai, Kaniava, Rodūnia, Subatninkai, Valažinas, Berznykas, Dubičiai, Trakeliai, Zygmuntiškės, Peršojys, Pelesa, Lipniškės, Perlamas, Saločiai, Užubalis, Dubrovnia, Vija, Dūdai, Bokštas, Beržiai, Lyda, Minskas, Ašlužia, Bokštai, Voverka, Ežeronys, Vosyliškės, Raigardas, Astryna, Iščelna, Bielica, Gardinas, Zblianai, Naugardukas, Ščiučinas, Rožanka, Žaludkas, Zieteia, Mastai, Tureiskas, Knišinas, Molčiadė, Iškoldė, Tikocinas, Volkovyskas, Slonimas

I, II, III, IV

▬·▬·▬ valstybės siena

▬ ▬ ▬ XIII–XVI a. lietuvių gyvenamų vietovių rytų etnografinė riba

········· vaivadijų sienos

═══ svarbiausi prekybos

——— keliai

◎ valstybės sostinė VILNIUS

◉ didesnieji miestai

○ miestai ir miesteliai

Lietuva XVI amžiaus viduryje.

Ochmanski J. Historia Litwy. – Wroclaw, 1967.

valstybės siena

XIII–XVI a. lietuvių gyvenamų vietovių rytų etnografinė riba

vaivadijų sienos

svarbiausi prekybos keliai

valstybės sostinė VILNIUS

didesnieji miestai

miestai ir miesteliai

Lietuva XVI amžiaus viduryje.

Ochmanski J. Historia Litwy. – Wroclaw, 1967.